

Polska wieś 2018

RAPORT
O STANIE WSI

Wydawnictwo Naukowe
SCHOLAR

Polska wieś 2018

Polska wieś 2018

RAPORT O STANIE WSI

pod redakcją naukową
Jerzego Wilkina i Iwony Nurzyńskiej

Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
Warszawa 2018

Zespół autorów: Agnieszka Baer-Nawrocka, Jerzy Bartkowski,
Barbara Chmielewska, Barbara Fedyszak-Radziejowska, Izasław Frenkel,
Jan Herbst, Iwona Nurzyńska, Walenty Poczta, Jerzy Wilkin,
Józef Stanisław Zegar

Recenzent naukowy: prof. dr hab. Andrzej P. Wiatrak

Projekt okładki: Katarzyna Juras

Zdjęcia na okładce: Przemysław Czaja

Redakcja i korekta: Bogdan Baran

ISBN 978-83-7383-953-3

doi: 10.7366/9788373839533

Copyright © by Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA),
Warszawa 2018

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tego opracowania nie może być
kopiowana, powielana lub rozpowszechniana bez uprzedniej pisemnej zgody
FDPA.

Prezentowane w raporcie stanowiska merytoryczne wyrażają poglądy
autorów i nie muszą być zbieżne z oficjalnym stanowiskiem FDPA.

Angielska wersja raportu zostanie opublikowana na stronie internetowej
FDPA: www.fdpa.org.pl

*Fundacja na Rzecz Rozwoju
Polskiego Rolnictwa*

Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa
ul Gombrowicza 19, 01-682 Warszawa
www.fdpa.org.pl; e-mail: fdpa@fdpa.org.pl

Publikacja wydana na zamówienie FDPA przez
Wydawnictwo Naukowe Scholar
ul. Wiślana 8
00-001 Warszawa
www.scholar.com.pl; e-mail: info@scholar.com.pl
Druk i oprawa: Read Me, Łódź

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1. Polska wieś teraz i w przeszłości – synteza raportu – <i>Jerzy Wilkin</i>	11
Wprowadzenie	11
1.1. Przemiany ludnościowe na polskiej wsi	11
1.2. Jaki jest poziom życia, struktura dochodów i zakres ubóstwa na wsi?	13
1.3. Przemiany struktury społecznej wsi i aktywność społeczna jej mieszkańców.....	14
1.4. Przemiany w rolnictwie	17
1.5. Co integracja europejska daje polskiej wsi i rolnictwu?.....	19
1.6. Polityczne preferencje, oceny i wybory mieszkańców wsi	21
1.7. Wieś w długiej perspektywie historycznej.....	22
Rozdział 2. Ludność wiejska – <i>Izabella Frenkel</i>	25
2.1. Tendencje zmian liczby ludności na obszarach wiejskich	25
2.2. Czynniki demograficzne zmian liczby ludności wiejskiej.....	26
2.3. Zmiany podziału administracyjnego na miasta i wieś	32
2.4. Struktura ludności wiejskiej według wieku i płci	33
2.5. Zatrudnienie	34
2.6. Bezrobocie na wsi	39
Podsumowanie	42
Tabele	43
Rozdział 3. Społeczności wiejskie: postawy, wartości i uwarunkowania społeczno-ekonomiczne – <i>Barbara Fedyszak-Radziejowska</i>	65
Wprowadzenie	65
3.1. Chłopi, ludowcy, rolnicy w czasach PRL	65
3.2. Postawy, wartości i sytuacja społeczno-ekonomiczna rolników oraz mieszkańców wsi	70
3.3. Kapitał ludzki i społeczny mieszkańców wsi	74
3.4. Kapitał społeczny	77

3.5. Kilka słów o religijności mieszkańców wsi	82
3.6. Wieś i rolnicy o Unii Europejskiej: stabilna akceptacja	84
Podsumowanie	85

Rozdział 4. Rolnictwo polskie – przemiany i zróżnicowanie

regionalne – *Agnieszka Baer-Nawrocka, Walenty Pocztka*..... 87

4.1. Rolnictwo polskie w gospodarce narodowej	87
4.2. Zasoby i nakłady czynników produkcji oraz relacje między nimi	92
4.3. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych	95
4.4. Struktura chowu zwierząt gospodarskich	96
4.5. Wyniki produkcyjne	98
4.6. Wartość produkcji towarowej i skup.....	101
4.7. Produktywność czynników produkcji	103
Podsumowanie	108

Rozdział 5. Procesy konwergencji i dywergencji wsi

i reszty społeczeństwa w zakresie dochodów –

***Barbara Chmielewska, Józef Stanisław Zegar*..... 111**

Wprowadzenie	111
5.1. Tendencje w zakresie dochodów ludności wiejskiej i miejskiej.....	112
5.2. Struktura źródeł utrzymania	116
5.3. Ubóstwo	120
5.4. Zmiana źródeł utrzymania ludności rolniczej według typów gmin.....	122
5.5. Dochody w państwach członkowskich Unii Europejskiej	126
Podsumowanie	132

Rozdział 6. Polska jako beneficjent Wspólnej Polityki Rolnej

– *Iwona Nurzyńska*..... 135

Wprowadzenie	135
6.1. Udział w Jednolitym Rynku Europejskim, korzyść niedoceniana	136
6.2. Transfery finansowe z budżetu unijnego dla Polski w latach 2004–2017	139
6.3. Wspólna Polityka Rolna i miejsca pracy	141
6.4. Wsparcie dochodów rolniczych w ramach WPR	144
6.5. Wsparcie dla młodych rolników w ramach WPR.....	150
6.6. Zintegrowanie wsparcia finansowego WPR i polityki spójności UE.....	153
Podsumowanie	155

Rozdział 7. Polityczna mapa wsi polskiej – *Jerzy Bartkowski*..... 157

Wprowadzenie	157
7.1. Obraz rządu i prezydenta na tle ocen sytuacji w kraju	159
7.2. Partycypacja polityczna. Gotowość udziału w wyborach i preferencje wyborcze.....	167

7.3. Kluczowe kwestie polityczne: Unia Europejska, instytucje ponadnarodowe, porządek instytucjonalny i demokracja.....	169
7.4. Ocena programu PiS i działań rządu.....	174
Podsumowanie	178

Rozdział 8. Nieocenione, niedocenione. Skala działań

organizacji społecznych na wsi – Jan Herbst	181
Wprowadzenie	181
8.1. Zapomniany aktor: organizacje społeczne w rozwoju społecznym Polski	181
8.2. „Organizacje pozarządowe” w pejzażu polskiej wsi: pułapki definicyjne	183
8.3. Instytucjonalny potencjał organizacji społecznych na wsi – podstawowe dane.....	185
8.4. Rozwój sektora <i>non-profit</i> – trendy makro	191
8.5. Skala działań organizacji wiejskich	196
8.6. Działalność organizacji wiejskich i ich rola w świadczeniu usług	198
Podsumowanie	203

Rozdział 9. Ewolucja wsi i rolnictwa w Polsce w okresie stulecia 1918–2018 – Jerzy Wilkin

stulecia 1918–2018 – Jerzy Wilkin	205
Wprowadzenie	205
9.1. Fale reform instytucjonalno-systemowych	206
9.2. „Przylącznie wsi do Polski” w okresie międzywojennym	207
9.3. Trudna niepodległość	210
9.4. Reformy agrarne jako instytucjonalizacja przemian społecznych i gospodarczych na wsi	211
9.5. Walka chłopów i walka o chłopów	214
9.6. Wieś i rolnictwo w PRL	215
9.7. Próby kolektywizacji rolnictwa	218
9.8. Postsocjalistyczna transformacja polskiego rolnictwa (1989–2003)	220
9.9. Polska wieś w Unii Europejskiej	222
Podsumowanie	224

Aneks	227
--------------------	-----

Wstęp

Z wielką przyjemnością oddajemy naszym Czytelnikom najnowszy *Raport o stanie wsi*, który ma szczególny charakter. Jest to już dziesiąty raport w tej serii, zapoczątkowanej w 2000 roku. Jubileusz raportu zbiega się z jubileuszem 30-lecia Fundacji na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA), która jest sponsorem i wydawcą wszystkich dotychczasowych raportów, w wyżej wymienionej serii wydawniczej. Ponadto w bieżącym roku obchodzimy stulecie odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r.

Nasze raporty dotyczące rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, publikowane co drugi rok, znalazły trwałe miejsce w upowszechnianiu wiedzy o skomplikowanych procesach zachodzących na polskiej wsi, jako niezwykle ważnej części naszego społeczeństwa, kultury i gospodarki. Wszystkie dotychczasowe raporty o stanie wsi miały charakter interdyscyplinarny, albowiem zrozumienie i opisanie tych procesów wymagają, naszym zdaniem, takiego właśnie podejścia metodologicznego. Ten sposób prezentacji uwarunkowań rozwoju, tendencji, przekształceń strukturalnych i efektów rozwojowych zachodzących na obszarach wiejskich w Polsce stanowi *differentia specifica* naszego raportu na tle licznych innych publikacji o rozwoju wsi i rolnictwa. Hasło „zrozumieć wieś” jest dla nas kierunkowskazem metodologicznym i edytorskim. Niełatwe to zadanie, materia bowiem, z którą autorzy raportu muszą się zmierzyć, jest niezwykle skomplikowana.

Autorzy ci należą do czołowych w naszym kraju badaczy zjawisk zachodzących na obszarach wiejskich. Ich wiedza i wyniki badań prowadzonych w kilku ośrodkach naukowych pomagają w zaprezentowaniu najważniejszych zjawisk ludnościowych, gospodarczych, politycznych i społecznych, kształtujących oblicze polskiej wsi. Metodologicznym i edytorskim założeniem raportu jest dążenie do przedstawiania wiedzy naukowej w sposób zrozumiały dla szerokiego grona odbiorców. Staramy się, aby raport trafiał nie tylko do środowisk naukowych, medialnych czy politycznych, lecz by także docierał „pod strzechy” – do przedstawicieli społeczności lokalnych: wiejskich czy gminnych. Upowszechnianie wiedzy o rozwoju wsi traktujemy jako nasze główne zadanie.

Redaktorzy i autorzy raportu zawsze stają przed trudnym zadaniem wyboru obszarów czy tematów analizy funkcjonowania i rozwoju polskiej wsi. Nie jesteśmy w stanie dostarczyć raportu, który obejmowałby wszystkie sfery

tej złożonej problematyki. To przekracza nasze możliwości programowe, finansowe i edytorskie. Staramy się jednak dać obraz w miarę reprezentatywny i prezentujący zjawiska o szczególnym znaczeniu dla wsi i rolnictwa. Nasi czytelnicy doceniają to podejście. Dzięki temu zakres odbiorców naszych raportów jest dość szeroki.

W poszczególnych wydaniach *Raportu o stanie wsi* zamieszczaliśmy rozdziały próbujące odpowiedzieć na bardzo ważne pytania o stan wsi, jej problemy, przekształcenia i osiągnięcia. Do takich pytań należą: jak zmienia się struktura ludności wsi, z czego utrzymuje się ludność wiejska i jaki jest zakres ubóstwa na wsi, jakie są główne problemy społeczne na wsi i jak zmienia się jej struktura społeczna, jak wygląda „polityczna mapa wsi”, na czym polegają główne przemiany w polskim rolnictwie i jakie są tego rezultaty? Od 2004 r. dużo uwagi poświęcamy wyjaśnieniu i zaprezentowaniu przebiegu i efektów integracji europejskiej w odniesieniu do rolnictwa i obszarów wiejskich. Te zagadnienia są też omawiane w tegorocznym wydaniu raportu.

Ze względu na szczególny kontekst jubileuszowo-historyczny raportu *Polska wieś 2018*, zamieszczamy w nim specjalny rozdział prezentujący w bardzo syntetyczny sposób ewolucję wsi i rolnictwa w Polsce w latach 1918–2018. Wątki historyczne występują też w innych rozdziałach raportu, zwłaszcza w rozdziale 3, o społecznościach wiejskich, i w rozdziale 8, o organizacjach pozarządowych na wsi.

Wyrażamy wdzięczność i podziękowania wszystkim, którzy przyczynili się do przygotowania i opublikowania tegorocznego raportu: autorom, konsultantom, Fundacji na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa oraz Wydawnictwu Naukowemu Scholar.

Jerzy Wilkin i Iwona Nurzyńska
redaktorzy naukowci

Jerzy Wilkin

Rozdział 1. Polska wieś teraz i w przeszłości – synteza raportu

Wprowadzenie

Nasze raporty dotyczące polskiej wsi przedstawiają przede wszystkim możliwie aktualny obraz czy stan wsi i rolnictwa. Takie jest zadanie tego typu raportów. Aby jednak dokonać rzetelnej oceny aktualnego stanu, trzeba na ogół pokazać go na tle wcześniejszych okresów, bo wtedy widać skalę i obszary zmian, postępu czy regresu. We wszystkich poprzednich raportach pokazywaliśmy przemiany na polskiej wsi przynajmniej w perspektywie kilkuletniej. Tym razem, **ze względu na potrójnie rocznicowy charakter tegorocznego Raportu o stanie wsi: jego wydania 10, trzydziestolecia FDPA i stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r., częściej odwołujemy się do wątków historycznych.** Jest to widoczne w kilku rozdziałach *Raportu*, a zwłaszcza w rozdziale ostatnim, prezentującym długookresowe, stuletnie tendencje w rozwoju polskiej wsi. Taka perspektywa historyczna pozwala lepiej zrozumieć zakres i efekty przemian, jakie przedstawiamy w naszym tegorocznym *Raporcie*.

1.1. Przemiany ludnościowe na polskiej wsi

Jest to sfera analiz, które od początku realizacji *Raportu o stanie wsi* przedstawia najwybitniejszy w Polsce specjalista od zagadnień demograficznych polskiej wsi, jakim jest niewątpliwie prof. Izasław Frenkel. Jego opracowania należały zawsze do głównych filarów raportu. Tak jest też w przypadku tegorocznej edycji. **W procesach ludnościowych zawiera się esencja przemian zachodzących w każdej społeczności. Efekty rozwoju, sukcesy i niepowodzenia, problemy i patologie najwyraźniej i najmocniej uwidaczniają się w ludziach, ich kondycji fizycznej, zdrowotności, rozrodczości, długości życia, aktywności zawodowej, mobilności przestrzennej i zawodowej oraz podobnych procesach.** Tym zjawiskom poświęcony jest rozdział 2 *Raportu*. Tradycyjnie już rozdział przygotowany przez prof. I. Frenkla opiera się na

* Prof. dr hab. Jerzy Wilkin, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

najbogatszym materiale empiryczno-statystycznym. Duża liczba starannie przygotowanych tabel jest nie tylko wartościowym wsparciem ilościowym przedstawianych w tym rozdziale zjawisk i tendencji, lecz także bazą empiryczną, z której mogą skorzystać inni badacze.

Nadal widać wzrost liczby mieszkańców wsi, sygnalizowany już w poprzednich wydaniach *Raportu*, a spadek liczby mieszkańców miast. Wieś stała się atrakcyjnym miejscem zamieszkania. Rozkład terytorialny tych tendencji jest jednak nierównomierny; wzrost populacji wiejskiej odnotowało 10 województw, a 6 jej zmniejszenie. Na wsi mieszka 23% mieszkańców województwa śląskiego i prawie 59% mieszkańców województwa podkarpackiego. **Zarówno na wsi, jak i w całej Polsce rodzi się zbyt mało dzieci, co nie zapewnia zastępowalności pokoleń.** Dzietność na polskiej wsi, nieco wyższa niż w miastach, była jednak niższa niż średnio w całej Unii Europejskiej.

W Polsce ogółem i na obszarach wiejskich wydłuża się trwanie życia. Widać to zwłaszcza w przypadku kobiet. Różnice długości trwania życia mężczyzn i kobiet na polskiej wsi (8,7 lat) należą do najwyższych w UE.

Zmiany w populacji ludności wiejskiej są rezultatem zarówno migracji wewnętrznych (w kraju), jak i migracji zagranicznych. W wielkości migracji zagranicznych wieś uczestniczy w przybliżeniu w 1/3. Następują tu jednak dość istotne zmiany. Saldo migracji ze wsi na pobyt stały w innych krajach, ujemne w 2014 r. w wysokości 3,8 tys., zastąpiło w 2016 r. saldo dodatnie (0,8 tys.). Jest to efekt zmian, jakie nastąpiły na rynkach pracy zarówno w UE, jak i w Polsce. **Stopa bezrobocia w Polsce znacząco spadła, a w większości krajów UE utrzymała się na stosunkowo wysokim poziomie.**

Prawie 80% migrantów przebywało za granicą 12 i więcej miesięcy. Są to więc migracje relatywnie stałe, związane nie tylko z podejmowaniem pracy, ale też z lokowaniem miejsca stałego pobytu. Na to zjawisko znaczny wpływ mogą mieć Brexit i decyzje UE w sprawie migrantów do Wielkiej Brytanii.

Ludność na obszarach wiejskich w Polsce, podlegająca procesowi starzenia się, mimo wszystko należy do najmłodszych w UE. Poziom starości ludności w Polsce, w tym ludności wiejskiej, należy do najniższych w grupie wszystkich krajów Unii Europejskiej i Islandii.

Pozytywnym zjawiskiem jest wzrost wskaźnika aktywności zawodowej na obszarach wiejskich w Polsce. Ogólny wskaźnik zatrudnienia (15 lat i więcej) na wsi wzrósł w latach 2014–2016 z 50,9 do 52,6%, w tym osób w wieku produkcyjnym z 66,0 do 68,6%. Mimo znacznej w ostatnich latach poprawy, wskaźniki zatrudnienia ludności wiejskiej są w Polsce nadal niższe niż średnia UE i ogólnokrajowe wskaźniki większości krajów UE. Dotyczy to zwłaszcza kobiet, młodzieży w wieku 15–24 lata i osób starszych w wieku 55–64 lata.

Zjawiskiem obserwowanym od wielu lat na obszarach wiejskich jest dezagraryzacja, a więc zmniejszanie się zarówno odsetka zatrudnionych

w rolnictwie, jak i znaczenia dochodów z rolnictwa w strukturze dochodów mieszkańców wsi. Ma to wieloaspektowy wpływ na charakter polskiej wsi, na co wskazują autorzy także innych rozdziałów w tym raporcie.

Proces skracania się dystansów rozwojowych między miastem a wsią obejmuje także sferę wykształcenia. Dystanse te są nadal znaczne, ale i w tej dziedzinie odnotowano wyraźny postęp.

Polskie rolnictwo nadal absorbuje duże zasoby pracy, które m.in. ze względu na strukturę gospodarstw rolnych są mało produktywnie wykorzystywane. Pracujący w polskim rolnictwie stanowili w 2016 r. blisko 1/5 ogółu pracujących w unijnym rolnictwie, czyli prawie tyle samo co we Francji, Hiszpanii i W. Brytanii razem wziętych.

Bardzo pozytywnym zjawiskiem zarówno w kraju, jak i na obszarach wiejskich jest spadek bezrobocia, które przez cały okres po 1989 r. należało do najdotkliwszych problemów społeczno-ekonomicznych wsi, a stopa bezrobocia jest obecnie w Polsce niższa niż średnio w UE. Nadal jednak najwyższą stopę bezrobocia obserwuje się wśród młodzieży w wieku 18–24 lata.

1.2. Jaki jest poziom życia, struktura dochodów i zakres ubóstwa na wsi?

Na to pytanie starają się odpowiedzieć autorzy rozdziału 5 *Raportu*. W tej dziedzinie nastąpiła znaczna poprawa, głównie dzięki członkostwu Polski w UE i możliwości skorzystania z wielu programów wspólnotowych, zwłaszcza Wspólnej Polityki Rolnej. Z programów tych korzystają zarówno zatrudnieni w rolnictwie, jak i pozostali mieszkańcy wsi. Coraz więcej mieszkańców wsi znajduje zatrudnienie w sektorach nierolniczych, które przynoszą im wyższe dochody niż rolnictwo, zaś system ubezpieczeń społecznych i pomocy socjalnej daje utrzymanie licznej grupie mieszkańców wsi. **Z pracy w rolnictwie jako głównym źródle dochodów utrzymuje się niespełna 10% ludności wsi.** Dochody z pracy najemnej w 2016 r. stanowiły 48,5% ogólnego dochodu w gospodarstwach domowych na wsi (w miastach 54,8%), z pracy na własny rachunek – 7,2% (w miastach – 9,0%), a dochody z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie – 9,3% (w miastach 0,4%).

Zmniejsza się dysparytet dochodów rolniczych w odniesieniu do dochodów w innych częściach gospodarki i poprawia się relatywna sytuacja dochodowa i socjalna mieszkańców wsi. **W latach 2004–2016 nominalne dochody per capita mieszkańców wsi wzrosły o 118%, a dochody mieszkańców miast o 94%. Poziom życia mieszkańców wsi nie odbiega znacząco od poziomu mieszkańców mniejszych miast (do 20 tys.). Można to uznać za sukces rozwojowy polskiej wsi.**

Dzięki dość wysokiej stopie wzrostu gospodarczego, spadkowi bezrobocia i pozytywnym efektom wsparcia unijnego **maleje zasięg ubóstwa zarówno w kraju, jak i na obszarach wiejskich**. W 2016 r. w porównaniu z 2005 r. odsetek osób w gospodarstwach domowych ogółem znajdujących się w skrajnym ubóstwie (wydatki poniżej minimum egzystencji) zmniejszył się z 12,3 do 4,9%, a w przypadku gospodarstw domowych rolników z 18,1 do 11,0%.

Awans dochodowo-socjalny wsi dotyczy zarówno Polski, jak i większości krajów UE. Piszą o tym autorzy *Raportu*. Zmniejszenie dysproporcji dochodowych między mieszkańcami wsi i miast wynikało przede wszystkim ze znacznie wyższej dynamiki wzrostu dochodów na terenach wiejskich niż miejskich. **W 2016 r. w porównaniu z 2005 r. dochody do dyspozycji w przeliczeniu na osobę ekwiwalentną wzrosły na obszarach wiejskich UE-27 o 64%, podczas gdy w miastach dużych o 28%, a w miastach małych o 21%.**

Nie powinno to jednak przesłaniać skali problemów rozwojowych i dystansów dotyczących ludności wiejskiej (ale nie tylko). Jak piszą B. Chmielewska i J. Zegar: „W Unii Europejskiej, mimo wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego występuje w znacznej skali zjawisko zagrożenia ubóstwem i (lub) wykluczeniem społecznym, przy dużych różnicach między krajami, regionami i grupami społecznymi. W 2016 r. dotyczyło 117,5 mln osób”. Zjawisko wykluczenia i deprywacji obejmuje nie tylko nowe, słabiej rozwinięte kraje członkowskie, lecz także kraje wyżej rozwinięte: Hiszpanię, Włochy czy Wielką Brytanię. Wspomniani autorzy *Raportu* stwierdzają, że „w okresie po akcesji odsetek osób zagrożonych ubóstwem i (lub) wykluczeniem społecznym obniżył się prawie we wszystkich krajach UE-13, zarówno na wsi, jak i w mieście. Najbardziej poprawiła się sytuacja socjalna w Polsce”.

Stosunkowo największe korzyści z integracji odnieśli polscy rolnicy, a także inni mieszkańcy wsi. Konkluzja w tej sprawie naszych autorów jest następująca: „Zmniejszenie dysproporcji dochodów z rolnictwa w Polsce w porównaniu z pozostałymi krajami UE było efektem m.in. płatności bezpośrednich i innych transferów, zmniejszenia zatrudnienia w rolnictwie, poprawy struktury obszarowej i siły ekonomicznej gospodarstw, pogłębienia specjalizacji produkcji w gospodarstwach. Analiza zmian relacji dochodów z rolnictwa w państwach członkowskich UE pozwala wnioskować, że lata po akcesji to dla Polski okres doganiania państw członkowskich UE-15”.

1.3. Przemiany struktury społecznej wsi i aktywność społeczna jej mieszkańców

Rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. skłoniła niektórych autorów *Raportu* do refleksji historycznych. Widać to zwłaszcza

w pierwszej części rozdziału 3. Jego autorka B. Fedyszak-Radziejowska zwraca uwagę na często niedocenianą czy nawet pomijaną aktywność polityczną i społeczną ludności wiejskiej. Aktywność ta spowodowała m.in. znaczne ograniczenie kolektywizacji w Polsce, a opór przeciw komunistycznej władzy był szczególnie silny wśród chłopów.

Mieszkańcy wsi, których liczba od końca lat 40. XX wieku utrzymuje się na poziomie około 15 mln, są zadowoleni z miejsca zamieszkania, podobnie jak mieszkańcy największych miast. Odsetek zadowolonych z zamieszkiwania na wsi był wyższy (85%) nie tylko od średniej, lecz także od odsetka zadowolonych (84%) z mieszkania w największych miastach liczących ponad 500 tys. mieszkańców. W epoce, gdy obieg informacji jest powszechny i mobilność ludzi wysoka, a więc istnieje możliwość porównania swojego miejsca zamieszkania z innymi, tak wysoka satysfakcja z zamieszkiwania na wsi świadczy o dużym awansie cywilizacyjnym wsi. Do tego awansu w znacznym stopniu przyczyniły się programy i fundusze unijne dostępne dla polskich rolników i mieszkańców wsi. Jak napisała B. Fedyszak-Radziejowska: „większość rolników uważa, że «żyją średnio» (56%), a prawie co piąty (18%), że «dobrze lub bardzo dobrze». To sygnalizuje poprawę sytuacji i zmniejszenie nierówności społecznych między rolnikami a innymi grupami zawodowymi”. Na tę pozytywną tendencję wskazują też inni autorzy raportu. Nie należy jednak zapominać, że poziom dochodów na wsi jest nadal niższy niż w mieście, a zakres ubóstwa większy.

Maleją największe dystanse rozwojowe między wsią a miastem, a dotyczy to zarówno czynników „twardych”: infrastruktury, wyposażenia gospodarstw domowych czy dochodów, jak i związanych z kapitałem ludzkim. Kurczy się luka edukacyjna i zakres wykluczenia cyfrowego. W 2017 r. posiadanie dostępu do internetu we własnym gospodarstwie domowym deklarowało 75% mieszkańców wsi, a w 2015 r. wskaźnik ten wynosił 55%. Rośnie nie tylko możliwość podłączenia się do internetu, ale też umiejętność korzystania z niego w celach informacyjnych, edukacyjnych i gospodarczych.

Rolnicy i mieszkańcy wsi rzadziej uczestniczą w kulturze niż mieszkańcy miast. Dotyczy to zarówno korzystania z teatrów, kin czy muzeów, jak i czytelnictwa książek. Mieszkańcy wsi rzadziej też korzystają z wyjazdów wypoczynkowych i turystycznych za granicę, co można łatwo wytłumaczyć. Wzrósł natomiast udział mieszkańców wsi w wyjazdach zarobkowych i obecnie 1/4 rolników oraz prawie taki sam odsetek robotników deklaruje korzystanie z wyjazdów zarobkowych. Ta forma mobilności ma wpływ nie tylko na poziom dochodów, lecz także na jakość kapitału ludzkiego wsi.

W naszych raportach poświęcamy dość dużo uwagi kształtowaniu się kapitału społecznego na wsi. Wbrew niektórym stereotypom i relacjom medialnym, sytuacja w tej dziedzinie nie jest zła, a przynajmniej nie gorsza niż w mieście.

W rozdziale 3 raportu zamieszczono następującą konkluzję: „Dzisiaj materiał empiryczny dostarcza licznych argumentów na rzecz braku zasadniczych różnic między kapitałem społecznym i stopniem samoorganizacji miejskich i wiejskich społeczności”. **Rolnicy i mieszkańcy wsi, nawet nieco częściej niż mieszkańcy miast, gotowi są współpracować na rzecz własnych społeczności i uczestniczyć w działalności organizacji obywatelskich.**

Częścią sfery politycznej, która budzi największe zainteresowanie i zaangażowanie mieszkańców wsi, jest samorząd lokalny. Cieszy się on największym zaufaniem, a jego wybór mobilizuje społeczności wiejskie, czego wyrazem jest wysoka frekwencja w wyborach samorządowych.

Polska wieś jest bardziej religijna niż reszta kraju i jest to zjawisko znane od dawna. B. Fedyszak-Radziejowska ujmując to następująco: „wiera, praktyki religijne i przywiązanie do katolickich zasad moralnych są obecne wśród rolników i mieszkańców wsi w znacznie większym stopniu niż w innych środowiskach społeczno-zawodowych”.

Zarówno mieszkańcy wsi, jak i rolnicy deklarują bardzo wysokie poparcie dla członkostwa Polski w UE (80–85%). Polska wieś skorzystała z niego w bardzo szerokim zakresie, co docenia. Piszemy o tym szerzej w rozdziale 6.

Uzupełnieniem charakterystyki życia społecznego wsi jest analiza funkcjonowania organizacji społecznych przedstawiona w rozdziale 8 przez J. Herbst. W rozdziale tym pojawiają się też rozważania o charakterze historycznym, sięgające niekiedy nawet do epoki rozbiorowej. Autor pokazuje zjawisko niedoceniań społeczno-zorganizowania wsi w ubiegłym wieku, a nawet wcześniej i konkluduje: „W Polsce pod rozbiorami organizacje społeczne były przetrwalnikami tożsamości narodowej i tradycji niepodległościowych. W okresie międzywojennym odgrywały istotną, niekiedy wiodącą rolę w dostarczaniu podstawowych usług społecznych: od ochrony przeciwpożarowej przez ubezpieczenia wzajemne, współpracę gospodarczą, edukację, przeciwdziałanie ubóstwu po krzewienie kultury”.

Różnorodność organizacji społecznych działających na wsi, zwłaszcza w okresie międzywojennym, nastrocza sporo trudności definicyjnych i interpretacyjnych. Wszechstronnie analizuje je J. Herbst, który stwierdza: „opisując stan i społeczną rolę organizacji wiejskich, należałoby odwoływać się do możliwie szerokiej definicji tej aktywności, odnosząc się nie tyle do spektrum instytucjonalnego zwykle kojarzonego z hasłem «organizacje pozarządowe», ile raczej do szerszego pojęcia «trzeciego sektora», czy «ekonomii społecznej»”. Badacz ten pokazuje, że duża część zorganizowanej aktywności na wsi realizuje się w strukturach nieformalnych. Z kolei wiele organizacji formalnych (zarejestrowanych) nie prowadzi żadnej działalności. W świetle danych GUS z 2016 r. liczbę organizacji społecznych (fundacji, stowarzyszeń

i innych) w Polsce oceniano na prawie 100 tys. Ponad 1/3 z nich działała na obszarach wiejskich.

Zakres i znaczenie organizacji społecznych na wsi nie jest należycie dostrzegane, szanowane i doceniane. Tak było w okresie międzywojennym, tak jest i obecnie. W przestrzeni społecznej polskiej wsi szczególne miejsce zajmują, liczone w tysiącach, Ochotnicze Straże Pożarne, Koła Gospodyń Wiejskich, związki sportowe i inne organizacje. W II RP dużą i ważną grupą organizacji społecznych na wsi były spółdzielnie.

Do aktorów działań zbiorowych (w postaci jednostek nierejestrowanych) na wsi J. Herbst zalicza wspólnoty parafialne, skupione głównie wokół Kościoła katolickiego. Szacuje liczbę takich podmiotów na ponad 40 tys.

W ostatniej dekadzie zanotowano w Polsce bardzo szybki wzrost liczby fundacji i stowarzyszeń. „W gminach wiejskich lub wiejsko-miejskich rejestr REGON powiększał się co roku średniorocznie o 2,1 tys. stowarzyszeń i niemal 400 fundacji. W przypadku stowarzyszeń nominalny wzrost rok do roku był nawet większy niż w miastach”. Organizacje pozarządowe coraz częściej podejmują działalność, którą przedtem realizowały podmioty państwowe. Wycofywanie się ich ze świadczenia wielu usług publicznych zaktywizowało społeczność lokalne, m in. w sferze usług edukacyjnych, wychowawczych, sportowych, kulturalnych i w dziedzinie pomocy socjalnej. Odnotować należy rosnące zróżnicowanie form aktywności społecznej i ich nasilenia w różnych rejonach kraju, np. dużej popularności fundacji i stowarzyszeń na zachodzie i północy kraju, a wspólnot parafialnych na południu.

1.4. Przemiany w rolnictwie

W tegorocznym *Raporcie o stanie wsi* uwaga autorów analizujących przemiany w rolnictwie skupiła się na regionalnym zróżnicowaniu rolnictwa i tendencjach rozwoju w ujęciu przestrzennym.

Charakterystyczną cechą polskiego rolnictwa jest to, że wiąże ono relatywnie duże zasoby pracy. Formy i zakres tego powiązania są nie tylko zróżnicowane, lecz także trudne do dokładnego oszacowania. Zmieniają się również stosowane przez GUS formalne kryteria klasyfikacji gospodarstw rolnych i zatrudnionych w nich osób, co dodatkowo utrudnia badaczom precyzyjne ustalenie analizowanych wielkości i ich zmian w czasie. **Wielkość zasobów pracy zaangażowanych w działalność rolniczą ocenia się na 10–16% ogółu zasobów pracy (zależnie od sposobów oszacowania) w naszym kraju. To bardzo dużo, zważywszy, że rolnictwo wytwarza obecnie tylko 2,4% PKB.** Największe absorbowanie czy wiązanie zasobów pracy w rolnictwie występuje w regionach południowych kraju, gdzie dominują bardzo małe

gospodarstwa. Wykorzystanie tych zasobów w takich gospodarstwach jest tylko częściowe i mało produktywne. Zaskakuje wzrost (w latach 2007–2016) liczby pracujących w rolnictwie tam, gdzie gospodarstwa są małe, a liczba pracujących w przeliczeniu na 100 ha UR duża: w województwach małopolskim, podkarpackim, lubelskim i śląskim. W województwie zachodniopomorskim liczba pracujących w rolnictwie w przeliczeniu na 100 ha UR jest około osiem razy mniejsza niż w małopolskim.

Bardzo zróżnicowane regionalnie są nakłady inwestycyjne w rolnictwie. Inwestycje te stanowią tylko ok. 2% ogółu inwestycji w kraju, a skupiają się przede wszystkim w województwach, w których struktura gospodarstw pozwala na ich wysoce produktywne wykorzystanie. Nakłady inwestycyjne w przeliczeniu na 1 pracującego są w województwie zachodniopomorskim 2,5 razy wyższe niż średnio w kraju i prawie osiem razy wyższe niż w podkarpackim. **Ogólnie biorąc, poziom inwestycji w rolnictwie należy uznać za niewystarczający. Rośnie stopień zużycia majątku trwałego w rolnictwie, szacowany średnio na 77% w 2016 r.**

Modernizacja zakładów przetwórstwa produktów rolno-spożywczych, sieci dystrybucji i towarowych gospodarstw rolnych oraz napływ kapitału zagranicznego do sektora agrobiznesu, uzupełnione wsparciem UE zwłaszcza dla rolnictwa, sprzyjały szybkiemu wzrostowi produkcji towarów rolno-spożywczych, w tym przeznaczonych na eksport. Jak piszą autorzy rozdziału 3 A. Baer-Nawrocka i W. Poczta: „W latach 2007–2016 wartość eksportowanych produktów rolnictwa i wyrobów przemysłu spożywczego wzrosła blisko trzykrotnie, tj. z 38 277,0 mln zł do 105 781,4 mln zł, co skutkowało wzrostem udziału eksportu tych produktów w eksporcie ogółem o 3,3 p.p. do 13,2%”.

Poprawia się struktura obszarowa gospodarstw rolnych, chociaż proces ten jest nadal stosunkowo powolny. Prawie połowa UR w kraju znajduje się w gospodarstwach małych, o obszarze 1–20 ha. Ubywa jednak gospodarstw najmniejszych, a przybywa stosunkowo dużych, o obszarze 50–100 ha. Utrzymuje się silne zróżnicowanie regionalne struktury gospodarstw rolnych. Najmniejsze gospodarstwa dominują w województwach południowych (małopolskie, podkarpackie) a największe w północnych i zachodnich. Użytki rolne należące kiedyś do sektora państwowych gospodarstw rolnych stały się zasobem pozwalającym na rozwinięcie sektora prywatnych, dużych i wysokotowarowych gospodarstw rolnych.

Jak konkludują autorzy rozdziału 3: „W dalszym ciągu zatem w wielu regionach Polski struktura obszarowa jest niekorzystna i znaczne zasoby ziemi użytkują gospodarstwa niewielkie obszarowo. Na proces koncentracji w tych regionach negatywnie wpływa wiele czynników natury historycznej, ekonomicznej oraz społeczno-kulturowej tkwiących zarówno w samym rolnictwie, jak i jego otoczeniu”.

Za niekorzystne zjawisko należy uznać wycofywanie się z produkcji zwierzęcej wielu największych gospodarstw (powstałych na bazie PGR), które przestawiają się na produkcję tylko roślinną. W latach 2007–2016 najbardziej spadło pogłowie trzody chlewnej, bo aż o 40%. Zmniejszyło się także pogłowie krów, poza województwem podlaskim, które stało się „zagłębiem mleczarskim” w kraju.

W latach 2000–2016 relacje cen produktów sprzedawanych przez rolników do cen towarów kupowanych na cele produkcji rolnej (tzw. nożyce cen) kształtowały się na ogół niekorzystnie dla rolników.

Konkurencyjność gospodarstw i poziom dochodów rolniczych zależy głównie od produktywności pracy w rolnictwie. Jest ona w naszym kraju stosunkowo niska i bardzo silnie zróżnicowana regionalnie. A. Baer-Nawrocka i W. Poczta oceniają tę sytuację następująco: „Rolnictwo województw kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego, obok województw: zachodniopomorskiego, warmińsko-mazurskiego i pomorskiego, są regionami o najwyższej wydajności pracy w rolnictwie wynoszącej od 90,5 tys. zł (zachodniopomorskie) do 71,4 tys. zł (kujawsko-pomorskie). **Skrajnie niska produktywność pracy na poziomie 20–30% średniej krajowej wystąpiła w rolnictwie województwa podkarpackiego (9535 zł) i małopolskiego (13 754 zł), co więcej, w analizowanym okresie nastąpił spadek produktywności pracy w tych województwach**”. Dysproporcje przestrzenne w rozwoju polskiego rolnictwa powiększają się. Skłania to do zwrócenia większej uwagi na regionalne strategie rozwoju rolnictwa i na możliwości, jakie dają WPR oraz krajowa polityka rolna w zmniejszaniu owych dysproporcji, zwłaszcza przez wspieranie lepszego wykorzystania potencjału produkcyjnego w regionach, w których takie możliwości istnieją i są niedostatecznie wykorzystywane.

1.5. Co integracja europejska daje polskiej wsi i rolnictwu?

Nie sposób zrozumieć ani docenić przemian i efektów, a zwłaszcza sukcesów w rozwoju polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich ostatnich kilkunastu lat bez odpowiedniego przedstawienia roli integracji europejskiej w tym rozwoju. To znaczenie nie ogranicza się do transferu bardzo dużych środków z budżetu UE na płatności bezpośrednie dla polskich rolników ani do unijnego dofinansowywania programów rozwoju wsi. Bardzo duże korzyści wynikają z możliwości funkcjonowania na jednolitym rynku europejskim (korzyści handlowe), ze stabilności i przewidywalności polityki rolnej, z niezwykle ważnej dla naszego kraju polityki spójności, a także z ram instytucjonalnych otwierających różne swobody dla obywateli UE (wolności obywatelskie, swoboda

przepływu osób i kapitału itp.). **Możliwości i efekty, jakie daje nasze członkostwo w UE, trzeba rozpatrywać w szerokiej perspektywie.** Staramy się to czynić w kolejnych *Raportach o stanie wsi*. W tym wydaniu problematyce tej poświęcony jest rozdział 6, przygotowany przez I. Nurzyńską.

Autorka zwraca uwagę m.in. na pewne nie zawsze dostrzegane i doceniane zjawisko. Korzyści z polityk wspólnotowych i przeznaczonych na nie środków, adresowane do konkretnych krajów, np. do polskiego rolnictwa, mają też pozytywne skutki dla innych krajów (synergia rozwojowa i efekty mnożnikowe). Największe wspólne korzyści wiążą się z funkcjonowaniem Jednolitego Rynku Europejskiego.

Po wejściu Polski do UE w 2004 r. polskie rolnictwo otrzymało wsparcie finansowe, jakiego nie miało nigdy wcześniej. Na wsparcie to składały się zarówno środki z budżetu unijnego, jak i z budżetu krajowego. Uzupełnieniem były też inne polityki wspólnotowe, zwłaszcza polityka spójności, których pozytywne skutki odczuwają rolnicy i inni mieszkańcy wsi. **Skułmowanym efektem tych polityk było zjawisko sygnalizowane zarówno w poprzednich wydaniach *Raportu*, jak i w niniejszym, które metaforycznie nazywamy „przyłączaniem wsi do Polski”. Za tym zjawiskiem kryje się ograniczanie sfer wykluczenia i zmniejszanie dystansów rozwojowych między wsią i miastem.** Piszą o tym autorzy kilku rozdziałów.

Najważniejsze przykłady korzyści z integracji europejskiej i polityk wspólnotowych, prezentowane w rozdziale 6, to:

- napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych do Polski: 778 mld euro w latach 2004–2016;
- szybki wzrost eksportu, w tym eksportu produktów rolno-spożywczych, a dodatnie saldo obrotów tymi produktami przekroczyło 7 mld euro;
- Polska stała się największym beneficjentem rozliczeń finansowych z budżetem UE: saldo netto tych rozliczeń w latach 2014–2016 wyniosło 10 mld euro;
- w latach 2004–2017 producenci rolni w Polsce otrzymali 28 mld euro płatności bezpośrednich z unijnego budżetu;
- z płatności bezpośrednich korzysta ponad 80% polskich rolników, chociaż prawie połowa z nich nie produkuje na rynek;
- dopłaty bezpośrednie stanowią w Polsce ok. 50% dochodów rolniczych;
- w latach 2004–2015 dzięki wsparciu unijnemu zrealizowano ponad 40 tys. projektów nakierowanych na tworzenie pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich;
- UE utworzyła łatwo dostępny program wspierania małych gospodarstw rolnych;
- UE uruchomiła też mechanizm wspierania młodych rolników ze środków zarówno filara I, jak i filara II WPR;

- podjęto dużo wysiłków, aby lepiej zintegrować polityki wspólnotowe, a zwłaszcza WPR i politykę spójności.

W przededniu nowego okresu programowania i finansowania rozwoju UE (po 2020 r.) pojawiła się realna groźba ograniczenia wspólnotowych wydatków na WPR i politykę spójności wynikająca m.in. z Brexitu i pojawienia się dodatkowych potrzeb i priorytetów rozwojowych UE.

1.6. Polityczne preferencje, oceny i wybory mieszkańców wsi

Polska wieś jest największym bastionem politycznych zwolenników rządzącej obecnie partii Prawo i Sprawiedliwość. Jak napisał J. Bartkowski, autor rozdziału o politycznej mapie wsi: „PiS stał się najsilniejszą partią na obszarach wiejskich i wśród rolników od wyborów 2001 r. W obu turach wyborów prezydenckich (10.05 i 24.05.2015) i w wyborach sejmowych (25.10.2015) to poparcie także wyraźnie się zaznaczyło. W wyborach sejmowych w 2015 r. wyższa frekwencja wyborców wiejskich, w tym rolników, była ważnym czynnikiem, który przyczynił się do zmiany władzy w Polsce”. Już w poprzednich *Raportach* wskazywaliśmy, że wiejscy wyborcy mają decydujący wpływ na wynik wyborów w naszym kraju. **Kto wygrywa wybory na wsi, wygrywa na ogół wybory w kraju.**

W badaniach opinii publicznej, jakie realizował CBOS w latach 2015–2018, odsetek zwolenników rządu PiS wśród mieszkańców wsi był wysoki, chociaż zmienny (40–50%), ale jeszcze wyższy był wśród rolników: 50–60%, co może zastanawiać, a nawet dziwić. **Pod koniec rządów Beaty Szydło działalność rządu (od początku jego powołania) oceniali dobrze aż 81% rolników i 68% mieszkańców wsi.** Podobnie wysoka była ocena działalności prezydenta. Dominowała też optymistyczna ocena przyszłości kraju. Większość rolników w lutym 2018 r. twierdziła, że rozwój Polski zmierza w dobrym kierunku, a tylko 29%, że w złym.

W całym okresie po 1990 r. żadna partia nie zyskała wśród rolników tak wysokiego poparcia jak PiS. W zestawieniu z tym, co wydarzyło się na wsi w tym okresie, jakie były efekty polityki i działań poprzednich rządów, a zwłaszcza opisywanych przez nas efektów integracji europejskiej dla rozwoju wsi, stosunek rolników do rządu PiS może zaskakiwać. Rząd PiS nie wywalczył żadnych nowych, korzystnych dla rolników rozwiązań instytucjonalnych ani finansowych, wprowadził niepopularną wśród rolników ustawę o ustroju rolnym (rynku ziemi), a także realizował politykę wewnętrzną i zagraniczną grożącą ograniczeniem dostępu Polski, w tym rolników, do funduszy unijnych, z których wieś i rolnictwo tak szeroko i owocnie dotychczas

korzystały. Do mieszkańców wsi, bardziej niż do mieszkańców miast przema-
wiała tzw. „polityka godnościowa i historyczna” PiS, odwoływanie się do tra-
dycyjnych wartości, poprawa warunków socjalnych rodzin (program 500+),
obniżenie wieku emerytalnego, a także znaczna poprawa na rynku pracy.
**W opinii mieszkańców wsi za rządów PiS poprawiło się ich bezpieczeń-
stwo ekonomiczne (egzystencjalne).**

Na początku 2018 r. rolnicy deklarowali wysoki udział w przyszłych wy-
borach sejmowych (74%), a podobnie, chociaż w nieco mniejszym stopniu,
mieszkańcy wsi (66%). Te grupy społeczne mogą mieć nadal znaczny, jeśli
nie decydujący, wpływ na wynik następnych wyborów parlamentarnych. Ta
sama uwaga dotyczy tegorocznych wyborów samorządowych, które cieszą
się wśród mieszkańców wsi największym zainteresowaniem.

**Utrzymuje się na wsi wysokie, przekraczające 80% poparcie dla przy-
należności Polski do UE. Mieszkańcy wsi i rolnicy dobrze też oceniają
system demokracji w porównaniu z innymi formami rządu (62–68% ak-
ceptacji), ale widoczne jest stosunkowo duże (43–48%) niezadowolenie ze
sposobu funkcjonowania demokracji w Polsce.**

1.7. Wieś w długiej perspektywie historycznej

W rozdziale 9 przedstawiono bardzo syntetyczny obraz ewolucji wsi i rol-
nictwa w Polsce od uwłaszczenia chłopów w 1864 r., a zwłaszcza od odzyska-
nia niepodległości w 1918 r. W tym okresie zmieniały się systemy społeczno-
ekonomiczne i polityczne, granice kraju, uwarunkowania międzynarodowe,
struktura rolnictwa i wiele innych ważnych uwarunkowań rozwoju. Pamiętać
też należy, że kraj nasz w opisywanym okresie przeżył trzy wojny: dwie woj-
ny światowe i wojnę polsko-bolszewicką. Na ziemiach polskich zmieniały
się, w sposób gruntowny, systemy społeczno-ekonomiczne i polityczne. Kraj
nasz przeszedł cztery wielkie transformacje instytucjonalno-systemowe.

**W przemianach tych i w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego
przebiegającego w tak zmiennych i burzliwych uwarunkowaniach histo-
rycznych wieś i rolnictwo odegrały niezwykle ważną rolę.** W okresie mię-
dzywojennym ponad 70% ludności kraju mieszkało na wsi. Mieszkańcami
wsi i zatrudnionymi w rolnictwie byli wtedy głównie chłopci gospodarujący
na niewielkich obszarowo gospodarstwach, a ludność chłopska stanowiła
51–52% ludności kraju i około 70% ludności wsi. W II RP przeprowadzono
kilka faz reform agrarnych, które miały umożliwić bezrolnym i małorolnym
chłopom dostęp do ziemi jako podstawowego czynnika produkcji. **Bardzo
ważnym celem reform było też złagodzenie poczucia deprivacji i upoko-
rzenia warstwy chłopskiej. Innym ważnym celem było wzmocnienie pod-**

miotowości chłopów i mieszkańców wsi w systemie funkcjonowania odrodzonego państwa polskiego. Te cele zostały zrealizowane tylko w ograniczonym zakresie. W okresie dwudziestolecia międzywojennego wywłaszczono, rozparcelowano i sprzedano małorolnym i bezrolnym chłopom 2 650 000 ha ziemi. Ukształtowała się struktura agrarna, w której dominowały bardzo małe gospodarstwa. Ta struktura okazała się niezwykle trwała; utrzymała się w okresie PRL i w III RP.

W połowie okresu międzywojennego, kiedy trzeba było likwidować zniszczenia wojenne, scalać kraj i tworzyć instytucjonalne podstawy nowoczesnego państwa, wybuchł największy w ubiegłym stuleciu kryzys gospodarczy, który spowodował obniżenie poziomu Produktu Krajowego Brutto o ponad 30%, cofając poziom rozwoju gospodarczego kraju o kilka lat.

W całym okresie II RP, zwłaszcza w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, a później w drugiej połowie lat 30., wyłoniła się grupa autentycznych i wpływowych przywódców chłopskich, którzy potrafili zajmować też wysokie pozycje w strukturze politycznej państwa. Niewątpliwie najwybitniejszym z nich był Wincenty Witos, trzykrotny premier w II RP.

Jest rzeczą charakterystyczną, że zarówno w okresie międzywojennym, jak i po II wojnie światowej nowo utworzone władze starały się pozyskać poparcie polityczne chłopów jako najliczniejszej grupy społecznej, ogłaszając i częściowo realizując reformy rolne, wzmacniając stan posiadania ziemi przez mniejsze gospodarstwa i ludność bezrolną. Po umocnieniu władzy następowało jednak zahamowanie tych procesów.

Reformy agrarne po II wojnie światowej zapoczątkował dekret PKWN z lipca 1944 r. W trakcie reformy rolnej w PRL w latach 1944–1948 rozparcelowano ponad 6 mln ha gruntów, gospodarstw nadzielonych było 1,068 mln, a średni obszar nadzielnego gruntu wyniósł 5,7 ha na gospodarstwo.

Już w końcu lat 40. XX wieku podjęto w Polsce próby kolektywizacji rolnictwa, ale jej rezultaty były bardzo ograniczone i większość utworzonych pod presją polityczną spółdzielni została rozwiązana w połowie lat 50. **Budowa socjalizmu na polskiej wsi (1949–1989) przebiegała z większymi oporami i odnosiła mniejsze sukcesy niż w innych ważnych częściach gospodarki i społeczeństwa, a także w innych krajach socjalistycznych. Polscy chłopie zmodyfikowali polski socjalizm w większym stopniu niż jakakolwiek inna duża grupa społeczna.**

Charakterystyczną cechą okresu po II wojnie światowej jest utrzymywanie się zaludnienia obszarów wiejskich w Polsce na poziomie około 15 mln osób. Zmieniał się natomiast udział tej populacji w stosunku do całej ludności kraju: od ponad 60% tuż po wojnie do niespełna 40% obecnie.

Ukształtowana po uwłaszczeniu chłopów, a potem w okresie II RP struktura agrarna oparta na przewadze drobnych gospodarstw rodzinnych

była ostoją gospodarki i kultury chłopskiej. Wielkie znaczenie chłopstwa w strukturze gospodarczej i społecznej Polski było bardzo charakterystyczną i wyróżniającą cechą kraju na tle współczesnej Europy.

Pierwsze lata po rozpoczęciu transformacji postsocjalistycznej w 1989 r. okazały się dla polskich rolników bardzo trudne. Niekorzystnie (od 1990 r.) ukształtowały się relacje cen produktów sprzedawanych i kupowanych przez rolników (tzw. nożyce cen), spadły dochody rolnicze, pojawiło się wysokie bezrobocie, zarówno w mieście, jak i na wsi, a środki publiczne na realizację polityki rolnej znacznie ograniczono. W szczególnie trudnej sytuacji znaleźli się pracownicy byłych państwowych gospodarstw rolnych.

Restrukturyzacja wraz z prywatyzacją ziemi i majątku produkcyjnego po PGR-ach i przejętego przez Skarb Państwa stworzyła zasoby, na których ukształtował się sektor dużych, prywatnych gospodarstw rolnych należących zarówno do osób fizycznych, jak i prawnych.

Od 1991 do 2003 r. utrzymywało się ujemne saldo obrotów handlowych w zakresie produktów rolno-spożywczych, a znaczna część potencjału produkcyjnego naszego rolnictwa nie była wykorzystana.

Prawdziwie rewolucyjne zmiany w uwarunkowaniach rozwoju polskiego rolnictwa, w polityce rolnej, kondycji ekonomicznej gospodarstw i warunkach życia ludności wiejskiej spowodowało wejście Polski do Unii Europejskiej w 2004 r.

Udostępnienie unijnych płatności bezpośrednich dla prawie 90% rolników w Polsce wywarło korzystny wpływ zarówno na poziom ich dochodów rolniczych, jak i na możliwości modernizacji i rozwoju gospodarstw. Udział transferów unijnych w dochodach gospodarstw osiągnął 50%.

Od 2004 r. pozytywne znaczenie dla rozwoju rolnictwa miało prowadzenie stabilnej i przewidywalnej (na ogół w okresach siedmioletnich) polityki rolnej, w tym instrumentów i środków finansowych z nią związanych.

W okresie członkostwa Polski w UE kompleks rolno-żywnościowy został gruntownie zmodernizowany, co pozwoliło znacznie zwiększyć eksport rolno-spożywczy, zwłaszcza na rynek europejski. Dodatni bilans obrotów handlu w tej grupie towarów wzrasta od 2003 r. i wynosi obecnie ok. 7 mld euro.

W latach 2004–2018 znacznie poprawiły się relacje dochodów rolników do średnich dochodów w kraju (tzw. parytet dochodów rolniczych), możliwości rozwoju gospodarstw, a także warunki życia na obszarach wiejskich. Obszary te stają się atrakcyjnym miejscem zamieszkania, a saldo migracji wieś–miasto jest korzystne dla wsi.

Okres po wejściu Polski do UE w 2004 r. to niewątpliwie najkorzystniejsze dla rolników i mieszkańców wsi lata w całej historii polskiej wsi i polskiego rolnictwa.

Rozdział 2. Ludność wiejska

Rozdział zawiera charakterystykę podstawowych zmian w zakresie stanu, struktury demograficznej i aktywności zawodowej ludności wiejskiej w ciągu ostatnich 2–3 lat na tle uprzednio obserwowanych trendów. Podobnie jak w raporcie *Polska wieś 2016* tendencje występujące na polskiej wsi porównuje się ze zmianami w polskich miastach i w innych krajach Unii Europejskiej (UE). W opracowaniu korzystano głównie z danych bieżącej statystyki demograficznej i zawodowej GUS i z danych Eurostatu. Ponadto uwzględniono niektóre wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 (NSP 2002) i Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 (NSP 2011).

2.1. Tendencje zmian liczby ludności na obszarach wiejskich¹

Dynamika zmian ogólnej liczby ludności Polski w latach 2014–2016 była bardzo zbliżona do odnotowanej w latach 2012–2014: w obu okresach dominowała tendencja spadkowa, i to w bardzo podobnej skali ok. $-0,1\%^2$. W obu okresach utrzymały się także trwające od ponad dekady różnice dynamiki ludności miejskiej i wiejskiej: **podobnie jak uprzednio również w latach 2014–2016 liczba mieszkańców miast malała (o $-0,4\%$), a wsi rosła (o $0,3\%$). W obu populacjach skala zmian była nieco mniejsza niż w latach 2012–2014, kiedy wynosiła odpowiednio $-0,5\%$ i $0,4\%$.**

* Izabella Frenkel, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN

¹ Przez „obszary wiejskie” rozumie się w tym opracowaniu obszary znajdujące się poza granicami administracyjnymi miast. Terminy: „obszary wiejskie” i „wieś” traktowane są jako równoznaczne. O ile nie zaznaczono inaczej, prezentowane dane dotyczą **ludności faktycznie zamieszkałej** w danej jednostce podziału terytorialnego. Do kategorii tej zalicza się ludność stale zamieszkałą (tj. zameldowaną na pobyt stały lub stale mieszkającą bez zameldowania) w danej jednostce terytorialnej oraz ludność przebywającą tam czasowo (zameldowaną na pobyt czasowy) ponad 3 miesiące (zob. „Rocznik Demograficzny” 2017, *uwagi do działu Stan i struktura ludności*). Obowiązujące w tej definicji kryterium meldunkowe oznacza, że kategoria ludności faktycznie zamieszkałej (skrótowo nazywanej również ludnością faktyczną) obejmuje także osoby stale mieszkające w Polsce, ale przebywające czasowo za granicą (bez względu na okres ich nieobecności).

² O ile nie zaznaczono inaczej, wszystkie dane dotyczące stanu i zmian liczby ludności od 2010 r. pochodzą z bieżącej statystyki ludności w wersji uwzględniającej wyniki NSP 2011.

Liczba ludności wiejskiej wzrosła w latach 2014–2016 w 10 województwach od 0,1% w łódzkim i zachodniopomorskim do 2,5% w pomorskim, w pozostałych sześciu zmalała od –0,2% w warmińsko-mazurskim do –5,2% w lubuskim, z tym że z wyjątkiem lubuskiego spadek nie przekraczał –1%. Wzrosty i spadki występowały na ogół w tych samych województwach co w latach 2012–2014, z wyjątkiem lubuskiego, które wykazało wówczas niewielki wzrost, i podkarpackiego, w którym nie odnotowano żadnych zmian liczby ludności wiejskiej.

Podobnie jak w przypadku absolutnej liczby ludności wiejskiej, lata 2014–2016 przyniosły dalszy wzrost jej udziału w ogólnej liczbie ludności z 39,7 do 39,8%. Wzrost odnotowano we wszystkich województwach z wyjątkiem lubelskiego, lubuskiego i podlaskiego, w których nastąpił spadek oraz mazowieckiego i świętokrzyskiego, w których nie było zmian. **W 2016 r. odsetek ludności wiejskiej wahał się od 23,0% w województwie śląskim do 58,8% w podkarpackim.** Udział powyżej 50% odnotowano także w województwach małopolskim (51,6%), lubelskim (53,6%) i świętokrzyskim (55,4%). Wojewódzkie zróżnicowanie odsetka ludności wiejskiej w 2016 r. było bardzo podobne do stanu z poprzednich kilku lat (tab. 2.1).

2.2. Czynniki demograficzne zmian liczby ludności wiejskiej

W ujęciu demograficzno-bilansowym zmiany liczby ludności wiejskiej stanowią głównie wypadkową zmian w zakresie przyrostu naturalnego, migracji wewnętrznych między miastem a wsią i migracji zagranicznych na pobyt stały oraz zmian podziału administracyjnego na miasta i wieś.

2.2.1. Przyrost naturalny ludności

Podobnie jak w poprzednich latach również w okresie 2014–2016 przyrost naturalny ludności wiejskiej był wielkością dodatnią (tj. stanowił czynnik jej wzrostu) jednak o malejących wartościach: z 10,7 do 4,7 tys. w liczbach bezwzględnych i z 0,7 do 0,3 osób w przeliczeniu na 1000 ludności wiejskiej (w miastach przyrost naturalny był ujemny na poziomie 0,5‰ w obu latach). W podziale według województw dodatni przyrost naturalny na wsi w 2016 r. odnotowano w połowie województw, w drugiej połowie – w dolnośląskim, lubelskim, lubuskim, łódzkim, opolskim, podlaskim, śląskim i świętokrzyskim – był on ujemny. Poza dolnośląskim, lubuskim i śląskim były to te same województwa co w poprzednich latach (tab. 2.2).

2.2.2. Urodzenia i dzietność kobiet

Zmniejszenie się współczynnika przyrostu naturalnego ludności wiejskiej w latach 2014–2016 było wynikiem zmian jego części składowych, tj. współczynnika urodzeń i zgonów, z których pierwszy obniżył się z 10,3 do 10,2 na 1000 ludności, a drugi wzrósł z 9,6 do 9,9‰. Sam spadek współczynnika urodzeń wiązał się z kolei zarówno ze zmianami współczynnika dzietności ogólnej kobiet³ i liczby kobiet w wieku rozrodczym (15–49 lat) oraz udziału w niej kobiet w wieku najwyższej rozrodczości (20–34 lata). W latach 2014–2016:

- współczynnik urodzeń na wsi zmniejszył się z 10,3 do 10,2 na 1000 ludności (w miastach wzrósł z 9,9 do 10,2‰);
- współczynnik dzietności ogólnej kobiet wiejskich utrzymał się na tym samym poziomie 1,39 (w miastach wzrósł z 1,22 do 1,33); różnica wartości współczynnika między wsią i miastem zmniejszyła się prawie trzykrotnie z 14,2 do 5,1‰; znaczące zmniejszenie tej różnicy odnotowano we wszystkich województwach;
- liczba kobiet w wieku rozrodczym na wsi była w 2016 r. o 16 tys. mniejsza niż w 2014 r. (w miastach o ok. 105 tys. mniejsza); zmniejszył się także odsetek kobiet w wieku najwyższej rozrodczości – z 46,0 do 45,3% ogółu kobiet w wieku rozrodczym (w miastach z 46,5 do 44,1%);
- podobnie jak w 2014 r. również w 2016 r. najwyższe wskaźniki płodności na wsi odnotowano wśród kobiet w wieku 25–29 lat – 98,7 urodzeń na 1000 kobiet w tym wieku, drugie pod względem wysokości tego wskaźnika były kobiety w wieku 30–34 lata – 76,7‰, a kobiety w wieku 20–24 lata, które jeszcze przed dekadą wyróżniały się najwyższą płodnością, znalazły się dopiero na trzecim miejscu – 53,0‰;
- **zarówno w 2014, jak i w 2016 r. współczynnik dzietności ogólnej na wsi był o ok. 1/3 niższy od poziomu zapewniającego prostą zastępowalność pokoleń⁴**; również we wszystkich województwach był on niższy od tego poziomu (w 2016 r. od ok. 25% w województwie pomorskim do ok. 43% w opolskim) (tab. 2.3 i 2.4).

Według danych dla 2015 r. poziom dzietności na polskiej wsi był niższy niż poziom dzietności ogółem średnio we wszystkich w krajach Unii Europejskiej oraz niższy w porównaniu z większością krajów tego regionu. Jedynie na Cyprze, w Grecji, Hiszpanii i Portugalii współczynnik dzietności był jeszcze niższy niż w Polsce. We wszystkich krajach UE poziom dzietności nie zapewniał prostej zastępowalności pokoleń, choć w kilku (Francja, Irlandia, Szwecja i Wielka Brytania) był zbliżony do tego poziomu (zob. tab. 2.13).

³ Liczba dzieci, którą przeciętnie urodziłaby kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku).

⁴ W przybliżeniu 2,1 urodzenia na kobietę.

2.2.3. Umieralność i długość życia

W latach 2014–2016 zarysowały się w tym obszarze następujące tendencje:

- Ogólny współczynnik zgonów na wsi wzrósł z 9,6 do 9,9 na 1000 ludności przy jednoczesnym zmniejszeniu się częściowych współczynników zgonów w znacznej większości pięcioletnich grup wieku (w miastach ogólny współczynnik zgonów wzrósł z 9,9 do 10,2‰, również przy spadku współczynników częściowych w większości grup wieku). Nadal malała umieralność niemowląt, chociaż ciągle była wyższa na wsi niż w miastach (w 2016 r. odpowiednio 4,1 i 3,9 zgonów na 1000 urodzeń żywych).
- Nadal rósł przeciętny czas trwania życia, jednak w tempie znacznie wolniejszym niż w poprzednich latach. Wśród mieszkających na wsi mężczyzn wzrósł z 73,1 roku w 2014 r. do 73,2 roku w 2016 r., czyli zaledwie o 0,1 roku, podczas gdy w okresie 2012–2014 – o cały rok. Podobnie wśród kobiet: czas trwania życia wzrósł w latach 2014–2016 z 81,7 do 81,9 roku, czyli o 0,2 roku wobec 0,7 roku w latach 2012–2014. Podobne spowolnienie tempa wzrostu trwania życia odnotowano w miastach.
- O pogorszeniu się dynamiki wzrostu przeciętnego trwania życia na wsi świadczy i to, że o ile w poprzednich latach wzrost notowano we wszystkich województwach, w latach 2014–2016 tylko w części z nich, 7 wśród mężczyzn i 11 wśród kobiet. W 2016 r. najwyższy przeciętny czas trwania życia mężczyzn mieszkających na wsi (74,7 roku) odnotowano w województwie małopolskim i podkarpackim, a najniższy (71,6) w warmińsko-mazurskim (w miastach najwyższą wartość tego wskaźnika odnotowano w województwie podkarpackim [76,4], a najniższą w łódzkim [72,1]). Wśród kobiet mieszkających na wsi najwyższy wskaźnik trwania życia (83,0) obserwowano w podkarpackim, a najniższy (80,5), w lubuskim i warmińsko-mazurskim (w miastach był on najwyższy w województwie podlaskim [82,8], a najniższy w łódzkim [80,3]).
- Mężczyźni na wsi żyją krócej niż w miastach i do niedawna różnica na niekorzyść wsi rosła: w 2010 r. wynosiła 1,2 roku wobec 0,9 i 0,6 roku odpowiednio w latach 2008 i 2006. W 2012 r. różnica zmalała do roku, ale w latach 2014 i 2016 ponownie wzrosła odpowiednio do 1,1 i 1,2 roku. Niższe parametry trwania życia mężczyzn na wsi niż w mieście notuje się we wszystkich województwach, chociaż w różnej skali (jedynym wyjątkiem jest woj. śląskie, w którym parametry te są korzystniejsze dla mieszkańców wsi). W odróżnieniu od mężczyzn wśród kobiet parametry trwania życia są na wsi ogółem albo tylko nieco korzystniejsze niż w miastach (np. o 0,1 i 0,2 roku w latach 2010 i 2014), albo nie różnią się między sobą (np. w latach 2012 i 2016). Natomiast w przekroju wojewódzkim różnice były często większe i/lub odwrotnie ukierunkowane (tab. 2.5).

W porównaniu z krajami UE-28 w Polsce na wsi w 2015 r.:

- **przeciętne trwanie życia mężczyzn było o 4,9 roku krótsze niż ogółu mężczyzn średnio we wszystkich krajach UE, a kobiet o 1,6 krótsze;**
- trwanie życia na polskiej wsi było także krótsze niż średnio w większości poszczególnych krajów UE; w populacji mężczyzn największe różnice (ok. 7–8 lat) odnotowano w porównaniu z Cyprzem, Hiszpanią, Islandią i Włochami, a w populacji kobiet (ok. 3–4 lata) – w porównaniu z Finlandią, Francją, Węgrami i Włochami;
- krótsze niż w Polsce okresy trwania życia mężczyzn odnotowano tylko w Bułgarii, na Litwie, Łotwie, w Rumunii i na Węgrzech, a kobiet ponadto w Chorwacji, Czechach i Słowacji;
- **różnice długości trwania życia mężczyzn i kobiet na polskiej wsi (8,7 roku) należą do najwyższych w UE;** większe różnice odnotowano tylko w Estonii, na Litwie i Łotwie (odpowiednio 9,0, 10,5 i 9,8 roku) przy średniej w UE 5,4 roku i w szeregu krajów, w których różnice nie przekraczały 4 lat (Dania, Holandia, Irlandia, Szwecja i Wielka Brytania);
- umieralność niemowląt na polskiej wsi była wyższa niż średnio w UE (w 2015 r. odpowiednio 4,1 i 3,6 zgonów na 1000 urodzeń żywych) oraz wyższa niż w większości krajów członkowskich; wyższą niż w Polsce umieralność niemowląt odnotowano tylko w Bułgarii, na Litwie, Malcie, w Rumunii, na Słowacji i Węgrzech (zob. tab. 2.13).

2.2.4. Migracje⁵

Migracje na pobyt stały między wsią i miastem były drugim – obok przyrostu naturalnego – czynnikiem wzrostu liczby ludności wiejskiej. W latach 2014–2016:

- **Napływ ludności z miast na wieś był w 2016 r., podobnie jak w 2014 r., większy niż odpływ ze wsi do miast, w związku z czym saldo migracji pozostało dodatnie dla wsi,** chociaż zmalało z 1,9 osoby na 1000 ludności wiejskiej w 2014 r. do 1,6 osoby w 2016 r.
- W obu latach saldo migracji na wsi było dodatnie zarówno wśród mężczyzn, jak i kobiet oraz w większości grup wieku, z wyjątkiem grup 20–24 i 25–29 lat, w których było ono ujemne (w 2016 r. odpowiednio –1,5 i –6,3 osoby na 1000 ludności wiejskiej). We wszystkich grupach wieku o dodatnim saldzie migracji było ono w 2016 r. mniejsze niż w 2014 r.,

⁵ Statystyka migracji w Polsce, zarówno wewnętrznych, jak i zagranicznych, opiera się na danych ewidencji ludności dotyczących zmiany miejsca zamieszkania: na pobyt stały – na podstawie informacji o zameldowaniu na pobyt stały, na pobyt czasowy – na podstawie informacji o zameldowaniu na pobyt czasowy powyżej trzech miesięcy (do 2005 r. włącznie – powyżej dwóch miesięcy). Jeśli nie zaznaczono inaczej, dane odnoszą się do migracji rejestrowanych w ewidencji ludności.

natomiast w grupach wieku o ujemnym saldzie było większe niż w 2014 r. (tab. 2.6)

- Dodatnie saldo migracji na wsi w 2016 r. notowano w większości województw z wyjątkiem lubelskiego, podkarpackiego, podlaskiego, warmińsko-mazurskiego i zachodniopomorskiego, w których było ono ujemne (odpowiednio -0,3, -0,1, -0,9, -1,9 i -0,2 osoby na 1000 ludności), i świętokrzyskiego, w którym było zerowe. W województwach o dodatnim saldzie migracji było ono w 2016 r. na ogół mniejsze niż w 2014 r. (z wyjątkiem pomorskiego i wielkopolskiego, w których wzrosło), a w województwach o ujemnym saldzie zmiany były wielokierunkowe, np. w woj. podlaskim saldo zmalało, w woj. warmińsko-mazurskim wzrosło, a w lubelskim nie zmieniło się (zob. tab. 2.2).

W odniesieniu do migracji zagranicznych ludności wiejskiej lata 2014–2016 przyniosły następujące zmiany:

- **Saldo migracji ze wsi na pobyt stały w innych krajach, ujemne w 2014 r. w wysokości -3,8 tys., zostało zastąpione w 2016 r. saldem dodatnim (0,8 tys.).** Zmiana ta była wynikiem zmniejszenia się liczby emigrantów z 7,2 do 3,5 tys. i zwiększenia liczby imigrantów z 3,4 do 4,3 tys. (również w miastach ujemne wcześniej saldo migracji zostało zastąpione przez saldo dodatnie) (zob. tab. 2.3).
- Najliczniejszą grupę migrantów ze wsi na pobyt stały za granicą stanowiły osoby w wieku 20–34 lata, w całym okresie od 2010 r. ich udział wykazywał niewielkie wahania w przedziale ok. 31–33%, w tym w latach 2014–2016 wzrósł z 31,1% do 32,9%. Drugą najliczniejszą grupę tworzyły osoby w wieku 35–49 lat; ich udział w całym okresie wahał się w przedziale ok. 25–28% przy spadku w latach 2014–2016 z 27,1% do 25,4%. W strukturze płci odsetek mężczyzn wykazywał stały wzrost od 45,0% w 2010 r. do 51,1 i 52,4% w latach 2014 i 2016. W strukturze według stanu cywilnego (prawnego) najliczniej reprezentowane były osoby w stanie małżeńskim oraz kawalerowie i panny, których udział w całym okresie mieścił się w przedziale odpowiednio ok. 41–50% i 32–38%, przy spadku w latach 2014–2016 z 50,3% do 47,0% wśród osób w stanie małżeńskim i wzroście w grupie kawalerów i panien z 34,2% do 35,8%. Na ogół podobne zmiany w strukturze wieku, płci i stanu cywilnego odnotowano w migracjach z miast (tab. 2.7).

Wykazywane w ewidencji ludności migracje zagraniczne stanowią tylko niewielką część ich rzeczywistych rozmiarów, gdyż zdecydowana większość wyjeżdża za granicę (i często przebywa tam nawet wiele lat) bez dokonania odpowiednich formalności meldunkowych. Stosunkowo najpełniejsze dane dotyczące ogółu migrantów przebywających czasowo za granicą zawierają wyniki NSP 2011 wskazujące na następujące rozmiary i wybrane cechy struktury tej populacji oraz ich zmiany w porównaniu z wynikami NSP 2002:

- Ogólna liczba osób przebywających za granicą czasowo powyżej trzech miesięcy wynosiła w chwili przeprowadzania NSP 2011 2018 tys. wobec 786 tys. wykazanych w NSP 2002⁶. W obu latach ponad 1/3 stanowiły osoby mieszkające przed wyjazdem na wsi (37,9% w 2002 i 34,1% w 2011 r.). **Blisko 80% migrantów, pochodzących zarówno z miast, jak i ze wsi, przebywało za granicą 12 miesięcy lub więcej.**
- W strukturze płci przeważają kobiety, wśród przybyszów ze wsi stanowiły one w 2002 r. 52,4, w 2011 r. zaś 50,9% (wśród przybyszów z miast odpowiednio 54,7 i 51,2%).
- Pod względem wieku najliczniej reprezentowane są osoby w przedziale 20–34 lata – wśród przybyszów ze wsi stanowiły one w 2011 r. 47,0, a z miast 43,2%, w obu grupach więcej niż w 2002 r. (odpowiednio 41,3 i 36,8%). Natomiast odsetek drugiej najliczniejszej grupy wieku (35–49 lat) zmniejszył się wśród migrantów ze wsi z 30,1 do 25,3%, a z miast z 32,4 do 25,1%.
- W strukturze według stanu cywilnego (prawnego) najliczniejszą grupę stanowią osoby w stanie małżeńskim, ich udział zmniejszył się jednak w populacji wiejskich migrantów z 52,7% w 2002 r. do 46,3% w 2011 r., a miejskich z 52,5 do 43,7%. Zwiększył się natomiast udział kawalerów i panien oraz osób rozwiedzionych (tab. 2.8).
- Natężenie wyjazdów z poszczególnych województw jest wysoce zróżnicowane. W 2002 r. liczba przebywających za granicą powyżej trzech miesięcy wahała się wśród przybyszów ze wsi od 4,0 osób na 1000 ludności w województwie łódzkim do 127,1 osób w opolskim, a w 2011 r. od 18,3‰ w mazowieckim do 117,5‰ w opolskim. Stosunkowo niskimi wartościami tych wskaźników w 2011 r. wyróżniały się także województwa łódzkie (18,8‰) i wielkopolskie (23,5‰), a wysokimi podlaskie (82,2‰) i warmińsko-mazurskie (65,0‰). Wśród przybyłych z miast liczba przebywających za granicą wahała się w 2011 r. od 33,5‰ w mazowieckim do 97,6‰ w podlaskim. Niskimi wskaźnikami charakteryzowały się także województwa: łódzkie (33,7‰) i wielkopolskie (37,0‰), a wysokimi opolskie (96,1‰) i podkarpackie (95,7‰). Ogólny poziom międzywojewódzkiego zróżnicowania liczby przebywających za granicą był w 2011 r. znacznie mniejszy niż w 2002 r.: wśród przybyszów ze wsi współczynnik zmienności wynosił odpowiednio ok. 50 i 124%, a z miast ok. 31 i 69%. Prawie we wszystkich województwach wskaźniki przebywania za granicą były w 2011 r. niższe wśród przybyszów ze wsi niż z miast: od ok. 5% w województwie śląskim do blisko 50% w świętokrzyskim. Jedynie w opolskim stosunkowo częściej migrowano ze wsi (tab. 2.9).

⁶ Dane NSP 2002 obejmują osoby przebywające za granicą czasowo powyżej dwóch miesięcy.

Poza danymi spisowymi GUS sporządza coroczne szacunki liczby osób przebywających za granicą czasowo powyżej trzech miesięcy⁷ niezależnie od tego, czy fakt wyjazdu został zgłoszony w ewidencji ludności. Wskazują one, że znaczny wzrost liczebności tej populacji wystąpił tylko w pierwszych latach członkostwa Polski w UE: z 1 mln w końcu 2004 r. do 2,27 mln w końcu 2007 r. W następnych latach zmiany były stosunkowo niewielkie i dwukierunkowe: początkowy spadek do 2 mln w 2010 r., a następnie stały wzrost do 2,515 mln w końcu 2016 r.

Zmieniła się też geografia wyjazdów. Przede wszystkim zwiększył się udział emigrantów przebywających w krajach Unii Europejskiej z 75,0% w 2004 r. do ok. 83,32% w 2016 r. W samej UE w 2004 r. większość emigrantów przebywała w Niemczech (51,3%), za nimi była Wielka Brytania (20,0%), a trzecie miejsce zajmowały Włochy (7,9%). W 2016 r. na czoło wysunęła się Wielka Brytania (37,6%), Niemcy przesunęły się na drugie miejsce (32,8%), a trzecie zajęła Holandia (5,5%). Na czwartym miejscu znalazła się Irlandia (5,3%), a Włochy cofnęły się na piąte miejsce (4,4%)⁸.

Szacunki GUS nie zawierają informacji, jaką część migrantów stanowią przybysze ze wsi. Z dużym prawdopodobieństwem można jednak przyjąć, że we wszystkich latach oscylowała ona wokół wielkości wykazanych w NSP 2002 i NSP 2011, czyli wynosiła nieco ponad 1/3 ogółu migrantów przebywających czasowo za granicą.

2.3. Zmiany podziału administracyjnego na miasta i wieś

Ze względu na przyjęte w polskiej statystyce administracyjne kryterium podziału na miasta i wieś zmiany tego podziału również należą do czynników wpływających na zmiany liczby ludności wiejskiej. Prawie przez wszystkie lata po II wojnie światowej zmiany administracyjne działały na rzecz spadku liczby tej ludności. W latach 2015 i 2016 liczba mieszkańców wsi zmalała z tego tytułu o ok. 22 tys. (w ciągu dwóch wcześniejszych lat o ok. 14 tys.).

Podsumowując dane charakteryzujące główne bilansowe czynniki zmian liczby ludności wiejskiej w latach 2015–2016, otrzymujemy, że najsilniej na rzecz wzrostu tej liczby działały migracje na pobyt stały między wsią i miastem (ok. 49 tys.). W tym samym kierunku, ale znacznie słabiej działał również dodatni przyrost naturalny (ok. 4 tys.), natomiast migracje zagraniczne na pobyt stały i zmiany administracyjne zmniejszały skalę wzrostu odpowiednio o ok. –3 i –22 tys. W miastach spadek liczby ludności wiązał się przede wszystkim z ujemnym saldem migracji wieś–miasto (ok. –49 tys.), a w następnej kolej-

⁷ Dla lat 2004–2005 – powyżej 2 miesięcy.

⁸ GUS: Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej emigracji z Polski 2004–2016 (<http://gov.stat.pl>).

ności z ujemnym przyrostem naturalnym (ok. –35 tys.) i ujemnym saldem migracji zagranicznych (ok. –11 tys.). Tylko zmiany podziału administracyjnego działały w przeciwnym kierunku (ok. 22 tys.) (tab. 2.10).

2.4. Struktura ludności wiejskiej według wieku i płci

Lata 2014–2016 przyniosły następujące zmiany w tym zakresie:

- W strukturze ludności wiejskiej według ekonomicznych grup wieku⁹ udział ludności w wieku przedprodukcyjnym zmalał z 20,1 do 19,7% (w miastach wzrósł z 16,7 do 16,8%) i produkcyjnym: z 63,3 do 62,9% (w miastach również: z 62,8 do 61,1%), a wzrósł w wieku poprodukcyjnym: z 16,6 do 17,4% (w miastach: z 20,6 do 22,1%).
- W odniesieniu do ludności w wieku produkcyjnym udział grupy starszej zmalał na wsi z 22,9 do 22,8% (w miastach z 23,6 do 22,7%).
- W wyniku zmian liczby ludności w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi zwiększył się z 26 do 28 osób (w miastach z 33 do 36 osób).
- Uwzględniając łącznie wszystkie zmiany w strukturze wieku mediana wieku wzrosła z 37,7 do 38,4 roku (w miastach z 40,6 do 41,4 roku).
- Zmiany w strukturze płci ludności wiejskiej były minimalne: ogólny współczynnik feminizacji utrzymał się na tym samym poziomie 1006 kobiet na 1000 mężczyzn (podobnie w miastach pozostał na tym samym poziomie 1009). Wartość współczynnika feminizacji w wieku 20–29 lat (wiek, w którym kobiety najczęściej zawierają związek małżeński) wzrosła z 937 do 940 kobiet na 1000 mężczyzn (w miastach zmalała z 986 do 982 (tab. 2.11).

Najbardziej zaawansowany poziom starzenia się ludności wiejskiej i największe niedobory młodych kobiet występują głównie w regionach o trwającym do niedawna przez wiele lat ujemnym dla wsi saldzie migracji wieś–miasto, zwłaszcza we wschodniej i częściowo centralnej części kraju. Podobnie jak w 2014 r. również w 2016 r. najwyższy odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym i jedną z najwyższych medianę wieku odnotowano w województwie podlaskim (20,7% i 40,5 roku), tam też najwyższy był wskaźnik obciążenia demograficznego osobami starszymi (34 osoby) oraz najniższy współczynnik feminizacji w wieku 20–29 lat (900 osób) (tab. 2.12).

Poziom starości ludności w Polsce, w tym ludności wiejskiej, należy do najniższych wśród wszystkich krajów Unii Europejskiej i Islandii.

⁹ W klasyfikacji tej wyróżnia się następujące grupy: wiek przedprodukcyjny: 0–17 lat, produkcyjny: mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat, produkcyjny młodszy: 18–44 lata, produkcyjny starszy: mężczyźni 45–64 lata, kobiety 45–59 lat, poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej. Współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi obliczono jako liczbę osób w wieku poprodukcyjnym przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym.

Mierzony odsetkiem ludności w wieku 65 lat i więcej, niższy w porównaniu z ludnością wiejską w Polsce poziom odnotowano w 2016 r. jedynie wśród ludności ogółem Irlandii, Islandii i Luksemburga, a mierzony medianą wieku na Cyprze, w Irlandii i Islandii. Wskaźnik obciążenia demograficznego osobami starszymi¹⁰ był niższy niż na polskiej wsi tylko w Irlandii, Luksemburgu i na Słowacji. W porównaniu z Niemcami – gdzie wartości tych wskaźników należą do najwyższych – ich poziom na polskiej wsi był niższy odpowiednio o 6,8 punktu procentowego, 7,3 roku i 11,3 osoby (tab. 2.13).

Relatywnie niski na tle innych krajów UE stopień zaawansowania procesu starzenia się ludności w Polsce, w tym na wsi, zbliża się jednak ku końcowi, gdyż przyszłe lata przyniosą znaczne przyspieszenie tempa tego procesu. Według prognozy demograficznej GUS na lata 2014–2050 w strukturze ludności według ekonomicznych grup wieku, udział ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności wzrośnie w skali kraju z 18,4% w roku bazowym prognozy (2013) do 36,5% w roku końcowym, przy jednoczesnym zmniejszeniu się udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym (z 18,2 do 14,6%) i produkcyjnym (z 63,4 do 48,8%). Jedną z głównych konsekwencji tych zmian będzie znaczny wzrost wartości współczynnika obciążenia demograficznego osobami starszymi (z 29 do 75 osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym).

W miastach i na wsi obserwowane będą podobne tendencje. Na obszarach wiejskich udział ludności w wieku produkcyjnym zmniejszy się z 63,4 do 50,8% (w miastach z 63,5 do 47,3%), ludności w wieku poprodukcyjnym zwiększy się z 16,2 do 33,9% (w miastach z 19,8 do 38,7%), a wskaźnik obciążenia osobami starszymi z 29 do 67 osób (w miastach z 31 do 82 osób).

2.5. Zatrudnienie¹¹

Do głównych mierników stopnia zaangażowania zasobów pracy w gospodarce narodowej należą wskaźniki zatrudnienia. W początkach bieżącej dekadę trendy zmian tych wskaźników nie były na ogół zbyt korzystne, jednak następne, a zwłaszcza ostatnie lata, przyniosły znaczną poprawę. Dostępne dane pozwalają na przedstawienie tych zmian średnio w roku dla lat 2014–2016 oraz częściowo dla 2017 r. W latach 2014–2016:

¹⁰ Liczba osób w wieku 65 lat i więcej na 100 osób w wieku 15–64 lata.

¹¹ Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie prezentowane w rozdziale dane pochodzą z prowadzonych przez GUS w cyklu kwartalnym reprezentacyjnych Badań Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL). Badania te obejmują osoby w wieku 15 lat i więcej będące członkami gospodarstwa domowego. Poza zakresem badań pozostają osoby przebywające poza gospodarstwem domowym, tj. za granicą lub w gospodarstwach zbiorowego zakwaterowania w Polsce (do II kwartału 2012 r. – przez okres powyżej 3 miesięcy, a od III kwartału 2012 r. – 12 miesięcy i więcej). Od I kwartału 2010 r. dane uwzględniają wyniki NSP 2011 (zob. *Aktywność Ekonomiczna Ludności Polski. II kwartał 2017 r.*, GUS, Warszawa 2017).

- **Ogólny wskaźnik zatrudnienia (w wieku 15 lat i więcej) na wsi wzrósł z 50,9 do 52,6% w tym w wieku produkcyjnym z 66,0 do 68,6%** (w miastach odpowiednio z 51,4 do 52,9% oraz z 68,5 do 71,7%).
- W grupie ludności w wieku produkcyjnym¹² jeden z największych wzrostów na wsi odnotowano w najstarszej grupie wieku¹³, z 49,4 do 54,0% (w miastach z 53,1 do 56,8%). Jest to kontynuacja trendu trwającego od początku dekady. Szczególnie wysoki wzrost odnotowano także w grupie młodzieży w wieku 18–24 lat – z 37,9 do 42,4% (w miastach z 31,5 do 34,2%), w której do 2014 roku obserwowano trend spadkowy. Istotny wzrost odnotowano także wśród osób w wieku 25–54 lata – z 76,6 do 78,2% (w miastach z 79,6 do 81,8%). Jedynie wśród ludności wiejskiej w wieku poprodukcyjnym¹⁴ wzrost wskaźnika zatrudnienia był niewielki z 6,1 do 6,3% (w miastach z 7,3 do 8,5%).
- Ogólny wskaźnik zatrudnienia wzrósł na wsi w populacji mężczyzn z 59,8 do 61,7%, a w populacji kobiet z 42,2 do 43,6% (w miastach odpowiednio z 58,8 do 60,3% oraz z 44,8 do 46,4%).
- Wzrost wartości wskaźników zatrudnienia ludności wiejskiej, tak ogólne-go jak częściowych w zróżnicowaniu według wieku i płci, odnotowano zarówno w populacji osób użytkujących gospodarstwo rolne, jak i wśród ludności bezrolnej¹⁵. Jedynie w populacji osób w wieku poprodukcyjnym w gospodarstwach związanych z rolnictwem odnotowano spadek wartości wskaźnika zatrudnienia (z 15,5 w 2014 do 13,0% w 2016 r.).
- Podobnie jak w poprzednich latach poziom wskaźników zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi pozostaje znacznie niższy niż ludności użytkującej gospodarstwo rolne: w 2016 r. ogólny wskaźnik zatrudnienia wynosił odpowiednio 46,8 i 65,0%. Wskaźniki zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi są znacznie niższe także w porównaniu z miastami¹⁶ (tab. 2.14).
- **Zarówno w miastach, jak i w obu grupach ludności wiejskiej poziom wskaźników zatrudnienia jest tym wyższy, im wyższy jest poziom wykształcenia.** Wśród ogółu ludności wiejskiej z wykształceniem wyższym wskaźnik zatrudnienia wynosił w 2016 r. 79,4%, z wykształceniem średnim – 62,7% i z wykształceniem podstawowym lub niższym – 17,0%.

¹² Mężczyźni w wieku 18–64 lata, kobiety 18–59 lat.

¹³ Mężczyźni w wieku 55–64 lata, kobiety 55–59 lat.

¹⁴ Mężczyźni w wieku 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej.

¹⁵ Od 2015 r. dane dotyczące ludności wiejskiej w podziale na użytkującą gospodarstwo rolne i ludność bezrolną opracowywane są w dwóch wersjach, według starej i nowej definicji gospodarstwa rolnego. W odniesieniu do wskaźników zatrudnienia różnice między danymi obu wersji są minimalne. W związku z tym uznano, że przeprowadzone porównanie danych z 2014 r. według starej definicji z danymi 2016 r. według nowej przedstawia właściwą skalę zmian w tym okresie.

¹⁶ Wskaźniki zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi i ludności użytkującej gospodarstwo rolne nie są w pełni porównywalne ze względu na odmienną relację stosunków pracy: rynkowych w pierwszej i rodzinnych w drugiej populacji. Biorąc pod uwagę charakter stosunków pracy, wskaźniki zatrudnienia bezrolnej ludności wiejskiej są w pełni porównywalne ze wskaźnikami ludności miejskiej.

Wśród osób z wykształceniem średnim wskaźnik zatrudnienia był wyższy wśród mających wykształcenie zawodowe niż ogólnokształcące (odpowiednio 66,8 i 51,9%). Niższy od osób z wykształceniem średnim zawodowym wskaźnik miały również osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (61,1%). Warto też zauważyć, że wśród ludności bezrolnej na wsi, mimo znacznie niższego niż w miastach ogólnego wskaźnika zatrudnienia, na wszystkich poziomach wykształcenia wskaźniki były na ogół podobne, a często nawet nieco wyższe niż w miastach (tab. 2.15). Świadczy to o tym, że klucz do zbliżenia wartości ogólnego wskaźnika zatrudnienia ludności bezrolnej na wsi do poziomu obserwowanego w miastach tkwi w podniesieniu poziomu wykształcenia ludności bezrolnej na wsi.

- **Dominująca w latach 2014–2016 tendencja wzrostowa wskaźników zatrudnienia kontynuowana była również w 2017 r.** Na przykład, według danych z drugiego kwartału (jednego z trzech, dla których w czasie pisania raportu były już dane z 2017 r.), ogólny wskaźnik zatrudnienia na wsi zwiększył się z 52,7 w 2016 r. do 53,7% w 2017 r., z czego wśród ludności związanej z gospodarstwem rolnym z 64,9 do 65,7%, a bezrolnej z 46,9 do 48,3% (w miastach z 52,7 do 54,0%).
- Podobnie jak w latach 2012–2014, również w okresie 2014–2016 wzrost ogólnego wskaźnika zatrudnienia na wsi odnotowano w większości województw (w 12; w poprzednim dwuleciu w 10), w miastach odpowiednio w 14 i również w 10 województwach (tab. 2.16).

Mimo znacznej w ostatnich latach poprawy, wskaźniki zatrudnienia ludności wiejskiej są w Polsce nadal niższe w porównaniu ze średnią UE i ogólnokrajowymi wskaźnikami większości krajów UE. Dotyczy to zwłaszcza kobiet, młodzieży w wieku 15–24 lata i osób starszych w wieku 55–64 lata. Szczególnie duży dystans dzieli Polskę od Niemiec, Wielkiej Brytanii i krajów skandynawskich. Na przykład w 2016 r. w porównaniu z Danią ogólny wskaźnik zatrudnienia (w wieku 15–64 lata) był w Polsce niższy o 17%, z czego wśród mężczyzn o 9%, a wśród kobiet o 24%. Wśród młodzieży w wieku 15–24 lata polski wskaźnik był prawie o połowę niższy od duńskiego, a wśród osób w wieku 55–64 lata o 1/3 niższy (zob. tab. 2.20).

W latach 2014–2016 wyłącznie w populacji pracujących podstawowe kierunki zmian struktury zatrudnienia były następujące (o ile nie zaznaczono inaczej, dane średnio w roku):

- **Kontynuowany był proces dezagraryzacji struktury zatrudnienia: odsetek pracujących w rolnictwie¹⁷ zmniejszył się w skali kraju z 11,5**

¹⁷ Podział pracujących według kategorii zawodowych, w tym na pracujących w rolnictwie i poza nim, przeprowadzany jest na podstawie kryterium głównego miejsca pracy. O ile nie zaznaczono inaczej, dane dotyczące rolnictwa ogółem obejmują także leśnictwo, łowiectwo i rybactwo.

w 2014 r. do 10,5% w 2016 r., w tym w rolnictwie indywidualnym z 10,5 do 9,4%. Na wsi spadki wynosiły odpowiednio z 26,9 do 24,2% i z 25,0 do 22,0%.

- Spadek odsetka pracujących w rolnictwie notuje się też w 2017 r. W drugim kwartale zmniejszył się on wśród pracujących ogółem z 10,8 w 2016 r. do 10,4% w 2017 r., w tym wśród mieszkających na wsi z 24,7 do 24,0%.
- Zdecydowaną większość pracujących w rolnictwie stanowią osoby pracujące na własny rachunek¹⁸, w 2016 r. stanowili oni 87,3% w rolnictwie ogółem i 95,4% w rolnictwie indywidualnym, w tym na wsi odpowiednio 89,1 i 96,2%; pozostali to pracownicy najemni (stali, sezonowi, pracujący dorywczo itp.).
- Wśród pracujących poza rolnictwem udział pracujących na własny rachunek jest zdecydowanie niższy i od lat nie wykazuje większych zmian, kształtując się wśród mieszkańców wsi na poziomie 11–12% (w miastach 13–14%) (tab. 2.17).
- Proces dezagraryzacji struktury zatrudnienia objął prawie wszystkie województwa (z wyjątkiem łódzkiego i małopolskiego, w których odsetek pracujących w rolnictwie indywidualnym był w 2016 r. nie mniejszy niż w 2014 r.) **W 2016 r. odsetek pracujących w rolnictwie indywidualnym wahał się wśród ogółu pracujących od 2,0 w woj. śląskim do 22,1% w podlaskim**, a wśród mieszkających na wsi od 5,8 do 53,1% w tych samych województwach. Wojewódzki kształt zróżnicowania odsetka pracujących w rolnictwie jest od lat dosyć stabilny i niewiele różni się od odnotowanego w poprzednich latach (tab. 2.18).

W strukturze płci i wieku pracujących zmiany w latach 2014–2016 były następujące¹⁹:

- Większość pracujących mieszkańców wsi stanowią mężczyźni, ich udział zmniejszył się jednak z 58,6 w 2014 r. do 58,3% w 2016 r. (w miastach zmalał z 53,7 do 53,3%). Wśród mieszkańców wsi pracujących w rolnictwie indywidualnym udział mężczyzn był w obu latach niższy niż wśród pracujących poza rolnictwem i w 2016 r. wynosił odpowiednio 57,7 i 58,5%.
- Struktura pracujących na wsi według ekonomicznych grup wieku²⁰ utrzymała się w obu latach prawie na tym samym poziomie: w 2016 r. osoby w wieku produkcyjnym stanowiły 97,3% ogółu pracujących mieszkań-

¹⁸ Do pracujących na własny rachunek zaliczono osoby prowadzące własną działalność gospodarczą i niezatrudniające pracowników, także pracodawców i pomagających bez wynagrodzenia członków rodziny.

¹⁹ Dane dotyczące struktury pracujących według płci, wieku i poziomu wykształcenia odnoszą się do stanu w III kwartale danego roku.

²⁰ Spośród ogółu osób w wieku 15 lat i więcej wyróżnia się w tej klasyfikacji następujące podgrupy wieku: przedprodukcyjny – 15–17 lat, produkcyjny – mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat, młodszy wiek produkcyjny – 18–44 lata, starszy wiek produkcyjny – mężczyźni w wieku 45–64 lata, kobiety w wieku 45–59 lat, wiek poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej.

ców wsi, z czego ich udział w młodszej grupie wieku produkcyjnego był blisko dwukrotnie wyższy niż w grupie starszej (odpowiednio 62,1 i 35,2%). Na osoby w wieku poprodukcyjnym przypadało 2,6% (w miastach odsetek osób w wieku produkcyjnym zmniejszył się z 96,3 do 95,5% (podobnie w młodszej i starszej podgrupie i przy zachowaniu podobnych relacji między obu grupami), a w wieku poprodukcyjnym wzrósł z 3,6 do 4,5%).

- Populacja pracujących w rolnictwie indywidualnym charakteryzuje się znacznie starszą strukturą wieku niż mieszkańców wsi pracujących poza rolnictwem: odsetek pracujących w starszym wieku produkcyjnym wynosił w 2016 r. odpowiednio 47,3 i 31,7%, a w wieku poprodukcyjnym 5,1 i 1,8% (wśród pracujących w miastach udziały osób starszych były niższe niż wśród pracujących w rolnictwie, ale wyższe w porównaniu z mieszkańcami wsi pracującymi poza rolnictwem).

Lata 2014–2016 przyniosły dalszy wzrost poziomu wykształcenia wiejskiej populacji pracujących, nadal jednak jest on znacznie niższy niż pracujących mieszkających w miastach:

- W populacji wiejskiej odsetek osób pracujących z wykształceniem wyższym lub średnim zwiększył się w latach 2014–2016 z 54,1 do 55,6% ogółu pracujących mieszkańców wsi (w miastach z 76,9 do 78,6%), w tym z wykształceniem wyższym z 19,6 do 20,6% (w miastach z 40,9 do 42,2%).
- Najniższy poziom wykształcenia mają mieszkańcy wsi pracujący w rolnictwie indywidualnym: wykształcenie wyższe lub średnie miało 34,9 w 2014 r. i 38,1% w 2016 r. (w tym wykształcenie wyższe 5,2 i 5,9%).
- Poziom wykształcenia mieszkańców wsi pracujących poza rolnictwem był w obu latach znacznie wyższy niż pracujących w rolnictwie, ale niższy w porównaniu z miastami. Świadczy o tym zwłaszcza niższy niż w miastach odsetek pracujących z wykształceniem wyższym (w 2016 r. 24,8 wobec 42,2%) oraz wyższy niż w miastach odsetek mających najwyżej wykształcenie gimnazjalne (6,8 wobec 3,2%) (tab. 2.19).

W porównaniu z krajami Unii Europejskiej odsetek pracujących w rolnictwie polskim należy do najwyższych. Obliczony dla populacji w uniijnym wieku produkcyjnym (15–64 lata), wynosił średnio w 2016 roku 10,4% (łącznie z leśnictwem i rybactwem). Wyższy wskaźnik odnotowano tylko w Grecji (11,7%) i Rumunii (20,7%). W pozostałych krajach udział ten kształtował się od 1,0% w Wielkiej Brytanii do 7,7% na Litwie. **Pracujący w polskim rolnictwie stanowili w 2016 r. blisko 1/5 ogółu pracujących w uniijnym rolnictwie, czyli prawie tyle samo co we Francji, Hiszpanii i Wielkiej Brytanii razem wziętych** (zob. tab. 2.20).

2.6. Bezrobocie na wsi²¹

Zapoczątkowany w latach 2012–2014 proces zmniejszania się liczby bezrobotnych przebiegał również w następnych dwóch latach, i to w tempie znacznie szybszym niż uprzednio. Według danych urzędów pracy **liczba bezrobotnych mieszkańców wsi zmniejszyła się z 812 tys. w końcu 2014 r. do 604 tys. w końcu 2016 r., tj. o 25,6%** (wobec 13,5% w latach 2012–2014), a według danych BAEL – z 583 tys. do 422 tys. w IV kwartale tych lat, tj. o 27,6% (wobec 14,0% w poprzednich dwóch latach). Znaczne przyspieszenie tempa spadku liczby bezrobotnych w latach 2014–2016 odnotowano także w miastach oraz w obu grupach ludności wiejskiej (związanej i niezwiązanej z gospodarstwem rolnym). Zarówno dane UP, jak i BAEL wskazują, że proces szybkiego spadku liczby bezrobotnych trwał także w 2017 r. (tab. 2.21 i 2.22).

Podstawowe kierunki zmian struktury bezrobotnych na wsi w latach 2014–2016 były następujące²²:

- W strukturze bezrobotnych według przyczyn poszukiwania pracy najliczniejszą kategorię stanowiły osoby, które straciły pracę. Udział tej grupy zmniejszył się na wsi z 40,2 do 34,7% (w miastach z 43,9 do 37,6%). Drugą pod względem liczebności grupę stanowili bezrobotni powracający do pracy po przerwie – na wsi ich udział utrzymał się na podobnym poziomie ok. 30–31% (w miastach wzrósł z 32,6 do 36,8%). Na trzecim miejscu byli bezrobotni podejmujący pracę po raz pierwszy – ich udział wzrósł z 25,8 do 30,1% (w miastach utrzymał się na podobnym poziomie ok. 17%). Najmniej liczną kategorię (w obu latach 4–5% na wsi i 6–9% w miastach) stanowili bezrobotni, którzy uprzednio sami zrezygnowali z pracy.
- Odsetek kobiet wśród ogółu bezrobotnych na wsi zmniejszył się z 49,1 w 2014 r. do 42,4% w 2016 r. (w miastach utrzymał się na poziomie ok. 49%). W obu latach był on wyższy wśród ludności związanej z gospodarstwem rolnym niż wśród ludności bezrolnej (w 2016 r. wynosił odpowiednio 44,2 i 41,8%).
- **Większość bezrobotnych na wsi stanowią osoby w wieku do 34 lat; ich udział wzrósł z 60,0 do 62,2%** (w miastach utrzymał się na poziomie ok. 48,0%). Przewaga młodszych grup bezrobotnych jest znacznie większa

²¹ W Polsce istnieją dwa stałe źródła danych statystycznych o bezrobociu: bieżąca rejestracja bezrobotnych prowadzona przez urzędy pracy (UP) i Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL). W podziale na miasta i wieś zakres danych BAEL jest znacznie szerszy niż danych UP. Ze względu na różnice metodologiczne, w tym definicji osoby bezrobotnej, między statystyką UP i BAEL dane z obu źródeł różnią się pod względem absolutnej liczby i struktury bezrobotnych, wykazują natomiast na ogół podobne tendencje ich zmian (definicje osoby bezrobotnej według BAEL i przyjęte w statystyce urzędów pracy zob. *Kwartalna informacja o rynku pracy w IV kwartale 2015 r.*, GUS, Warszawa, luty 2015).

²² Jeśli nie zaznaczono inaczej, dane BAEL według stanu w III kwartale.

wśród ludności związanej z gospodarstwem rolnym (w 2016 r. 80,2%) niż wśród ludności bezrolnej na wsi (57,0%). Obie grupy różnią się także znacząco wielkością odsetka bezrobotnych w wieku 45 lat i starszych; jest on znacznie niższy w pierwszej niż w drugiej grupie (11,6 i 23,9%).

- W strukturze bezrobotnych według poziomu wykształcenia udział osób z wykształceniem wyższym utrzymał się na wsi na podobnym poziomie ok. 12–13% (w miastach wzrósł z 19,2 do 24,9%), a z wykształceniem średnim zmalał z 37,7 do 34,2% (w miastach z 40,3 do 36,0%). Odsetek bezrobotnych po zasadniczej szkole zawodowej utrzymał się na wsi na podobnym poziomie ok. 36–37% (w miastach odnotowano spadek z 27,5 do 26,4%), a mających najwyższe wykształcenie gimnazjalne zwiększył się z 14,2 do 16,6% (w miastach pozostał na zbliżonym poziomie ok. 13%). Na wsi poziom wykształcenia bezrobotnych wśród ludności związanej z gospodarstwem rolnym jest istotnie wyższy niż wśród ludności bezrolnej, co częściowo wiąże się z młodszą strukturą wieku pierwszej niż drugiej grupy.
- Lata 2014–2016 przyniosły wiele korzystnych zmian w strukturze bezrobotnych według czasu poszukiwania pracy. Odsetek długotrwale jej poszukujących²³ zmalał na wsi z 34,7 do 27,0%, w tym bezrobotnych ponad 24 miesiące z 16,0 do 11,3% (w miastach odpowiednio z 36,1 do 24,9% i z 16,8 do 11,3%). Zarazem odsetek bezrobotnych poszukujących pracy do 6 miesięcy wzrósł z 43,9 do 53,7% na wsi i z 43,6 do 56,5% w miastach. W wyniku tych i pozostałych zmian średni czas poszukiwania pracy skrócił się na wsi z 13,0 do 11,9 miesiąca, a w miastach z 13,1 do 10,6 miesiąca (tab. 2.23).
- **Tylko niewielu bezrobotnych ma prawo do zasiłku z tytułu bezrobocia. Według danych urzędów pracy z końca 2016 r. uprawnienia takie miało 13,9% bezrobotnych na wsi i 14,0% w miastach (zob. tab. 2.21).**

Wraz ze spadkiem absolutnej liczby bezrobotnych zmalała też stopa bezrobocia²⁴. Według statystyki urzędów pracy stopa bezrobocia rejestrowanego zmniejszyła się w skali kraju z 11,4% w końcu 2014 r. do 8,2% w końcu 2016 r., a według danych BAEL z IV kwartału z 8,1 do 5,5%. Skala spadku była większa niż w poprzednim dwuleciu: według UP wynosiła odpowiednio 3,2 i 2,0 p.p., a według BAEL 2,6 i 2,0 p.p. Szybki spadek stopy bezrobocia trwał też w latach 2016–2017: według danych urzędów pracy z końca września zmniejszyła się ona w tym czasie z 8,3 do 6,8%, a według danych BAEL z III kwartału z 5,9 do 4,7%. O zmianach stopy bezrobocia odrębnie mieszkańców wsi i miast informują jedynie dane BAEL. Według wyników tego badania z IV kwartału:

- **Stopa bezrobocia zmniejszyła się w skali kraju z 8,1 w 2014 r. do 5,5% w 2016 r., w tym na wsi z 8,5 do 6,1% (w miastach z 7,8 do 5,1%). Za-**

²³ Osoby poszukujące pracy 13 miesięcy lub więcej.

²⁴ Stosunek procentowy liczby bezrobotnych do ludności aktywnej zawodowo, tj. sumy osób pracujących i bezrobotnych.

równy w skali kraju, jak też w miastach i na wsi skala spadku była większa niż w poprzednim dwuleciu.

- Spadek stopy bezrobocia tak na wsi jak w miastach odnotowano niezależnie od płci, wieku i poziomu wykształcenia bezrobotnych, zarówno wśród ludności związanej, jak i niezwiązanej z gospodarstwem rolnym.
- Podobnie jak w latach ubiegłych również w okresie 2014–2016 stopa bezrobocia na wsi była wyższa wśród kobiet niż wśród mężczyzn, jednak w ostatnim z tych lat różnice były znacznie mniejsze niż w 2014 r. (w 2014 r. stopa bezrobocia kobiet wynosiła 9,8, a mężczyzn 7,6% wobec odpowiednio 6,3 i 6,0% w 2016 r.). Podobne zmniejszenie wartości i różnic stopy bezrobocia mężczyzn i kobiet odnotowano w miastach.
- **W zróżnicowaniu według wieku najwyższą stopę bezrobocia obserwuje się wśród młodzieży 18–24 lata**, ale i w tej grupie spadek w latach 2014–2016 należał do najwyższych: z 23,6 do 17,4% na wsi i z 20,6 do 14,4% w miastach. W wieku 25–29 lat stopa bezrobocia była już w obu latach o około połowę niższa, a w pozostałych uwzględnionych grupach wieku mieściła się w 2016 r. w przedziale 4–7%, tak na wsi jak w miastach.
- W zróżnicowaniu według poziomu wykształcenia stopa bezrobocia w 2016 r. była na wsi najniższa wśród osób z wyższym wykształceniem – 3,7%, a najwyższa wśród mających najwyżej wykształcenie gimnazjalne lub podstawowe – 10,2% (w miastach 2,7 i 16,3%). W populacji osób z wykształceniem średnim stopa bezrobocia była wyższa wśród osób z wykształceniem ogólnym niż wśród mających wykształcenie zawodowe, zarówno w miastach, jak i na wsi.
- W obu badanych latach ogólna stopa bezrobocia ludności bezrolnej była wyższa na wsi niż w miastach²⁵, w 2016 r. odpowiednio 7,65 i 5,1%. Dotyczy to również wskaźników częściowych (w zróżnicowaniu według płci, wieku i poziomu wykształcenia (tab. 2.24 i 2.25).

Podobnie jak w 2014 również w 2016 r. ogólna stopa bezrobocia ludności wiejskiej w Polsce była niższa niż średnio w całej UE, jednak w 2016 r. skala różnic była znacznie większa niż dwa lata wcześniej, odpowiednio –2,1 i –0,7 p.p. W 2016 r. podobne lub większe różnice stopy bezrobocia w Polsce i UE odnotowano również w grupie wieku 25–49 lat i 50–64 lata oraz wśród ogółu mężczyzn i ogółu kobiet. Jedynie w grupie młodzieży w wieku 15–24 lata stopa bezrobocia na polskiej wsi była niewiele niższa niż średnio w UE (–0,7 p.p.). Ogólna stopa bezrobocia na wsi w Polsce jest także niższa w porównaniu z większością krajów UE; w 2016 r. niższa niż w Polsce była w 10 krajach, w tym najniższa w Czechach (4,0%) i w Niemczech (4,1%) wobec 6,5% w Polsce na wsi (tab. 2.26).

²⁵ Dane dotyczące stopy bezrobocia w bezrolnych gospodarstwach domowych na wsi są w pełni porównywalne ze stopą bezrobocia w miastach.

Podsumowanie

Przedstawione w *Raporcie* główne kierunki zmian demograficznych na wsi w latach 2014–2016 były zbieżne z obserwowanymi w okresie poprzednich dwóch lat. Postępował wzrost liczby ludności wiejskiej, chociaż w tempie wolniejszym niż uprzednio (0,4 i 0,6%) oraz podobna była struktura determinujących go czynników demograficznych: w obu okresach na rzecz wzrostu liczby ludności wiejskiej działały dodatnie dla wsi saldo migracji wieś–miasto oraz, w znacznie mniejszym stopniu, dodatni przyrost naturalny, a czynnikami hamującymi wzrost były ujemne dla wsi saldo migracji zagranicznych i, w znacznie większym stopniu, saldo zmian administracyjnych.

Nadal rósł przeciętny czas trwania życia, choć w tempie znacznie wolniejszym niż w poprzednich latach. Znaczne spowolnienie tempa wzrostu objęło i mężczyzn, i kobiety, zarówno mieszkańców wsi, jak i miast.

Nadal postępował proces starzenia się ludności wiejskiej: zmniejszył się odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym, wzrósł odsetek osób w wieku poprodukcyjnym i zwiększyła się mediana wieku. Wzrósł także wskaźnik obciążenia demograficznego osobami starszymi.

Lata 2014–2016 charakteryzowały się znacznym pogłębieniem zapoczątkowanych w poprzednim dwuleciu korzystnych zmian sytuacji na rynku pracy. Wyrazem tego był przede wszystkim znacznie większy niż uprzednio wzrost wskaźników zatrudnienia i spadek stopy bezrobocia, zarówno ludności związanej z gospodarstwem rolnym, jak i ludności bezrolnej na wsi. Rządziej przyczyną bezrobocia było zwolnienie z pracy, częściej można było ponownie znaleźć pracę, skrócił się czas poszukiwania pracy.

Prognozy demograficzne dla Polski przewidują stopniową intensyfikację procesów zmniejszania się liczby ludności w wieku produkcyjnym i wzrostu liczby ludności w wieku poprodukcyjnym, w tym również na wsi, chociaż w tempie wolniejszym niż w miastach.

Utrzymanie wprowadzonej przez poprzedni rząd podwyższonej granicy wieku emerytalnego złagodziłoby negatywne skutki zmian demograficznych, ale nawet w wariancie wyższego wieku emerytalnego (odrzuconego przez obecny rząd i zastąpionego przywróceniem starych granic wieku emerytalnego) prowadziłyby one do istotnego zmniejszania się zasobów siły roboczej i pogarszania się relacji między liczbą pracujących i emerytów. W takiej sytuacji jeszcze większego znaczenia nabierać będzie dalszy wzrost aktywności zawodowej ludności, spadek bezrobocia i wzrost wydajności pracy we wszystkich dziedzinach gospodarki narodowej.

Tabele

Tabela 2.1. Ludność według miejsca zamieszkania (miasta–wieś) oraz ludność wiejska według województw w latach 2010–2016^a

Województwa	Stan w tysiącach				Przyrost (ubyttek) w %			Odsetek ludności wiejskiej			
	2010	2012	2014	2016	2010– 2012	2012– 2014	2014– 2016	2010	2012	2014	2016
Polska	38530	38533	38479	38433	0,0	–0,1	–0,1	39,2	39,4	39,7	39,8
Miasta	23429	23336	23216	23129	–0,4	–0,5	–0,4	x	x	x	x
Wieś	15101	15197	15262	15304	0,6	0,4	0,3	x	x	x	x
Dolnośląskie	877	886	894	902	1,1	0,8	0,9	30,1	30,4	30,7	31,0
Kujawsko-pom.	827	834	840	845	0,8	0,6	0,6	39,4	39,8	40,2	40,5
Lubelskie	1166	1160	1155	1144	–0,4	–0,5	–1,0	53,5	53,6	53,8	53,6
Lubuskie	373	376	377	357	0,6	0,2	–5,2	36,5	36,7	36,9	35,1
Łódzkie	917	919	921	922	0,1	0,2	0,1	36,1	36,4	36,8	37,1
Małopolskie	1695	1715	1731	1745	1,2	0,9	0,8	50,8	51,1	51,4	51,6
Mazowieckie	1886	1899	1907	1916	0,7	0,4	0,5	35,8	35,8	35,7	35,7
Opolskie	484	483	480	478	–0,4	–0,5	–0,5	47,6	47,8	48,0	48,1
Podkarpackie	1246	1249	1249	1252	0,3	0,0	0,2	58,5	58,6	58,7	58,8
Podlaskie	479	475	471	467	–0,7	–0,9	–0,9	39,8	39,7	39,5	39,4
Pomorskie	776	793	809	829	2,1	2,0	2,5	34,1	34,6	35,1	35,8
Śląskie	1027	1036	1043	1049	0,8	0,7	0,6	22,2	22,4	22,7	23,0
Świętokrzyskie	704	702	699	694	–0,2	–0,4	–0,7	54,9	55,1	55,4	55,4
Warmińsko-maz.	589	590	590	588	0,2	–0,1	–0,2	40,5	40,7	40,8	41,0
Wielkopolskie	1519	1542	1560	1578	1,5	1,2	1,1	44,1	44,5	44,9	45,3
Zachodniopom.	535	538	538	538	0,5	0,5	0,1	31,0	31,2	31,4	31,5

^aStan w dniu 31.12.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2013, 2015 i 2017, GUS, Warszawa 2013, 2015 i 2017; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia) oraz obliczenia własne.

Tabela 2.2. Przyrost naturalny w miastach i na wsi oraz saldo migracji między miastem i wsią na wsi według województw w latach 2012, 2014 i 2016

Województwa	Przyrost naturalny						Saldo migracji wieś–miasto		
	miasta			wieś			na wsi ^a		
	2012	2014	2016	2012	2014	2016	2012	2014	2016
	na 1000 ludności miejskiej			na 1000 ludności wiejskiej					
Polska	−0,4	−0,5	−0,5	0,7	0,7	0,3	2,3	1,9	1,6
Dolnośląskie	−1,6	−1,5	−1,5	0,0	0,3	−0,2	5,1	4,7	3,7
Kujawsko-pomorskie	−1,0	−1,2	−1,1	2,0	1,8	0,8	2,4	1,8	1,6
Lubelskie	0,7	0,3	0,0	−1,8	−2,2	−2,3	−0,3	−0,3	−0,3
Lubuskie	0,4	−0,2	−0,3	1,3	0,8	−0,1	2,5	1,0	0,5
Łódzkie	−3,4	−3,3	−3,4	−2,2	−2,0	−2,2	2,6	2,6	2,5
Małopolskie	0,2	0,3	1,2	2,4	2,5	2,1	2,7	2,2	1,9
Mazowieckie	0,8	1,0	1,3	0,0	0,1	0,1	2,8	2,2	2,0
Opolskie	−1,2	−1,3	−1,5	−1,2	−1,1	−1,3	1,4	1,1	0,3
Podkarpackie	1,6	0,8	0,7	1,0	0,7	0,4	0,3	0,2	−0,1
Podlaskie	1,1	0,9	1,2	−3,2	−3,2	−3,8	−0,5	−1,0	−0,9
Pomorskie	0,4	0,2	0,7	5,1	5,2	4,4	4,6	4,2	4,3
Śląskie	−1,3	−1,6	−1,7	0,2	0,5	−0,1	4,2	3,7	3,1
Świętokrzyskie	−1,7	−2,3	−2,9	−2,1	−2,3	−2,5	0,7	0,5	0,0
Warmińsko-mazurskie	0,0	−0,2	−1,0	1,5	1,7	0,3	−1,1	−1,4	−1,9
Wielkopolskie	0,8	0,5	0,7	3,1	3,2	2,9	4,2	3,5	3,8
Zachodniopomorskie	−1,1	−1,1	−1,4	1,5	1,1	0,6	1,2	0,6	−0,2

^a Osoby, które zgłosiły fakt migracji w ewidencji ludności.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2013, 2015 i 2017, GUS, Warszawa 2013, 2015 i 2017; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia); obliczenia własne.

Tabela 2.3. Wybrane wskaźniki ruchu naturalnego i migracyjnego ludności oraz struktury kobiet w wieku rozrodczym (15–49 lat) w miastach i na wsi 2010, 2012, 2014 i 2016

Wyszczególnienie	Miasta				Wieś			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Ruch naturalny – w tys.								
Urodzenia żywe	241,9	223,7	217,7	226,3	171,4	162,5	157,5	156,0
Zgony	227,5	233,0	229,7	236,7	151,0	151,8	146,8	151,3
Przyrost naturalny	14,5	–9,3	–12,0	–10,5	20,4	10,8	10,7	4,7
Ruch naturalny na 1000 ludności								
Urodzenia żywe	10,3	9,6	9,4	9,8	11,4	10,7	10,3	10,2
Zgony	9,7	10,0	9,9	10,2	10,0	10,0	9,6	9,9
Przyrost naturalny	0,6	–0,4	–0,5	–0,5	1,4	0,7	0,7	0,3
Współczynnik dzietności ogólnej kobiet ^a	1,29	1,21	1,22	1,33	1,51	1,43	1,39	1,39
Płodność kobiet ^b w wieku:								
15–19 lat	14,1	13,5	12,5	11,7	16,6	14,9	13,8	12,2
20–24	45,3	40,9	39,9	44,1	72,2	64,4	57,6	53,0
25–29	88,2	82,1	81,1	87,8	105,8	100,9	98,9	98,7
30–34	75,4	71,6	73,5	80,6	71,4	69,5	72,6	76,7
35–39	31,8	31,0	32,2	35,1	29,7	29,7	29,8	32,3
40–44	5,9	6,0	6,6	7,3	6,4	6,5	6,3	6,6
45–49 lat	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Liczba kobiet w wieku rozrodczym – tys.	5790	5660	5533	5428	3725	3728	3717	3701
w tym w wieku 20–34 lata								
– tys.	2831	2721	2571	2394	1722	1724	1711	1677
– %	48,9	48,1	46,5	44,1	46,2	46,2	46,0	45,3
Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych	5,0	4,5	4,1	3,9	5,0	4,8	4,4	4,1
Przeciętna liczba lat trwania życia								
mężczyźni	72,6	73,1	74,2	74,4	71,4	72,1	73,1	73,2
kobiety	80,6	81,0	81,5	81,9	80,7	81,0	81,7	81,9
kobiety – mężczyźni	8,0	7,8	7,4	7,5	9,3	8,9	8,5	8,7
Migracje wewnętrzne na pobyt stały ^c – tys.								
ze wsi do miast	93,8	92,2	98,6	93,4	–93,8	–92,2	–98,6	–93,4
z miast na wieś	–139,7	–127,6	–127,5	–118,4	139,7	127,6	127,5	118,4
saldo	–46,0	–35,4	–28,9	–25,0	46,0	35,4	28,9	25,0
Migracje zagraniczne na pobyt stały ^c – tys.								
emigracja	13,2	15,9	20,9	8,5	4,2	5,3	7,2	3,5
imigracja	11,0	10,6	9,0	9,1	4,2	3,9	3,4	4,3
saldo	–2,2	–5,2	–11,9	0,7	0,1	–1,4	–3,8	0,8

^a Liczba dzieci urodzonych przez kobietę w ciągu całego okresu rozrodczego (dokładniejszą definicję zob. przypis 4 tekstu), ^b liczba urodzeń żywych na 1000 kobiet w danym wieku; ^c osoby, które zgłosiły fakt migracji w ewidencji ludności.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2013, 2015 i 2017, GUS, Warszawa 2013, 2015 i 2017; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia) oraz Rządowa Rada Ludnościowa: Sytuacja demograficzna Polski – raport 2013–2014; obliczenia własne.

Tabela 2.4. Urodzenia i dzietność kobiet na wsi według województw w latach 2010, 2012, 2014 i 2016

Województwa	Urodzenia żywe na 1000 ludności				Współcz. dzietności ogólnej kobiet ^a				Dzietność na wsi w % dzietności w miastach			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Polska	11,4	10,7	10,3	10,2	1,51	1,43	1,39	1,39	116,5	117,6	114,2	105,1
Dolnośląskie	10,8	10,0	9,9	9,6	1,39	1,31	1,31	1,31	112,4	113,5	111,2	103,4
Kujawsko-pom.	11,9	11,2	10,6	10,0	1,57	1,49	1,42	1,36	122,9	127,7	119,7	105,9
Lubelskie	10,6	10,1	9,3	9,2	1,47	1,41	1,31	1,29	117,4	120,1	112,2	104,7
Lubuskie	11,5	10,7	10,1	9,8	1,49	1,40	1,34	1,33	117,3	112,3	110,5	101,5
Łódzkie	10,7	10,2	9,7	9,6	1,50	1,45	1,38	1,38	117,7	120,9	114,0	106,9
Małopolskie	11,8	11,2	10,9	10,9	1,53	1,45	1,42	1,43	121,2	123,3	122,2	106,4
Mazowieckie	11,6	10,8	10,5	10,6	1,58	1,48	1,45	1,48	114,5	114,5	109,7	101,8
Opolskie	9,1	9,1	8,8	8,9	1,17	1,17	1,16	1,20	101,9	104,7	104,1	99,7
Podkarpackie	10,8	10,3	9,7	9,8	1,41	1,35	1,28	1,29	119,3	118,2	115,2	109,1
Podlaskie	10,0	9,4	9,3	9,2	1,47	1,38	1,36	1,35	120,9	120,5	117,7	106,8
Pomorskie	13,8	12,9	12,5	12,2	1,74	1,64	1,61	1,59	128,7	130,3	127,2	110,8
Śląskie	10,8	10,3	10,0	9,9	1,42	1,35	1,35	1,36	107,3	108,1	108,5	104,1
Świętokrzyskie	10,1	9,5	9,0	9,0	1,39	1,31	1,26	1,26	115,7	115,8	116,8	113,3
Warmińsko-maz.	12,0	10,9	10,8	10,0	1,58	1,45	1,45	1,37	126,1	126,0	126,3	112,4
Wielkopolskie	12,7	11,8	11,6	11,6	1,61	1,50	1,51	1,54	117,0	118,5	119,4	110,2
Zachodniopom.	11,5	10,6	10,1	9,9	1,52	1,42	1,37	1,37	125,7	125,5	118,9	109,3

^a Liczba dzieci urodzonych przez kobietę w ciągu całego okresu rozrodczego (dokładniejszą definicję zob. przypis 4 tekstu)

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2013, 2015 i 2017, GUS, Warszawa 2013, 2015 i 2017; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia); obliczenia własne.

Tabela 2.5. Przeciętna liczba lat trwania życia w miastach i na wsi według płci i województw w latach 2010, 2012, 2014 i 2016

Województwa	Miasta				Wieś				Różnica wieś–miasto			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Mężczyźni												
Polska	72,6	73,1	74,2	74,4	71,4	72,1	73,1	73,2	-1,2	-1,0	-1,1	-1,2
Dolnośląskie	72,1	72,6	73,4	74,0	70,7	71,4	72,4	72,3	-1,4	-1,2	-1,0	-1,8
Kujawsko-pom.	71,7	73,2	73,5	74,0	70,9	72,1	73,1	73,2	-0,8	-1,1	-0,4	-0,8
Lubelskie	72,7	73,9	74,5	75,0	70,1	71,3	72,2	72,5	-2,6	-2,6	-2,3	-2,4
Lubuskie	72,3	72,8	73,9	73,5	70,4	71,4	72,2	72,0	-1,9	-1,4	-1,7	-1,5
Łódzkie	70,3	70,7	71,8	72,1	70,0	70,5	71,5	71,8	-0,3	-0,2	-0,3	-0,3
Małopolskie	74,2	74,4	75,7	76,0	73,3	73,6	75,0	74,7	-0,9	-0,8	-0,7	-1,3
Mazowieckie	73,6	73,9	75,0	75,1	70,8	71,3	72,2	72,6	-2,9	-2,6	-2,8	-2,5
Opolskie	73,0	73,1	75,1	74,8	72,9	73,2	73,9	73,9	-0,1	0,1	-1,2	-0,9
Podkarpackie	74,5	75,6	75,9	76,4	73,2	73,4	74,5	74,7	-1,2	-2,2	-1,4	-1,6
Podlaskie	73,5	74,0	74,8	75,3	71,3	72,0	72,8	72,5	-2,2	-2,0	-2,0	-2,8
Pomorskie	73,4	73,9	74,8	75,0	71,9	72,0	73,7	73,4	-1,5	-1,9	-1,1	-1,6
Śląskie	71,5	71,8	73,0	73,4	72,0	72,6	74,0	73,7	0,5	0,9	1,0	0,3
Świętokrzyskie	72,9	73,3	74,5	74,8	70,8	72,1	72,9	72,8	-2,1	-1,1	-1,6	-2,0
Warmińsko-maz.	72,2	73,0	74,1	73,5	70,0	70,0	71,6	71,6	-2,1	-3,0	-2,5	-1,9

Tab. 2.5 cd.

Województwa	Miasta				Wieś				Różnica wieś–miasto			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Wielkopolskie	73,1	73,6	74,4	74,6	71,8	72,8	73,4	73,6	-1,3	-0,8	-1,0	-1,0
Zachodniopom.	72,1	73,1	74,3	74,0	69,6	71,2	71,9	72,4	-2,5	-1,9	-2,4	-1,6
Kobiety												
Polska	80,6	81,0	81,5	81,9	80,7	81,0	81,7	81,9	0,1	0,0	0,2	0,0
Dolnośląskie	80,2	80,5	81,2	81,5	80,2	79,8	80,8	80,8	0,0	-0,7	-0,4	-0,7
Kujawsko-pom.	79,9	80,4	81,1	81,4	79,6	80,2	80,9	81,2	-0,3	-0,2	-0,2	-0,2
Lubelskie	80,8	81,6	82,4	82,9	81,2	81,4	82,1	82,5	0,4	-0,2	-0,3	-0,4
Lubuskie	80,3	80,6	81,2	81,7	79,6	79,7	79,9	80,5	-0,7	-0,9	-1,3	-1,2
Łódzkie	79,2	79,5	80,5	80,3	80,0	80,3	81,3	81,5	0,8	0,8	0,8	1,1
Małopolskie	81,4	81,9	82,5	82,9	81,4	81,8	82,5	82,8	0,0	-0,1	0,0	-0,1
Mazowieckie	81,2	81,4	81,9	82,3	80,8	81,1	81,6	82,1	-0,4	-0,3	-0,3	-0,2
Opolskie	80,4	80,9	81,4	81,7	80,4	80,4	81,3	81,9	0,1	-0,5	-0,1	0,2
Podkarpackie	82,1	82,4	82,8	82,9	81,5	81,9	82,8	83,0	-0,6	-0,5	0,0	0,1
Podlaskie	82,2	82,5	82,8	83,0	81,4	82,1	82,7	82,4	-0,8	-0,4	-0,1	-0,5
Pomorskie	81,0	81,1	81,6	81,9	80,0	80,4	81,1	81,0	-1,0	-0,7	-0,5	-1,0
Śląskie	79,5	79,7	80,2	80,7	80,5	81,0	81,2	81,6	1,0	1,3	1,0	0,9
Świętokrzyskie	81,0	81,6	81,8	82,1	80,8	81,5	82,2	82,0	-0,2	0,0	0,4	-0,1
Warmińsko-maz.	80,4	81,4	81,6	81,4	80,3	80,1	80,6	80,5	-0,1	-1,3	-1,0	-0,8
Wielkopolskie	80,4	80,9	81,3	81,7	80,5	80,5	81,0	81,2	0,1	-0,4	-0,3	-0,4
Zachodniopom.	80,3	80,7	81,1	81,9	79,4	79,9	80,1	80,8	-0,9	-0,8	-1,0	-1,1

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2011, 2013, 2015 i 2017, GUS, Warszawa 2011, 2013, 2015 i 2017; obliczenia własne.

Tabela 2.6. Migracje wewnętrzne ludności na pobyt stały między miastem a wsią według wieku i płci w latach 2012, 2014 i 2016^a

Wiek, płeć	Ze wsi do miast			Z miast na wieś			Saldo migracji na wsi		
	2012	2014	2016	2012	2014	2016	2012	2014	2016
	na 1000 ludności wiejskiej danej płci i grupy wieku								
Ogółem	6,1	6,5	6,1	8,4	8,4	7,8	2,3	1,9	1,6
0–14 lat	7,6	8,1	7,8	11,9	12,2	11,7	4,3	4,1	3,9
15–19	3,2	3,9	3,8	5,7	6,0	5,7	2,5	2,1	1,9
20–24	8,1	7,7	7,2	7,4	6,8	5,7	-0,7	-0,9	-1,5
25–29	17,9	18,3	17,0	13,0	12,4	10,7	-4,9	-5,9	-6,3
30–44	7,7	8,4	8,1	12,2	11,8	11,1	4,4	3,5	3,0
45–59	2,2	2,6	2,5	5,6	5,5	5,1	3,4	2,9	2,6
60 lat i więcej	2,1	2,5	2,3	3,4	3,8	3,6	1,3	1,4	1,3
Mężczyźni	5,4	5,8	5,5	8,2	8,1	7,6	2,8	2,3	2,1
Kobiety	6,8	7,1	6,7	8,7	8,6	8,0	1,9	1,5	1,2

^a Osoby, które zgłosiły fakt migracji w ewidencji ludności.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2013, 2015 i 2017 GUS. Warszawa 2013, 2015 i 2017 i obliczenia własne.

Tabela 2.7. Ludność emigrująca za granicę na pobyt stały^a według miejsca zamieszkania przed migracją, płci, wieku i stanu cywilnego w latach 2010, 2012, 2014 i 2016 (w %)

Płeć, wiek, stan cywilny ^b	Miasta				Wieś			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym mężczyźni	45,9	47,0	48,5	51,5	45,9	46,9	51,1	52,4
Wiek								
0–14 lat	13,1	16,1	16,8	15,3	13,7	15,1	17,5	16,8
15–19	5,8	5,8	6,6	8,7	6,4	6,7	6,9	8,0
20–34	37,0	35,6	33,4	32,8	33,3	32,4	31,1	32,9
35–49	26,4	26,2	27,2	28,5	27,6	26,7	27,1	25,4
50–59	11,3	9,9	9,0	8,7	11,5	11,8	10,1	9,2
60 lat i więcej	6,3	6,5	6,9	6,0	7,5	7,4	7,3	7,7
Stan cywilny^c								
Kawalerowie/panny	38,7	32,2	33,7	35,1	38,1	32,0	34,2	35,8
Żonaci/zamężne	40,8	47,2	47,2	45,6	40,7	48,6	50,3	47,0
Wdowcy/wdowy	1,6	2,1	1,9	1,6	1,7	1,9	1,8	1,8
Osoby rozwiedzione	7,4	9,1	9,4	8,6	4,1	5,6	7,1	7,3
Nieustalony	11,6	9,5	7,8	9,1	15,4	11,9	6,6	8,1

^a Osoby, które zgłosiły wyjazd na pobyt stały za granicę w ewidencji ludności; ^b prawny, ^c migranci w wieku 15 lat i więcej

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2011, 2013, 2015 i 2017, GUS, Warszawa 2011, 2013 2015 i 2017; dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia); obliczenia własne.

Tabela 2.8. Osoby przebywające za granicą czasowo^a według miejsca zamieszkania przed wyjazdem oraz wieku, płci i stanu cywilnego w latach 2002 i 2011

Wyszczególnienie	Ogółem		Miasta		Wieś	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011
Ogółem – w tys.	786,1	2017,5	488,1	1330,2	298,0	687,3
w tym 12 mies. i więcej, w % ogółem	79,7	77,6	79,3	77,3	80,2	78,1
Wiek – w % ogółem						
0–14 lat	7,8	11,2	7,4	10,9	8,2	11,7
15–19	6,0	3,2	5,8	3,2	6,4	3,2
20–34	38,4	44,9	36,8	43,8	41,3	47,0
35–49	31,5	25,3	32,4	25,1	30,1	25,3
50–59	9,3	10,4	10,5	11,3	7,4	8,5
60 lat i więcej	7,0	5,0	7,1	5,5	6,7	4,2
Płeć – odsetek mężczyzn	46,2	48,9	45,3	48,8	47,6	49,1
Stan cywilny^b (w % ogółem, 15+)						
Kawalerowie/panny	32,3	34,3	31,0	33,6	34,4	35,6
Żonaci/zamężne	52,5	44,6	52,5	43,7	52,7	46,2
Wdowcy/wdowy	3,2	1,9	3,1	1,9	3,3	1,8
Osoby rozwiedzione	4,7	6,8	5,9	7,8	2,7	4,8
Nieustalony	7,3	12,5	7,6	12,9	7,0	11,6

^a W 2002 r. powyżej 2 miesięcy, w 2011 r. – powyżej 3 miesięcy; ^b prawny.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002. Migracje zagraniczne ludności, GUS, Warszawa 2003. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Migracje zagraniczne ludności, GUS, Warszawa 2013; obliczenia własne.

Tabela 2.9. Osoby przebywające za granicą czasowo ponad 3 miesiące^a według województw i miejsca zamieszkania przed wyjazdem (miasto–wieś) w latach 2002 i 2011

Województwa	Ogółem		Miasta		Wieś	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011
	na 1000 ludności					
POLSKA	20,6	52,4	20,7	56,8	20,4	45,5
Dolnośląskie	20,6	62,2	22,5	67,2	15,9	50,8
Kujawsko-pomorskie	10,2	50,8	12,0	59,1	7,4	38,1
Lubelskie	14,1	51,6	17,7	66,0	11,0	39,1
Lubuskie	15,5	59,5	16,8	63,4	13,0	52,7
Łódzkie	6,8	29,0	8,3	34,7	4,0	18,8
Małopolskie	24,8	56,2	23,5	59,3	26,2	53,1
Mazowieckie	10,7	28,1	13,4	33,5	5,8	18,3
Opolskie	98,8	106,3	73,3	96,1	127,1	117,5
Podkarpackie	36,7	84,0	40,2	95,7	34,3	75,6
Podlaskie	45,5	91,4	47,5	97,6	42,6	82,2
Pomorskie	20,2	58,6	22,5	64,1	15,3	47,9
Śląskie	26,3	49,9	24,2	50,4	34,5	48,0
Świętokrzyskie	13,9	50,0	18,2	67,7	10,3	35,5
Warmińsko-mazurskie	22,9	74,6	24,4	81,1	20,6	65,0
Wielkopolskie	6,8	31,0	8,2	37,0	4,8	23,5
Zachodniopomorskie	15,0	62,4	16,3	66,7	11,9	52,8
Współczynnik zmienności	92,4	36,8	68,7	31,4	124,0	49,5

^a W 2002 r. powyżej 2 miesięcy.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002. Migracje zagraniczne ludności, GUS, Warszawa 2003. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Migracje zagraniczne ludności, GUS, Warszawa 2013; Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna, GUS, Warszawa 2013; obliczenia własne.

Tabela 2.10. Zmiany liczby ludności w miastach i na wsi według czynników bilansowych w latach 2011–2016 (w tys.)

Lata	Ogółem ^a	W tym			
		przyrost naturalny	saldo migracji na pobyt stały		saldo zmian administracyjnych
			wewnętrznych	zagranicznych ^b	
Miasta					
2011	−43,3	0,2	−39,8	−3,7	12,9
2012	−49,5	−9,3	−35,4	−5,2	−0,1
2013	−78,4	−21,3	−37,8	−13,9	0,1
2014	−41,5	−12,0	−29,0	−11,9	13,8
2015	−50,0	−24,7	−24,1	−11,9	17,5
2016	−36,9	−10,5	−25,0	0,7	4,8
2011+2012	−92,8	−9,1	−75,2	−8,9	12,8
2013+2014	−119,9	−33,3	−66,8	−25,8	13,9
2015+2016	−86,9	−35,2	−49,1	−11,2	22,3
Wieś					
2011	51,8	12,7	39,8	−0,7	−12,9
2012	44,4	10,8	35,4	−1,4	0,1
2013	40,8	3,6	37,8	−6,0	−0,1
2014	24,5	10,7	29,0	−3,8	−13,8
2015	8,5	−0,9	24,1	−3,8	−17,5
2016	33,2	4,7	25,0	0,8	−4,8
2011+2012	96,2	23,5	75,2	−2,1	−12,8
2013+2014	65,3	14,3	66,8	−9,8	−13,9
2015+2016	41,7	3,8	49,1	−3,0	−22,3

^a Z uwzględnieniem niewykazanej w dalszym podziale różnicy salda migracji osób meldujących się na pobyt czasowy ponad 3 miesiące; ^b ze względu na brak wiarygodnych danych dla 2015 r. dane dla tego roku przyjęto według stanu z 2014 r. (informacja GUS).

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2017, GUS, Warszawa 2017; obliczenia własne.

Tabela 2.11. Ludność według ekonomicznych grup wieku, płci i miejsca zamieszkania (miasta-wieś) w latach 2010, 2012, 2014 i 2016^a

Rok ^c	Liczba ludności												Mediana wieku	Wskaźnik obciążenia osobami starszymi	Liczba kobiet na 1000 mężczyzn	
	ogółem	w wieku ^b													ogółem	w tym w wieku 20-29 lat
		przedprodukcyjnym	produkcyjnym			poprodukcyjnym	przedprodukcyjnym	produkcyjnym			poprodukcyjnym					
			razem	młodszym	starszym			razem	młodszym	starszym						
w tysiącach						w % ogółem										
Ogółem																
2010	38530	7243	24831	15424	9407	6456	18,8	64,4	40,0	24,4	16,8	38,0	26	1066	968	
2012	38533	7067	24606	15397	9209	6861	18,3	63,9	40,0	23,9	17,8	38,7	28	1066	966	
2014	38479	6943	24230	15262	8968	7305	18,0	63,0	39,7	23,3	19,0	39,4	30	1067	965	
2016	38433	6896	23768	15022	8746	7770	17,9	61,8	39,1	22,8	20,2	40,2	33	1067	963	
	Miasta															
2010	23429	3998	15302	9338	5965	4129	17,1	65,3	39,9	25,5	17,6	39,3	27	1106	989	
2012	23336	3917	14978	9249	5729	4442	16,8	64,2	39,6	24,6	19,0	39,9	30	1108	989	
2014	23216	3876	14568	9093	5476	4772	16,7	62,8	39,2	23,6	20,6	40,6	33	1109	986	
2016	23129	3881	14143	8889	5254	5106	16,8	61,1	38,4	22,7	22,1	41,4	36	1109	982	
	Wieś															
2010	15101	3245	9529	6086	3442	2327	21,5	63,1	40,3	22,8	15,4	36,2	24	1006	937	
2012	15197	3150	9628	6148	3480	2419	20,7	63,4	40,5	22,9	15,9	36,9	25	1006	935	
2014	15262	3067	9662	6169	3492	2533	20,1	63,3	40,4	22,9	16,6	37,7	26	1006	937	
2016	15304	3015	9625	6133	3492	2664	19,7	62,9	40,1	22,8	17,4	38,4	28	1006	940	

^a Stan na 31.12, z uwzględnieniem wyników NSP 2011; ^b wiek: przedprodukcyjny: 0–17 lat; produkcyjny: mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat; produkcyjny młodszy: 18–44 lata, produkcyjny starszy: mężczyźni 45–64 lata, kobiety 45–59 lat; poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2013, 2015 i 2017, GUS, Warszawa 2013, 2015 i 2017. Dane ze strony internetowej GUS (www.stat.gov.pl – baza demografia); obliczenia własne.

Tabela 2.12. Ludność wiejska według wieku, płci i województw w 2016 r^a

Województwa	Liczba ludności				Mediana wieku	Wskaźnik obciążenia osobami starszymi	Liczba kobiet na 1000 mężczyzn	
	ogółem	w wieku ^b					ogółem	w tym w wieku 20–29+
		przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym				
Polska	15304	19,7	62,9	17,4	38,4	28	1006	940
Dolnośląskie	902	18,9	64,1	17,0	39,0	27	1007	943
Kujawsko-pom.	845	20,2	63,4	16,3	37,9	26	996	943
Lubelskie	1144	18,6	61,7	19,7	39,4	32	1017	925
Lubuskie	357	19,3	64,1	16,6	38,4	26	995	954
Łódzkie	922	18,7	61,7	19,7	40,0	32	1016	936
Małopolskie	1745	20,8	62,8	16,4	37,3	26	1014	951
Mazowieckie	1916	20,1	62,0	17,9	38,5	29	1006	937
Opolskie	478	16,5	64,7	18,8	41,1	29	1034	978
Podkarpackie	1252	19,3	63,2	17,4	38,1	28	1011	938
Podlaskie	467	17,9	61,4	20,7	40,5	34	979	900
Pomorskie	829	22,9	63,4	13,7	35,5	22	983	942
Śląskie	1049	18,6	62,9	18,5	39,9	29	1036	962
Świętokrzyskie	694	17,8	62,3	19,8	40,0	32	1007	934
Warmińsko-maz.	588	20,1	64,3	15,5	37,4	24	971	923
Wielkopolskie	1578	21,2	63,0	15,8	37,1	25	1002	944
Zachodniopom.	538	19,5	64,5	16,0	38,3	25	985	919

^a Stan na 31.12; ^b jak w tab. 2.11.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2017, GUS, Warszawa 2017; obliczenia własne.

Tabela 2.13. Wybrane wskaźniki rozrodczości, umieralności i struktury wieku ludności w krajach Unii Europejskiej i Islandii^a

Kraj	Współczynnik dzietności ogólnej kobiet	Przeciętna liczba lat trwania życia		Różnica trwania życia mężczyzn i kobiet	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych	Odsetek ludności w wieku 65 lat i więcej	Mediana wieku	Wskaźnik obciążenia osobami starszymi
		mężczyźni	kobiety					
1	2	3	4	5	6	7	8	
UE-28	1,58 ^{ep}	77,9 ^{ep}	83,3 ^{ep}	5,4	3,6	19,2 ^p	42,6 ^p	29,3 ^p
Austria	1,49	78,8	83,7	4,9	3,1	18,5	43,0	27,5
Belgia	1,70	78,7	83,4	4,7	3,3	18,2	41,4	28,2
Bułgaria	1,53	71,2	78,2	7,0	6,6	20,4	43,6	31,1
Chorwacja	1,40	74,4	80,5	6,1	4,1	19,2	43,0	29,0
Cypr	1,32	79,9	83,7	3,8	2,7	15,1	37,2	22,1
Czechy	1,57	75,7	81,6	5,9	2,5	18,3	41,5	27,6
Dania	1,71	78,8	82,7	3,9	3,7	18,8	41,5	29,3
Estonia	1,58	73,2	82,2	9,0	2,5	19,0	41,6	29,3
Finlandia	1,65	78,7	84,4	5,7	1,7	20,5	42,5	32,4
Francja	1,96 ^p	79,2	85,5 ^p	6,3	3,7	18,8 ^p	41,2 ^p	30,0 ^p
Grecja	1,33	78,5	83,7	5,2	4,0	21,3	43,9	33,1
Hiszpania	1,33	80,1	85,7	5,6	2,7	18,7	42,8	28,3
Holandia	1,66	79,9	83,2	3,3	3,3	18,2	42,4	27,8
Irlandia	1,92 ^p	79,6 ^p	83,4 ^p	3,8	3,4	13,2	36,6	20,4
Islandia	1,80	81,2	83,8	2,6	2,2	13,9	36,1	21,0
Litwa	1,70	69,2	79,7	10,5	4,2	19,0	43,1	28,6
Luksemburg	1,47	80,0	84,7	4,7	2,8	14,2	39,3	20,5
Łotwa	1,70	69,7	79,5	9,8	4,1	19,6	42,9	30,2
Malta	1,45	79,7	84,0	4,3	5,8	19,0	41,1	28,6
Niemcy	1,50	78,3	83,1	4,8	3,3	21,1	45,8	32,0
Polska	1,29	73,6	81,6	8,0	4,0	16,4	40,3	23,9
miasta	1,24	74,0	81,5	7,5	4,0	17,8	41,5	26,1
wieś	1,35	73,0	81,7	8,7	4,1	14,3	38,5	20,7
Portugalia	1,31 ^e	78,1	84,3	6,2	2,9	20,7 ^e	44,0 ^e	31,8 ^e
Rumunia	1,58 ^e	71,5 ^e	78,7 ^e	7,2	7,6	17,4	41,4	25,9
Słowacja	1,40	73,1	80,2	7,1	5,1	14,4	39,4	20,6
Słowenia	1,57	77,8	83,9	6,1	1,6	18,4	43,2	27,6
Szwecja	1,85	80,4	84,1	3,7	2,5	19,8	40,9	31,5
Węgry	1,45	72,3	79,0	6,7	4,2	18,3	41,9	27,2
W. Brytania	1,80	79,2	82,8 ^e	3,6	3,9	17,9 ^e	40,0 ^e	27,9 ^e
Włochy	1,35	80,3	84,9	4,6	2,9	22,0	45,5	34,3

^a Populacja w kol. 1–5 – według stanu w 2015 r., w kol. 6–8 – według stanu w 2016 r. w dniu: dla Polski – 31.12, dla pozostałych krajów – 1.01; e – dane szacunkowe; p – dane wstępne.

Źródło: dla krajów UE i Islandii – Eurostat; dla Polski – BDL GUS.

Tabela 2.14. Wskaźniki zatrudnienia^a według wieku, płci, miejsca zamieszkania i związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2010–2016^b

Rok ^c	Ogółem ^d	W tym w wieku ^e					Mężczyźni	Kobiety
		produkcyjnym				popro- duc.		
		razem	18–24	25–54	55–59/64 ^f			
	Miasta							
2010	49,7	64,5	32,2	77,6	41,5	5,8	56,9	43,4
2011	50,1	65,2	30,3	77,9	45,2	6,1	57,5	43,5
2012	50,1	65,8	30,0	78,0	47,3	6,4	57,5	43,7
2013	50,1	66,3	29,2	77,9	50,3	6,5	57,4	43,7
2014	51,4	68,5	31,5	79,6	53,1	7,3	58,8	44,8
2015	52,2	70,0	32,3	80,7	55,0	8,0	59,4	45,9
2016	52,9	71,7	34,2	81,8	56,8	8,5	60,3	46,4
	Wieś							
2010	50,4	64,8	39,6	76,5	39,4	6,9	59,1	41,8
2011	50,4	64,7	37,2	76,2	43,3	7,2	59,4	41,6
2012	50,4	64,8	36,6	75,9	46,4	6,6	59,4	41,5
2013	50,3	64,8	35,9	75,6	48,5	6,4	59,4	41,3
2014	50,9	66,0	37,9	76,6	49,4	6,1	59,8	42,2
2015	51,6	67,0	37,8	77,7	50,9	6,0	60,6	42,7
2016	52,6	68,6	42,4	78,2	54,0	6,3	61,7	43,6
	Wieś - ludność związana z gospodarstwem rolnym ^g							
2010	62,5	75,4	44,3	86,7	60,9	17,8	70,1	54,4
2011	62,4	75,4	42,1	86,4	65,2	18,1	70,2	54,1
2012	62,4	75,8	42,8	86,6	66,9	16,4	70,2	54,1
2013	62,6	76,0	42,1	86,4	69,1	15,7	70,8	53,8
2014	63,5	76,7	42,5	87,3	70,8	15,5	71,6	54,6
2015	64,0	77,1	41,7	87,9	72,4	14,0	72,1	55,2
2015_N	64,2	77,3	41,8	88,1	72,7	14,0	72,4	55,3
2016_N	65,0	79,0	47,4	88,4	74,9	13,0	73,7	55,6
	Wieś - ludność bezrolna ^h							
2010	42,0	56,8	35,5	68,9	26,4	1,8	51,0	33,5
2011	42,2	56,8	33,1	68,7	30,4	1,9	51,5	33,5
2012	42,6	57,2	31,6	68,6	33,8	2,1	51,9	33,8
2013	42,9	57,7	31,4	68,8	36,6	2,4	52,1	34,4
2014	44,2	59,7	34,7	70,5	37,9	2,8	53,0	36,0
2015	45,0	61,0	35,0	71,8	39,4	3,2	54,0	36,5
2015_N	45,0	61,0	35,0	71,8	39,6	3,3	54,0	36,6
2016_N	46,8	63,3	39,4	73,2	44,1	4,3	55,7	38,5

^a Procentowy udział pracujących w ogólnej liczbie ludności danej kategorii; ^b dane średnio w roku (średnia arytmetyczna danych z czterech badań kwartalnych) z uwzględnieniem wyników NSP 2011; ^c dane dla lat oznaczonych literą N – według nowej definicji gospodarstwa rolnego; ^d w wieku 15 lat i więcej; ^e produkcyjny: mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat, poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej; ^f kobiety 55–59 lat, mężczyźni 55–64 lata; ^g według starej definicji gospodarstwa rolnego: ludność w gospodarstwach domowych użytkujących gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych od 1 ha lub działkę rolną poniżej tej powierzchni, według nowej definicji – bez gospodarstw rolnych nieprowadzących działalności rolniczej i działek rolnych prowadzących działalność rolniczą na małą skalę; ^h ludność w gospodarstwach domowych bez użytkownika gospodarstwa rolnego (działki rolnej) – odpowiednio według starej i nowej definicji gospodarstwa rolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.15. Wskaźniki zatrudnienia^a ludności w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia, miejsca zamieszkania i związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2010–2016^b

Rok ^c	Ogółem	Poziom wykształcenia					
		wyższe	średnie			zasadnicze zawo- dowe	gimnazjum, podsta- wowe ^e
			ogółem	zawodowe ^d	ogólno- kształcące		
	Miasta						
2010	49,7	75,9	51,3	57,5	39,0	50,3	11,2
2011	50,1	75,5	51,6	57,7	39,2	49,4	11,6
2012	50,1	75,2	51,4	57,0	40,0	48,1	11,6
2013	50,1	75,1	50,7	55,8	40,5	47,0	11,1
2014	51,4	76,1	51,3	55,8	42,2	47,9	11,3
2015	52,2	76,9	51,6	56,0	42,3	48,1	11,9
2016	52,9	77,3	56,0	66,8	43,1	47,9	11,6
	Wieś						
2010	50,4	78,2	62,4	67,7	47,9	64,2	20,3
2011	50,4	77,2	62,0	67,8	46,2	63,9	19,7
2012	50,4	76,5	61,6	67,4	46,2	62,4	19,1
2013	50,3	77,1	61,3	67,0	46,4	61,0	18,1
2014	50,9	77,9	61,6	67,0	47,9	61,1	17,7
2015	51,6	78,3	62,0	67,1	48,4	61,4	17,7
2016	52,6	79,4	62,7	66,8	51,9	61,1	17,0
	Wieś – ludność związana z gospodarstwem rolnym						
2010	62,5	81,0	73,0	78,6	56,0	79,9	33,0
2011	62,4	80,2	72,8	79,4	52,9	79,6	31,6
2012	62,4	79,1	73,3	79,5	54,2	78,7	30,6
2013	62,6	80,5	73,2	79,2	55,1	78,1	29,8
2014	63,5	79,8	73,7	79,5	56,3	79,3	29,3
2015_N	64,2	80,2	74,5	80,4	56,1	79,5	28,6
2016_N	65,0	83,1	76,4	81,4	59,0	79,3	26,9
	Wieś – ludność bezrolna						
2010	42,0	77,0	55,0	59,8	43,0	52,1	11,6
2011	42,2	75,8	54,5	59,4	42,3	51,7	11,6
2012	42,6	75,3	53,9	58,9	41,8	50,5	11,6
2013	42,9	75,7	53,9	59,0	41,8	49,5	11,2
2014	44,2	77,2	54,9	59,6	43,9	50,1	11,5
2015_N	45,0	77,6	55,3	59,6	44,9	50,7	12,2
2016_N	46,8	78,2	57,5	60,9	49,1	51,5	12,6

^a Procentowy udział pracujących w ogólnej liczbie ludności danej kategorii; ^b dane średnio w roku (średnia arytmetyczna danych z czterech badań kwartalnych) z uwzględnieniem wyników NSP 2011; ^c dane dla lat oznaczonych literą N – według nowej definicji gospodarstwa rolnego (zob. przypisy do tab. 2.14; ^d łącznie z policealnym; ^e łącznie z niepełnym podstawowym i bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.16. Wskaźniki zatrudnienia ludności w wieku 15 lat i więcej^a według miejsca zamieszkania i województw w latach 2012, 2014 i 2016^b

Województwa	Miasta			Wieś		
	2012	2014	2016	2012	2014	2016
Polska	50,1	51,4	52,9	50,4	50,9	52,6
Dolnośląskie	47,5	50,4	52,7	48,5	49,1	54,9
Kujawsko-pomorskie	48,6	48,7	49,4	51,0	50,4	53,4
Lubelskie	48,9	49,7	50,5	52,1	51,6	50,8
Lubuskie	50,2	49,5	53,3	46,5	49,7	52,5
Łódzkie	49,0	52,5	52,2	52,8	54,3	55,5
Małopolskie	49,2	50,7	53,4	49,9	50,9	52,7
Mazowieckie	57,2	58,8	57,5	52,1	54,0	55,0
Opolskie	49,0	48,9	52,4	49,4	50,9	51,5
Podkarpackie	47,8	45,8	51,4	49,5	47,6	50,0
Podlaskie	51,2	50,6	53,9	49,6	51,2	50,3
Pomorskie	50,0	52,3	55,3	50,6	48,3	53,1
Śląskie	48,6	49,8	50,5	47,8	47,0	50,3
Świętokrzyskie	46,5	45,3	48,9	52,3	52,2	51,2
Warmińsko-mazurskie	47,5	47,0	50,8	43,1	44,9	46,2
Wielkopolskie	51,8	52,1	54,8	53,1	54,7	56,0
Zachodniopomorskie	46,9	48,4	50,4	45,6	47,9	47,8

^a Procentowy udział pracujących w ogólnej liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej danej kategorii; ^b średnio w roku (średnia arytmetyczna danych z czterech badań kwartalnych).

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.17. Pracujący w rolnictwie i poza rolnictwem, w tym na własny rachunek, według miejsca zamieszkania w latach 2010–2016^a

Rok	Pracujący w rolnictwie ^b				Pracujący poza rolnictwem ^c					
	ogółem		w tym na wsi		ogółem	ogółem miasta w tys.	wieś	w tym na własny rachunek		
	w tys.	w % pracu- jących ogółem	w tys.	w % pracu- jących ogółem				ogółem	miasta	wieś
w % pracujących ogółem poza rolnictwem										
2010	2019	13,0	1847	30,9	13455	9332	4123	13,0	13,6	11,6
2011	2008	12,9	1833	30,4	13554	9359	4195	13,0	13,6	11,7
2012	1960	12,6	1797	29,6	13631	9364	4267	12,8	13,5	11,4
2013	1867	12,0	1712	28,2	13701	9332	4369	12,8	13,3	11,5
2014	1820	11,5	1660	26,9	14042	9522	4520	12,7	13,2	11,6
2015	1850	11,5	1687	26,9	14235	9653	4582	12,5	12,8	12,0
2016	1708	10,5	1547	24,2	14489	9642	4848	12,9	13,3	12,1

^a Średnio w roku (średnia arytmetyczna danych z czterech badań kwartalnych); ^b łącznie z leśnictwem, łowiectwem i rybactwem; ^c bez leśnictwa, łowiectwa i rybactwa.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.18. Pracujący wyłącznie lub głównie w rolnictwie indywidualnym w % pracujących ogółem według województw w latach 2010, 2012, 2014 i 2016^a

Województwa	Ogółem				W tym mieszkający na wsi			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Polska	12,1	11,6	10,5	9,4	29,2	27,7	25,0	22,0
Dolnośląskie	5,2	5,3	3,7	3,3	15,3	14,7	10,5	8,7
Kujawsko-pomorskie	12,7	15,6	13,0	12,2	30,7	35,4	28,6	27,3
Lubelskie	28,0	27,0	22,6	20,5	48,8	46,1	39,2	34,1
Lubuskie	5,3	5,2	5,5	4,1	12,9	13,2	12,9	10,5
Łódzkie	12,7	12,5	12,0	12,2	34,7	31,6	31,2	29,5
Małopolskie	14,3	12,8	10,6	10,6	27,1	24,3	19,4	20,1
Mazowieckie	11,1	10,6	10,7	10,4	30,5	29,8	29,5	28,2
Opolskie	9,5	8,7	8,5	7,8	19,8	17,3	16,8	15,3
Podkarpackie	21,6	18,9	15,0	12,1	32,0	29,5	23,7	18,8
Podlaskie	22,9	24,0	22,4	22,1	57,9	59,2	55,2	53,1
Pomorskie	6,1	6,5	5,2	5,0	18,3	18,8	14,4	13,6
Śląskie	2,3	2,1	2,3	2,0	8,6	7,5	8,1	5,8
Świętokrzyskie	22,4	23,4	21,9	18,6	37,1	40,0	36,6	30,6
Warmińsko-mazurskie	10,7	9,6	10,2	10,1	28,2	24,2	25,7	23,4
Wielkopolskie	13,2	11,7	11,2	9,8	27,0	23,7	22,4	20,1
Zachodniopomorskie	6,2	6,3	5,4	3,8	19,6	19,3	14,4	10,3

^a Średnio w roku (średnia arytmetyczna danych z czterech badań kwartalnych).

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.19. Pracujący według miejsca zamieszkania, płci, wieku, wykształcenia oraz pracy w rolnictwie indywidualnym i poza rolnictwem indywidualnym (2014 i 2016)^a (%)

Wyszczególnienie	Miasta		Wieś					
	2014	2016	ogółem		pracujący			
					w rolnictwie indywidualnym		poza rolnictwem indywidualnym	
			2014	2016	2014	2016	2014	2016
OGÓŁEM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym mężczyźni	53,7	53,3	58,6	58,3	57,1	57,7	59,1	58,5
	Wiek ^b							
przedprodukcyjny	0,1	0,1	0,2	0,2	0,4	0,2	0,1	0,1
produkcyjny	96,3	95,5	97,3	97,3	93,5	94,7	98,5	98,0
młodszy	61,0	60,8	62,0	62,1	48,1	47,4	66,6	66,3
starszy	35,3	34,6	35,2	35,2	45,4	47,3	31,9	31,7
Poprodukcyjny	3,6	4,5	2,5	2,6	6,1	5,1	1,4	1,8
	Wykształcenie							
wyższe	40,9	42,2	19,6	20,6	5,2	5,9	24,3	24,8
średnie ogółem ^c	36,0	36,4	34,6	35,0	29,7	32,2	36,2	35,8
średnie zawodowe ^c	26,5	27,2	26,8	27,2	23,9	27,0	27,7	27,2
średnie ogólnokształcące	9,5	9,2	7,8	7,8	5,8	5,2	8,4	8,6
zasadnicze zawodowe	19,6	18,2	36,0	35,5	45,9	45,6	32,8	32,6
gimnazjum, podstawowe ^d	3,5	3,2	9,9	8,9	19,1	16,2	6,8	6,8

^a W III kwartale; ^b przedprodukcyjny: 15–17 lat, produkcyjny: mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat, produkcyjny młodszy: 18–44 lata, produkcyjny starszy: mężczyźni 45–64 lata, kobiety 45–59 lat, poprodukcyjny: mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej; ^c łącznie z policealnym; ^d łącznie z niepełnym podstawowym i bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.20. Wskaźniki zatrudnienia^a w latach 2012, 2014 i 2016 (w 2016 r. według wieku i płci) oraz pracujący w rolnictwie^b w krajach UE w 2016 r.

Kraj	Wskaźniki zatrudnienia w wieku 15–64 lata ^c								Pracujący w rolnictwie w 2016 r. w % ogółu pracujących ^d	
	2012	2014	2016							
			ogółem	w wieku			męż- czyźni	ko- biety		
				15–24 lata	25–54 lata	55–64 lata				
UE-28	64,1	64,9	66,7	33,9	78,8	55,3	71,9	61,4	4,0	100,0
UE-15	65,1	65,6	67,1	35,7	78,5	57,2	72,1	62,2	2,5	50,5
Austria	71,4	71,1	71,5	51,0	83,6	49,2	75,4	67,7	3,9	1,8
Belgia	61,8	61,9	62,3	22,7	79,1	45,4	66,5	58,1	1,2	0,6
Bulgaria	58,8	61	63,4	19,8	76,2	54,5	66,7	60,0	6,6	2,2
Chorwacja	53,5	54,6	56,9	25,6	72,4	38,1	61,4	52,4	6,8	1,2
Cypr	64,6	62,1	63,7	26,4	76,6	52,2	68,6	59,3	3,2	0,1
Czechy	66,5	69,0	72,0	28,6	85,7	58,5	79,3	64,4	2,9	1,6
Dania	72,6	72,8	74,9	58,2	82,5	67,8	77,7	72,0	2,3	0,7
Estonia	67,1	69,6	72,1	37,5	82,6	65,2	75,7	68,6	3,9	0,3
Finlandia	69,4	68,7	69,1	41,7	79,9	61,4	70,5	67,6	3,4	0,9
Francja	x	63,8	64,2	27,8	79,7	49,8	67,6	60,9	2,8	8,3
Grecja	50,8	49,4	52,0	13,0	66,0	36,3	61,0	43,3	11,7	4,9
Hiszpania	55,8	56,0	59,5	18,4	71,5	49,1	64,8	54,3	4,2	8,7
Holandia	74,4	73,1	74,8	60,8	82,9	63,5	79,6	70,1	2,0	1,9
Irlandia	59,9	63,1	66,5	42,1	75,7	57,2	71,8	61,2	4,6	1,0
Islandia	79,7	82,9	86,6	77,6	89,9	84,6	89,4	83,6	3,8	0,1
Litwa	62,0	65,7	69,4	30,2	82,7	64,6	70,0	68,8	7,7	1,2
Luksemburg	65,8	66,6	65,6	24,9	82,5	39,6	70,5	60,4	0,9	0,0
Łotwa	63,0	66,3	68,7	32,8	79,7	61,4	70,0	67,6	7,6	0,7
Malta	59,1	62,4	65,8	46,2	78,8	44,1	78,3	52,7	1,3	0,0
Niemcy	73,0	73,8	74,7	45,7	83,9	68,6	78,4	70,8	1,2	5,7
Polska	59,7	61,7	64,5	28,4	80,3	46,2	71,0	58,1	10,4	18,9
miasta	60,1	62,5	65,7	25,2	81,8	46,7	71,3	60,3	x	x
wieś	59,1	60,4	62,8	31,8	78,2	45,1	70,6	54,5	x	x
Portugalia	61,4	62,6	65,2	23,9	80,2	52,1	68,3	62,4	4,5	2,2
Rumunia	60,2	61,0	61,6	22,3	77,6	42,8	69,7	53,3	20,7	19,4
Słowacja	59,7	61,0	64,9	25,2	80,0	49,0	71,4	58,3	2,9	0,8
Słowenia	64,1	63,9	65,8	28,6	83,5	38,5	68,9	62,6	4,2	0,4
Szwecja	73,8	74,9	76,2	44,5	85,9	75,5	77,5	74,8	1,6	0,9
Węgry	56,7	61,8	66,5	28,1	82,2	49,8	73,0	60,2	5,0	2,5
W. Brytania	69,9	71,9	73,5	50,8	82,9	63,4	78,3	68,8	1,0	3,3
Włochy	56,6	55,7	57,2	16,6	68,8	50,3	66,5	48,1	3,7	9,5

^a Procentowy udział pracujących w ogólnej liczbie ludności danej kategorii; ^b wyłącznie lub głównie (łącznie z leśnictwem i rybactwem); ^c średnio w roku, ^d w wieku 15–64 lata, średnio w roku.

Źródło: wskaźniki zatrudnienia dla Polski w podziale na miasta i wieś – dane GUS, pozostałe dane według Eurostatu.

Tabela 2.21. Bezrobotni według danych badań aktywności ekonomicznej ludności (BAEL) i danych urzędów pracy (UP) oraz miejsca zamieszkania w latach 2010–2017

Dane BAEL ^a				Dane UP (bezrobocie rejestrowane) ^b						
Rok i kwartał badania	liczba bezrobotnych		% miesz- kających na wsi	Rok i miesiąc badania	liczba bezrobotnych		% miesz- kających na wsi	% uprawnionych do zasiłku dla bezrobotnych		
	ogółem	miasta w tys.			wieś	ogółem		miasta	wieś	
2010 IV	1597	1005	37,0	2010 12	1955	1098	43,8	16,7	17,1	16,3
2011 IV	1682	1026	39,0	2011 12	1983	1108	44,1	16,5	17,0	15,7
2012 IV	1757	1079	38,6	2012 12	2137	1198	43,9	16,8	17,1	16,3
2013 IV	1700	1038	38,9	2013 12	2158	1203	44,3	13,8	14,3	13,2
2014 IV	1410	827	41,3	2014 12	1825	1013	44,5	13,3	13,6	12,8
2015 IV	1208	692	42,8	2015 12	1563	861	44,9	13,9	14,2	13,5
2016 IV	958	536	44,1	2016 12	1335	731	45,2	13,9	14,0	13,9
2016 III	1027	611	40,4	2016 9	1324	737	44,3	13,2	13,6	12,8
2017 III	818	497	39,1	2017 9	1117	622	44,3	13,9	14,1	13,5
Przyrost/ubytek w okresie (%)										
IV.2014/ IV.2012	-19,7	-23,4	-14,0	x	x	-14,6	-15,4	-13,5	x	x
IV.2016/ IV.2014	-32,1	-35,2	-27,6	x	x	-26,8	-27,8	-25,6	x	x
III.2017/ III.2016	-20,4	-18,7	-22,9	x	x	-15,6	-15,6	-15,7	x	x

^a Dane dla lat 2010–2012 z uwzględnieniem wyników NSP 2011; ^b stan na koniec miesiąca.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL i statystyki bezrobocia rejestrowanego.

Tabela 2.22. Bezrobotni mieszkający na wsi według związków z gospodarstwem rolnym i płci w latach 2010–2017^a

Rok i kwartał badania		Liczba bezrobotnych w gospodarstwach domowych					
		związanych z gospodarstwem rolnym			bezrolnych		
		ogółem	mężczyźni	kobiety	ogółem	mężczyźni	kobiety
		w tys.					
2010	IV	168	91	77	423	219	205
2011	IV	182	93	90	473	236	237
2012	IV	183	93	90	495	260	235
2013	IV	179	90	89	483	258	225
2014	IV	135	69	66	447	231	216
2015	IV	125	71	54	392	213	179
2015_N ^b	IV	121	69	52	397	216	181
2016_N ^b	IV	92	51	41	330	191	140
2016_N ^b	III	86	48	38	330	192	138
2017_N ^b	III	63	36	27	257	156	101
		Przyrost/ubytek w okresie (%)					
IV.2014/IV.2012		–26,2	–25,8	–26,7	–9,7	–11,2	–8,1
IV.2016/IV.2014		–31,9	–26,1	–37,9	–26,2	–17,3	–35,2
III.2017/III.2016		–26,7	–25,0	–28,9	–22,1	–18,8	–26,8

^a Dane dla lat 2010–2012 z uwzględnieniem wyników NSP 2011; ^b zgodnie z nową definicją gospodarstwa rolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.23. Bezrobotni według płci, wieku, poziomu wykształcenia, przyczyn i czasu poszukiwania pracy, miejsca zamieszkania oraz związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2014 i 2016^a

Wyszczególnienie	Ogółem		Miasta		Wieś			
	2014	2016	2014	2016	2014	2016		
						razem	ludność	
							rolni- cza ^b	bez- rolna
w odsetkach								
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym kobiety	49,4	46,7	49,4	49,8	49,1	42,4	44,2	41,8
	Wiek							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
do 24 lat	23,7	24,2	19,0	18,0	30,5	33,5	52,3	28,2
25–34	29,0	28,9	28,7	29,5	29,5	28,7	27,9	28,8
35–44	20,0	20,8	21,0	23,2	18,4	17,1	8,1	19,7
45–54	16,5	14,9	18,2	16,2	14,0	13,0	7,0	14,8
55 lat i więcej	10,9	11,2	13,2	13,3	7,5	7,7	4,7	9,1
	Wykształcenie							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Wyższe	16,5	19,7	19,2	24,9	12,5	12,0	11,6	12,1
Średnie ogółem ^c	39,3	35,2	40,3	36,0	37,7	34,2	44,2	31,2
średnie zawodowe ^c	25,8	24,2	25,6	23,7	26,0	25,1	31,4	23,0
średnie ogólnokształcące	13,5	11,0	14,7	12,3	11,8	9,2	12,8	8,2
Zasadnicze zawodowe	30,7	30,8	27,5	26,4	35,6	37,3	34,9	37,9
Gimnazjum, podstawowe ^d	13,5	14,2	13,0	12,8	14,2	16,6	9,3	18,5
	Przyczyny poszukiwania pracy							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x	x
Utrata pracy	42,5	36,4	43,9	37,6	40,2	34,7	(.)	(.)
Rezygnacja z pracy	5,3	6,9	6,1	8,5	4,2	4,6	(.)	(.)
Powrót do pracy po przerwie	31,5	34,3	32,6	36,8	29,8	30,6	(.)	(.)
Podjmujący pracę po raz pierwszy	20,7	22,4	17,3	17,0	25,8	30,1	(.)	(.)
	Czas poszukiwania pracy							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x	x
Do 6 miesięcy	43,6	55,1	43,6	56,5	43,9	53,7	(.)	(.)
7–12	20,8	19,1	20,4	19,0	21,4	19,3	(.)	(.)
13 miesięcy i więcej	35,6	25,7	36,1	24,9	34,7	27,0	(.)	(.)
w tym powyżej 24 miesięcy	16,5	11,3	16,8	11,3	16,0	11,3	(.)	(.)
Przeciętny czas poszukiwa- nia pracy (w miesiącach)	13,0	11,1	13,1	10,6	13,0	11,9	(.)	(.)

^a W III kwartale; ^b ludność związana z gospodarstwem rolnym (w 2016 r. według nowej definicji gospodarstwa rolnego); ^c łącznie z policealnym; ^d łącznie z niepełnym podstawowym i bez wykształcenia szkolnego.

Uwaga: znak (.) oznacza brak danych.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.24. Stopa bezrobocia^a według danych badań aktywności ekonomicznej ludności (BAEL) i danych urzędów pracy (UP) oraz danych BAEL według miejsca zamieszkania i związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2010–2017^b

Dane BAEL							Dane UP ^c		
rok i kwartał badania		ogółem	miasta	wieś			rok i miesiąc badania		ogółem
				razem	ludność				
					rolnicza ^d	bezrolna			
2010	IV	9,3	9,5	9,0	5,3	12,4	2010	12	12,4
2011	IV	9,7	9,7	9,8	5,7	13,5	2011	12	12,5
2012	IV	10,1	10,2	10,0	5,8	13,5	2012	12	13,4
2013	IV	9,8	9,8	9,7	6,0	12,7	2013	12	13,4
2014	IV	8,1	7,8	8,5	4,8	11,2	2014	12	11,4
2015_N ^e	IV	6,9	6,5	7,6	4,4	9,7	2015	12	9,7
2016_N ^e	IV	5,5	5,1	6,1	3,6	7,6	2016	12	8,2
2016_N ^e	III	5,9	5,8	6,1	3,4	7,7	2016	9	8,3
2017_N ^e	III	4,7	4,8	4,7	2,5	5,9	2017	9	6,8

^a Liczba bezrobotnych w procentach ludności aktywnej zawodowo (suma pracujących i bezrobotnych); ^b dane dla lat 2010–2011 z uwzględnieniem wyników NSP 2011; ^c stan na koniec miesiąca; ^d ludność związana z gospodarstwem rolnym; ^e zgodnie z nową definicją gospodarstwa rolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL i publikacji *Bezrobocie rejestrowane I-III kwartał 2017 r.*, GUS, Warszawa 2017.

Tabela 2.25. Stopa bezrobocia^a według płci, wieku, poziomu wykształcenia, miejsca zamieszkania oraz związków z gospodarstwem rolnym na wsi w latach 2014 i 2016^b

Wyszczególnienie	Ogółem		Miasta		Wieś			
					ogółem		w tym ludność bezrolna	
	2014	2016	2014	2016	2014	2016	2014	2016
Ogółem	8,1	5,5	7,8	5,1	8,5	6,1	11,2	7,6
Mężczyźni	7,6	5,4	7,6	5,0	7,6	6,0	10,1	7,6
Kobiety	8,7	5,7	8,1	5,3	9,8	6,3	12,8	7,7
Ogółem według wieku:								
18–24	22,2	16,0	20,6	14,4	23,6	17,4	27,3	18,4
25–29	11,2	7,3	10,2	7,1	12,8	7,7	14,7	8,7
30–34	7,1	5,4	7,1	5,0	7,4	6,1	8,9	7,4
35–39	5,8	4,3	5,7	4,1	5,9	4,6	7,5	6,3
40–44	6,6	3,8	6,8	3,8	6,3	4,0	9,8	5,1
45–49	5,6	3,8	6,0	3,8	5,0	3,9	7,4	5,8
Ogółem według wykształcenia:								
Wyższe	4,6	3,0	4,3	2,7	5,7	3,7	5,4	3,8
Średnie ogółem ^c	8,4	5,8	8,0	5,5	9,1	6,3	11,0	7,4
średnie zawodowe ^c	7,4	5,0	6,9	4,6	8,1	5,6	10,0	6,9
średnie ogólnokształcące	11,5	8,3	11,0	8,1	12,7	8,6	14,3	8,9
Zasadnicze zawodowe	9,5	7,0	11,3	7,7	8,1	6,4	12,1	8,9
Gimnazjum, podstawowe ^d	16,9	12,6	22,4	16,3	13,6	10,2	24,4	15,9

^a Liczba bezrobotnych w procentach ludności aktywnej zawodowo (suma pracujących i bezrobotnych); ^b w IV kwartale; ^c łącznie z policealnym; ^d łącznie z niepełnym podstawowym i bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BAEL.

Tabela 2.26. Stopa bezrobocia^a w krajach Unii Europejskiej i Islandii w latach 2012, 2014 i 2014 oraz według wieku i płci w 2016 r.^b

Kraj	2012 ogółem	2014 ogółem	2016					
			ogółem	w tym w wieku			męż- czyźni	kobiety
				15–24 lata	25–49 lat	50–64 lata		
UE-28	10,4	10,2	8,6	18,7	8,2	6,5	8,4	8,8
UE-15	10,6	10,5	9,1	18,9	8,8	6,8	8,8	9,3
Austria	4,9	5,6	6,0	11,2	5,7	4,5	6,5	5,6
Belgia	7,6	8,5	7,8	20,1	7,5	5,5	8,1	7,6
Bułgaria	12,3	11,4	7,6	17,2	7,1	7,4	8,1	7,0
Chorwacja	16,0	17,3	13,1	31,3	11,9	9,9	12,5	13,8
Cypr	11,9	16,1	13,0	29,1	11,8	11,3	12,7	13,4
Czechy	7,0	6,1	4,0	10,5	3,6	3,6	3,4	4,7
Dania	7,5	6,6	6,2	12,0	5,9	4,0	5,8	6,6
Estonia	10,0	7,4	6,8	13,4	5,8	7,4	7,4	6,1
Finlandia	7,7	8,7	8,8	20,1	7,4	7,6	9,0	8,6
Francja	9,4	10,3	10,1	24,6	9,3	7,1	10,3	9,9
Grecja	24,5	26,5	23,6	47,3	23,4	19,3	19,9	28,1
Hiszpania	24,8	24,5	19,6	44,4	18,4	17,2	18,1	21,4
Holandia	5,8	7,4	6,0	10,8	4,6	6,2	5,6	6,5
Irlandia	14,7	11,3	7,9	17,2	7,5	6,1	9,1	6,5
Islandia	6,0	4,9	3,0	6,5	2,8	1,7	2,9	3,0
Litwa	13,4	10,7	7,9	14,5	7,2	8,0	9,1	6,7
Luksemburg	5,1	5,9	6,3	18,9	5,6	4,3	6,0	6,6
Łotwa	15,0	10,8	9,6	17,3	9,0	9,8	10,9	8,4
Malta	6,3	5,8	4,7	11,0	3,9	3,5	4,4	5,2
Niemcy	5,4	5,0	4,1	7,1	4,1	3,6	4,5	3,8
Polska	10,1	9,0	6,2	17,7	5,5	4,5	6,1	6,2
miasta	10,0	8,7	5,9	17,3	5,4	4,9	6,0	5,9
wieś	10,2	9,5	6,5	18,0	5,7	3,8	6,3	6,8
Portugalia	15,8	14,1	11,2	28,0	10,1	10,4	11,1	11,3
Rumunia	6,8	6,8	5,9	20,6	5,4	3,7	6,6	5,0
Słowacja	14,0	13,2	9,7	22,2	8,7	8,7	8,8	10,8
Słowenia	8,9	9,7	8,0	15,2	8,0	6,4	7,5	8,6
Szwecja	8,0	8,0	7,0	18,9	5,7	4,9	7,4	6,6
Węgry	11,0	7,7	5,1	12,9	4,5	4,4	5,1	5,1
W. Brytania	7,9	6,1	4,8	13,0	3,8	3,4	5,0	4,7
Włochy	10,7	12,7	11,7	37,8	12,0	6,3	10,9	12,8

^a Liczba bezrobotnych w procentach ludności aktywnej zawodowo (suma pracujących i bezrobotnych) danej kategorii (dane w kolumnach ogółem oraz w podziale według płci obejmują osoby w wieku 15–74 lata); ^b średnio w roku.

Źródło: dla Polski w podziale na miasta i wieś – dane GUS, dla Polski w skali kraju i dla innych krajów – dane Eurostatu

Barbara Fedyszak-Radziejowska*

Rozdział 3. Społeczności wiejskie: postawy, wartości i uwarunkowania społeczno-ekonomiczne

Wprowadzenie

Raport o polskiej wsi i jej mieszkańcach, publikowany w 2018 r., gdy obchodzimy setną rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości, skłania do historycznych refleksji. Dlatego diagnozę współczesności poprzedzi krótkie wprowadzenie będące przypomnieniem roli, jaką w trudnym procesie budowania naszej podmiotowości po 1945 r. odegrała polska wieś. Kapitał społeczny mieszkańców wsi budowany był także w czasach, gdy samoorganizacja i aktywne wspieranie obywatelskich wartości groziło represjami i politycznym wykluczeniem. Nasza zbiorowa pamięć nie przechowała wielu wydarzeń z tamtych trudnych czasów, a stereotypowe wyobrażenia wielu mieszkańców miast o mieszkańcach wsi bliższe są powiedzonka „moja chata z kraja”, niż historycznym faktom, które były doświadczeniem chłopów w trudnym okresie po 1945 r. Albowiem w czasach PRL chłopskie chaty nie leżały „na skraju” wydarzeń, lecz znajdowały się w centrum, a takie wartości, jak niepodległość, demokracja, prywatna własność i prawa obywatelskie były przedmiotem dążeń wielu mieszkańców wsi.

3.1. Chłopi, ludowcy, rolnicy w czasach PRL

Przypomnijmy dramatyczne lata tworzenia struktur władzy PRL po II wojnie światowej i losy żołnierzy tzw. drugiego podziemia niepodległościowego zwanych Niezlomnymi i Wyklętymi. Historyk prof. Z. Zblewski pisze: „W latach 1944–1956 przez organizacje polskiej konspiracji niepodległościowej przewinęło się od 120–180 tys. ludzi, spośród których ok. 60–90 tys. związanych było ze strukturami podziemia poakowskiego, a ok. 30–40 tys. z podziemiem narodowym. (...) Przez oddziały polskiej partyzantki niepodległościowej przewinęło się około 20 tysięcy ludzi. (...) Główną bazą społeczną an-

* Dr Barbara Fedyszak-Radziejowska, socjolog, w latach 1987–2013 adiunkt w IRWiR PAN, doradca prezydenta RP A. Dudy, koordynator prac sekcji Narodowej Rady Rozwoju: Wieś, Rolnictwo.

tykomunistycznej partyzantki byli mieszkańcy wsi. (...) Chłopów lub osoby pochodzenia chłopskiego możemy z łatwością odnaleźć na wszystkich szczeblach antykomunistycznej konspiracji”¹. **Polska wieś była w tamtych trudnych i skomplikowanych latach zapleczem antykomunistycznej, niepodległościowej partyzantki, żywiąc i ukrywając ówczesnych „niezlomnych” a potem na wiele lat „wyklętych” z oficjalnej pamięci i historii Polski.**

Także polityczna reprezentacja chłopów i mieszkańców wsi, czyli „ludowcy, wiciarze i bechowcy”, znaleźli się wśród osób represjonowanych przez wkraczającą do Polski Armię Czerwoną. Represje objęły tych z grona władz Polski Podziemnej, którzy zdecydowali się na pozorowane rozmowy z dowództwem Armii Czerwonej i NKWD i przyjęli zaproszenie na rozmowy w Pruszkowie, skąd przewieziono ich samolotem do Moskwy i osadzono w więzieniu NKWD na Łubiance. Ludowcy byli wśród 16 przedstawicieli władz i głównych partii politycznych Polski Podziemnej oskarżonych o rzekomą współpracę z niemieckim okupantem wymierzoną w Armię Czerwoną i skazanych w czerwcu 1945 r. w Moskwie, w tzw. procesie szesnastu²: St. Mierzwa (wyrok 4 miesiące), A. Bień (wyrok 5 lat) i K. Bagiński (wyrok: 1 rok). Kolejne represje dotknęły przywódców ruchu ludowego po referendum 1946 r. i po wyborach w styczniu 1947 r. W sierpniu 1947 r. podczas procesu zwanego „procesem krakowskim WiN i PSL” oskarżono pięciu członków PSL, skazano czterech. Wyroki otrzymali: St. Mierzwa – 10 lat więzienia, K. Buczek – 15 lat, M. Kabat – 6 lat, K. Starmach – 10 lat. Tylko J. Kunce został uniewinniony³.

Opublikowana przez IPN w Krakowie w 2007 r. książka *Koniec jałtańskich złudzeń. Sfałszowane wybory 19 I 1947* dokumentuje skalę represji, aresztowań i zbrodni popełnionych w okresie referendalnym (1946) i wyborczym (1947) na kandydatach, członkach i sympatykach ruchu ludowego. Znamy 110 nazwisk ofiar – członków PSL zamordowanych w 1947 r., 107 nazwisk aresztowanych kandydatów w wyborach do Sejmu z list (!) PSL, oraz prawie 2000 nazwisk aresztowanych działaczy terenowych. Dostępne w IPN archiwa pozwalają szacować więzionych i represjonowanych działaczy, członków i sympatyków ruchu ludowego w 1946 i 1947 r. na ok. 100 tys. osób.

Tak przebiegała próba wprowadzenia w życie ustaleń Wielkiej Trójki w Jałcie, gdzie komuniści zobowiązali się do przeprowadzenia w Polsce demokratycznych wyborów. Odrzucenie przez Polskie Stronnictwo Ludowe St. Miłkołajczyka w lutym 1946 r. propozycji stworzenia wspólnie z komunistami

¹ Z. Zblewski, *Udział chłopów w oporze społecznym w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej*, w: B. Fedyszak-Radziejowska (red.), *Wieś i rolnictwo w debacie publicznej – stereotypy, polityka, wiarygodność*, Kancelaria Prezydenta RP, Warszawa 2010 (materiały konferencyjne), s. 139–140.

² W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2001*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 153.

³ W. Frazik, F. Musiał, M. Wenklar, *Pod czerwonym przegierzem. Proces krakowski WiN i PSL*, IPN, Kraków 2017, s. 31, także M. Wenklar (red.), *Koniec jałtańskich złudzeń. Sfałszowane wybory 19 I 1947*, IPN, Kraków 2007.

jednego bloku wyborczego i podjęcie decyzji o samodzielnym starcie w wyborach do Sejmu było ważnym wkładem w działanie na rzecz demokracji. Dzięki tej decyzji wybory 1947 r. nie były zupełną fikcją, nawet jeśli ich wynik, podobnie jak wynik referendum, został sfalszowany.

Dodajmy, że **PSL St. Mikołajczyka było partią agrarystyczną, której podstawę programową tworzyły cztery wartości: chłopskość, wiejskość, prywatna własność ziemi i spółdzielczość**. Dwie pierwsze oznaczały dowartościowanie pracy rolnika, chłopskiej tradycji oraz wsi jako atrakcyjnego miejsca zamieszkania. Prywatna własność ziemi traktowana była jako źródło chłopskiej godności i ekonomicznej wolności, a spółdzielczość miała pomóc w modernizacji polskiego rolnictwa. Kiedy w Warszawie w listopadzie 1949 r. powołano na Kongresie Jedności Ruchu Ludowego nową partię, Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL), to w jej programie zdecydowanie odcięto się od wartości agrarystycznych. Deklaracja programowa ZSL zanegowała także niepodległościową tradycję ruchu ludowego, uznała dominację PZPR, zablokowała członkostwo w ZSL „kułakom” i wprowadziła do ludowej partii koncepcję walki klasowej „biedaków z kułakami”. Jak zareagowali chłopci? W 1946 r. PSL liczyło ok. 800 tys. członków, po zjednoczeniu, w 1950 r., w rejestrach ZSL było już tylko 194 tys. członków⁴.

Mimo aresztowań przywódców ruchu ludowego, mimo wielu szykan i represji, kolektywizacja poniosła w PRL klęskę i nie przekształciła polskiego rolnictwa w rolnictwo „socjalistyczne” wedle zaleceń Kominformu z 1947 r. W 1951 r. wśród aresztowanych w całym kraju za wrogą „antysocjalistyczną propagandę” ponad połowę stanowili krytyczni wobec spółdzielni produkcyjnych chłopci, zarówno mało- i średniorolni (25%), jak i tzw. bogacze wiejscy (26%). Tylko w 1953 r. aresztowano ponad 8 tys. chłopów za „antysocjalistyczną propagandę”, a ok. 17 tys. pod pretekstem niewywiązania się z „dostaw obowiązkowych”. W latach 1952–1955 ukarano egzekucją mienia za niedopełnienie „dostaw obowiązkowych” ponad 500 tysięcy chłopów.

Zachowane w IPN materiały Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego zawierają wiele szczegółowych informacji o ówczesnych represjach. Przykładowo za „wrogie wystąpienia podczas dokonywania orki masowy spółdzielczego w gromadzie Pętkowice pow. starachowicki” skazano w 1953 r. 5 osób na 2–6 lat więzienia. Skazani „nie pozwolili przeprowadzić orki i pobili aktyw partyjny”. Biuletyn Informacyjny MBP (styczeń 1949) donosił: „(...) w województwie kieleckim i bydgoskim chłopci wybijają duże ilości trzody chlewnej, tłumacząc, że dla kołchozów nie będą hodować”. W powiecie Ełk⁵

⁴ M. Szpytma, *Zjednoczone? Stronnictwo? Ludowe? Geneza i historia ZSL ze szczególnym uwzględnieniem okresu stalinowskiego*, w: *Ruch ludowy przed, w czasie i po wojnie*, „Biuletyn IPN”, nr 10–11, październik–listopad 2009, s. 71–79.

⁵ A. Kura, *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, IPN, Warszawa 2006, cytowane przykłady: s. 128, 228–236, 261.

aresztowano dwóch średniorolnych chłopów „za szerzenie wrogiej wersji o kołchozach i namawianie chłopów do likwidacji gospodarstw”.

Kolejna notatka MBP (sierpień 1953): „(...) w okresie ostatnich 2 miesięcy (...) dokonano przeszło 50 agresywnych wystąpień dla uniemożliwienia pomiaru areálu spółdzielczego i dokończenia pierwszych orek, znaczna część tych wystąpień miała charakter masowy, uprzednio przemysłany, zorganizowany, połączony z manifestacjami, w trakcie których śpiewano pobożne pieśni i przynoszono obrazy”. W województwie krakowskim w 1953 r. WUBP odnotował: „szczególną aktywnością wykazywały się kobiety, nie dopuszczając do zaorywania gruntu przeznaczonego dla spółdzielni produkcyjnej, rzucając się pod traktory (...)”. Do podobnego protestu kobiet doszło w rzeszowskim Borku Nowym – w proteście przeciw zaorywaniu wzięło udział 300 kobiet, następnego dnia dalsze 120 kobiet nie dopuściło mierzniaczego do pomiarów. W Simiłowicach, pow. Miechów „(...) przed rozpoczęciem wspólnej orki w dniu 14 września wyszło na pole 100 kobiet (...) Kobiety uzbrojone w kije i motyki – ze śpiewem Serdeczna Matko rzuciły się na traktorystę, uniemożliwiając orkę”. **W tamtym okresie, by uratować prywatną własność chłopskiej ziemi, trzeba było ratować miedzę przed zaoraniem.**

G. Miernik⁶ podaje, że do października 1956 r. powstało na 11% gruntów rolnych zaledwie 10 203 spółdzielni produkcyjnych liczących 800 tysięcy członków. To niewiele, bo w 1955 r. na wsi mieszkało ponad 15 mln Polaków, w większości związanych z rolnictwem. Po 1956 r. z 10 tysięcy spółdzielni pozostało tylko niecałe dwa tysiące (19%) z 28 tysiącami członków. Tempo, w jakim rozpadła się zdecydowana większość spółdzielni, dowodzi, że istniały one bardziej na papierze niż w rzeczywistości. Liczne protesty skutecznie „uratowały miedzę”, dzięki czemu rolnicy „obrabiali” nadal „swoje grunty”, chociaż formalnie już tylko wspólne, spółdzielcze pola.

Dodajmy, że polscy chłopci otrzymali akty własności na ziemię z reformy rolnej PKWN 1944 dopiero w 1970 r. W latach 70. zwolniono ich z obowiązkowych dostaw, pozwalając na zakup ciągników i kombajnów nie tylko w ramach kółek rolniczych, lecz także indywidualnie, właścicielom gospodarstw⁷. Konstytucja PRL, już po zmianach w 1976 r., zawierała art. 11, który brzmiał: „Podstawę ustroju społeczno-gospodarczego PRL stanowi socjalistyczny system gospodarczy oparty na uspołecznionych środkach produkcji i socjalistycznych stosunkach produkcji”. Artykuł 15 Konstytucji wymieniał następujące priorytety: „PRL (...) stwarza rolnictwu warunki sprzyjające socjalistycz-

⁶ G. Miernik, *Dekolektywizacja polskiej wsi w Polsce w latach 1956–1957*, w: J. Gmitruk, Z. Nawrocki (red.), *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956–1989)*, t. 2, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego i Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2004.

⁷ K. Gorlach, *Socjologia polska wobec kwestii chłopskiej*, Universitas, Kraków 1990, s. 85.

nym przeobrażeniom wsi, otacza opieką indywidualne gospodarstwa rolne (...) udziela poparcia i pomocy (...) rolniczym spółdzielniom produkcyjnym oraz (...) rozwija i umacnia państwowe gospodarstwa rolne (...). **Prywatna własność ziemi rolnej nie miała w PRL konstytucyjnych gwarancji.** Także ustawa z 27.10.1977 o systemie emerytalnym, zwanym potocznie „emeryturą za ziemię”, postrzegana była przez rolników jako próba przekształcania polskiego rolnictwa w „rolnictwo socjalistyczne”.

W Porozumieniach Sierpniowych 1980 r. władze tylko pozornie zgodziły się na „trwałe perspektywy dla gospodarstw rodzinnych” i na „odrodzenie samorządu wiejskiego”. Zgoda ta nie obejmowała rejestracji związku zawodowego rolników. Od października 1980 do lutego 1981 r. kilkakrotnie (29.10, 6.12, 30.12, 30.01, 5.02, 10.02) zarówno Sąd Wojewódzki, Sąd Najwyższy, jak i przedstawiciele rządu i Biura Politycznego PZPR w wystąpieniach publicznych odmawiali rejestracji związku ze względu na „brak podstaw prawnych”. Oddalono wnioski NSZZ Rolników, Solidarności Wiejskiej, „bydgoskiej” Solidarności Chłopskiej, Chłopskiemu Związkowi Zawodowemu Ziemi Dobrzyńskiej i Kujaw i „wałbrzyskiemu” Chłopskiemu Niezależnemu Związkowi Zawodowemu,

W grudniu 1980 r. rolnicy rozpoczęli w Ustrzykach walkę o prawo do własnej, związkowej reprezentacji. Porozumienie podpisano 18.02.1981 w Rzeszowie i 20.02.1981 w Ustrzykach, a nowy związek – NSZZ RI „S” zarejestrowano 12.05.1981. Rolnicy uzyskali zapis o „ustawowym wzmocnieniu gwarancji nienaruszalności chłopskiej własności, zwłaszcza ziemi oraz prawa do jej dziedziczenia, a także uznanie chłopskiego rolnictwa za trwały i równoprawny element naszej gospodarki narodowej”. Władze zobowiązały się także, że „powyższa zasada będzie konsekwentnie realizowana w ustawodawstwie i praktyce”.

Zapewniono także demokratyzację lokalnej samorządności: „(...) wybieralność naczelników przez gminne rady narodowe (...) w głosowaniu tajnym (...) spośród kandydatów zgłoszonych przez radnych” oraz „zniesienie przepisów uprawniających prezydium gminnych rad narodowych do zatwierdzania wyborów sołtysów”. Obiecano też „pełną prezentację prawdy historycznej w nauczaniu historii” (pkt 3), „udzielanie zezwoleń na budowę obiektów sakralnych” (pkt 4) i „zapewnienie opieki duszpasterskiej w wojsku i zakładach karnych”, „udzielanie zezwoleń na prowadzenie żłobków i przedszkoli zakonnych” oraz „zwiększenie nakładów pism katolickich” (pkt 6).

Realizację tych zapewnień wstrzymał stan wojenny wprowadzony 13 grudnia 1981 r. Władze PRL obawiały się nie tylko pracowniczej Solidarności. Pamięć o latach 1946 i 1947, o przegranej kolektywizacji i obawa, że odrodzi się agraryzm, były wciąż żywe i budziły niepokój przywódców PZPR. **Warto zatem pamiętać, że uczestnikami obywatelskiej aktywności**

na rzecz praw i wolności człowieka byli w PRL nie tylko mieszkańcy wielkich miast, inteligencja i studenci, lecz także chłopci, rolnicy i mieszkańcy wsi.

3.2. Postawy, wartości i sytuacja społeczno- -ekonomiczna rolników oraz mieszkańców wsi

Mieszkańcy wsi o swoim miejscu zamieszkania

Zarówno w czasach PRL, jak i po 1989 r., zmiany społeczne w polskim społeczeństwie opisywano językiem „procesu urbanizacji”, którego najbardziej widocznym przejawem były „migracje ze wsi do miasta” zwane potocznie „awansem do miasta”. Wydawało się, że liczba mieszkańców wsi będzie maleć z każdym kolejnym rokiem. Pierwsze sygnały stabilizacji struktury osadniczej pojawiły się po 2004 r., zaś zmianę kierunku migracji – z miasta na wieś – oraz towarzyszący temu zjawisku wyraźny wzrost atrakcyjności wsi odnotowaliśmy w naszych raportach o stanie wsi z lat 2014 i 2016⁸. Także raport GUS z 2016 r.⁹ potwierdza stabilizację tej tendencji: ogólne saldo migracji na 1000 mieszkańców wyniosło w 2016 r. w mieście –1,1, natomiast na wsi miało wartość dodatnią 1,7. W liczbach bezwzględnych napływ mieszkańców wsi był większy (178,2 tys. osób) niż odpływ (153,2 tys.). W miastach przewagę nad napływem (200 tys.) mieszkańców, miał ich odpływ, który w 2016 r. wyniósł 225 tys. osób. Dodajmy, że wskaźnik urodzeń na 1000 mieszkańców był w 2016 r. wyższy na wsi (10,2) niż w mieście (9,8). W I półroczu 2017 r. przyrost naturalny, ujemny w skali całego kraju, wynosił w miastach –11,7 tys., a na wsi +0,9 tys. W końcu czerwca 2017 r. w miastach mieszkało 23 126 tys. osób (60% populacji), na wsi – 15 297 tys.¹⁰.

W ostatnich latach wyniki sondaży pokazują, że jesteśmy społeczeństwem zadowolonym z miejsca zamieszkania. Na przełomie 2017/2018 r. zadowolonych z tego powodu było 81% badanych przez CBOS¹¹ Polaków. Co ciekawe, **odsetek zadowolonych z zamieszkiwania na wsi był wyższy (85%) nie tylko od średniej, lecz także od odsetka osób zadowolonych (84%) z tego, że mieszkają w największych miastach, liczących ponad 500 tys. mieszkańców.** Jeszcze w 2016 r. poziom zadowolenia z mieszkania na wsi był wyraźnie niższy (80%) niż z mieszkania w dużych miastach (89%).

⁸ *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi, Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014 i 2016.

⁹ <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/>.

¹⁰ *Ludność. Stan i struktura w przekroju terytorialnym. Stan w dniu 30 VI 2017*, GUS, Warszawa 2017.

¹¹ CBOS 5/2018, Zadowolenie z życia; CBOS 4/2016, Zadowolenie z życia.

Na pytanie CBOS w 2018 r. „Czy na ogół jest Pan(i) zadowolony ze swego miejsca zamieszkania?” odpowiedzi „tak, jestem zadowolony” udzieliło 85% mieszkańców wsi, 84% mieszkańców małych miast (do 20 tys. mieszkańców) oraz 84% mieszkańców największych miast. Zadowolenie mieszkańców największych miast i mieszkańców wsi z tego, gdzie mieszkają, było prawie identyczne. Mniej zadowoleni byli tylko mieszkańcy miast 20–99 tys. mieszkańców (77%) oraz miast średnich, 100–499 tys. mieszkańców (75%).

Wieś, jako miejsce zamieszkania najczęściej akceptowali respondenci pracujący w prywatnym gospodarstwie rolnym (92%) oraz rolnicy (87%). **Do datnie saldo migracji z miasta na wieś, jako konsekwencja świadomego wyboru wiejskiego stylu życia przez część wielkomiejskich elit, to nie jedyny przejaw swoistej „ruralizacji” polskiego społeczeństwa.** Ten proces ma źródło także w rosnącej akceptacji wsi przez tych, którzy się na niej urodzili i z gospodarstwami rodzinnymi są związani od pokoleń.

Co wydaje się szczególnie interesujące, nie w materialnych warunkach mieszkania na wsi tkwią źródła jej atrakcyjności. Zadowoleniu rolników z miejsca zamieszkania nie towarzyszy bowiem porównywalne zadowolenie z poziomu dochodów, sytuacji finansowej, perspektyw na przyszłość oraz materialnych warunków bytu, mieszkania itd. (tab. 1).

Tabela 3.1. Poziom zadowolenia rolników i mieszkańców wsi z ich obecnej sytuacji zawodowej, materialnej i społecznej (w %)

Czy na ogół jest Pan/i zadowolony?	Zadowolony/a		Niezadowolony/a		Średnio zadowolony/a	
	rolnicy	m. wsi	rolnicy	m. wsi	rolnicy	m. wsi
Ze swoich dochodów i sytuacji finansowej	22,0	31,0	20,0	24,0	58,0	45,0
Z materialnych warunków bytu, mieszkania	48,0	58,0	9,0	9,0	42,0	34,0
Ze swoich przyjaciół i najbliższych znajomych	82,0	83,0	0,0	2,0	18,0	14,0
Ze swojego miejsca zamieszkania	87,0	85,0	0,0	4,0	13,0	12,0
Ze swoich perspektyw na przyszłość	42,0	50,0	10,0	10,0	44,0	32,0

Źródło: CBOS 5/2018, Zadowolenie z życia.

Porównując wagę poszczególnych źródeł zadowolenia, można odnieść wrażenie, że dla rolników większe znaczenie mają takie wartości, jak wspólnota, więzi społeczne, poczucie zakorzenienia i przywiązanie do wiejskiego stylu życia niż sytuacja materialna, dochody, warunki bytu czy perspektywy na przyszłość.

Sytuacja materialna i aspiracje mieszkańców wsi

Sytuacja materialna mieszkańców wsi i rolników po wejściu Polski do UE stała się dla wielu mieszkańców miast symbolem nadzwyczajnych korzyści, jakie rolnikom przyniosła unijna Wspólna Polityka Rolna (WPR) oraz unijna polityka spójności. Po akcesji pojawiły się w polskim społeczeństwie opinie o wysokich dochodach naszych rolników, odnotowane w 2013 r. przez CBOS¹². Opinie te nie znalazły potwierdzenia w *Diagnozach społecznych* opublikowanych w 2013 i 2015 r. pod red. J. Czapińskiego i T. Panka¹³. Także kolejne sondaże CBOS nie potwierdzają wyobrażeń mieszkańców miast o wysokich dochodach rolników, jakkolwiek trudno nie zauważyć, że materialne warunki życia zarówno rolników, jak i mieszkańców wsi uległy wyraźniej poprawie.

Jednak **subiektywna samoocena własnej zamożności jest w społecznościach wiejskich nadal niższa niż wśród mieszkańców miast**. Także w sondażu CBOS z marca 2017 r. rolnicy i mieszkańcy wsi oceniali swą sytuację materialną bardziej krytycznie (tab. 3.2) niż przedstawiciele innych grup społeczno-zawodowych¹⁴.

Tabela 3.2. Ocena sytuacji materialnej własnego gospodarstwa domowego

Które z wymienionych określeń najlepiej charakteryzuje sposób gospodarowania pieniędzmi w Pana/i gospodarstwie domowym? (w %)			
sierpień 2017	żyjemy bardzo biednie lub skromnie	żyjemy średnio	żyjemy dobrze lub bardzo dobrze
Ogółem	19,0	55,0	26,0
Mieszkańcy wsi	20,0	57,0	23,0
Mieszkańcy małych miast	25,0	50,0	24,0
Mieszkańcy największych miast	11,0	64,0	26,0
Rolnicy	26,0	56,0	18,0
Robotnicy wykwalifikowani	13,0	62,0	25,0
Pracujący na własny rachunek	6,0	52,0	42,0

Źródło: CBOS Opinie i Diagnozy 40/2017.

Rolnicy dwukrotnie częściej wybierają ocenę „żyjemy bardzo biednie lub skromnie” niż robotnicy wykwalifikowani, podobnie jak mieszkańcy wsi w porównaniu z mieszkańcami największych miast. Mieszkańcy małych miast (do 20 tys. mieszkańców) są bliżsi w swojej samoocenie mieszkańcom wsi

¹² CBOS 127/2013, Polacy o zarobkach różnych grup zawodowych.

¹³ J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2015.

¹⁴ M. Omyła-Rudzka, M. Feliksiak (red.), *Czy żyje nam się lepiej? Opinie o gospodarce, rynku pracy i własnej sytuacji materialnej* (Opinie i Diagnozy 40/2017), CBOS, Warszawa 2017, s. 125, 126.

i rolnikom. Zauważmy, że **większość rolników uważa, że „żyją średnio” (56%), a prawie co piąty (18%), że „dobrze lub bardzo dobrze”**. To sygnalizuje poprawę sytuacji i zmniejszenie nierówności społecznych między rolnikami a innymi grupami zawodowymi.

W odpowiedzi na kolejne pytanie rolnicy (58%) i mieszkańcy wsi (46%) deklarują, że nie boją się biedy, chociaż martwią się, że ich sytuacja może się pogorszyć. Nawet jednak wówczas, gdy obawiają się biedy, sądzą, że jakoś sobie poradzą (17% rolnicy, 24% m. wsi). Rzadziej niż ogół badanych (30%) Polaków są spokojni, że finansowo dadzą sobie radę (18% rolników i 23% mieszkańców wsi). Reasumując, **gorsza samoocena własnej sytuacji materialnej nie jest już tak powszechna wśród rolników jak kilka lat temu**, a rozkład odpowiedzi sygnalizuje zmniejszanie się dystansu dzielącego rolników i mieszkańców wsi od innych grup społeczno-zawodowych.

Dodajmy, że zdaniem badanych przez CBOS¹⁵ Polaków bieda zaczyna się poniżej dochodu netto 905,45 zł na osobę. Mieszkańcy wsi dostrzegają biedę od podobnego poziomu dochodów – 901,66 zł na osobę, jednak zdaniem rolników takie dochody to jeszcze nie bieda. Ta zaczyna się poniżej 802,49 zł netto na osobę. **Subiektywny wymiar postrzegania biedy to ważna informacja potwierdzająca hipotezę o relatywnie niższych dochodach rolników w porównaniu z innymi grupami społeczno-zawodowymi**. Dodajmy, że prawie połowa (49%) rolników, pytana o porównanie dochodów własnej rodziny z przeciętnymi dochodami rodzin w Polsce, uważa, że ich dochody są niższe niż innych rodzin, a 40%, że takie same. Tylko bezrobotni (57%) i renciści (66%) częściej niż rolnicy oceniają poziom własnych dochodów jako niższy od dochodów innych rodzin.

Tabela 3.3. Wyposażenie gospodarstw domowych – artykuły gospodarstwa domowego

	Tak, mam w swoim gospodarstwie domowym (w %)					
	samochód osobowy	pralkę automat.	telefon komórkowy	telewizor z płaskim ekranem	cyfrowy aparat fotograficzny	zmywarkę do naczyń
Ogółem	75,0	97,0	95,0	86,0	43,0	42,0
Rolnicy	87,0	96,0	95,0	87,0	42,0	39,0
Robotnicy wykwalifik.	77,0	96,0	100,0	90,0	44,0	38,0
Mieszkańcy wsi	80,0	94,0	93,0	83,0	40,0	38,0
Mieszkańcy największych miast	67,0	100,0	99,0	84,0	61,0	49,0

Źródło: CBOS Opinie i Diagnozy 40/2017.

¹⁵ CBOS Opinie i Diagnozy 40/2017.

Kolejna przesłanka, wyposażenie wiejskich i miejskich gospodarstw domowych, sugeruje jednak zbliżenie poziomów życia (tab. 3.3). Różnice nie są znaczące, chociaż zmywarki i cyfrowe aparaty fotograficzne spotykamy w największych miastach wyraźnie częściej niż na wsi, zaś samochody – częściej na wsi niż w miastach. **Pralki automatyczne, telefony komórkowe i telewizory z płaskim ekranem są obecne w większości gospodarstw domowych niezależnie od tego, czy ich posiadacze mieszkają na wsi, czy w mieście.**

Większe zróżnicowanie zamożności mieszkańców miast i wsi dostrzegamy, porównując ich pieniężne oszczędności. W 2017 r. posiadał je prawie co drugi badany przez CBOS Polak (49%), większość (58%) mieszkańców największych miast oraz mniejszość rolników (43%) i mniejszość mieszkańców wsi (43%). Jedynie wśród emerytów (37%), rencistów (25%) i bezrobotnych (35%) odsetek posiadaczy oszczędności jest jeszcze mniejszy niż wśród rolników i mieszkańców wsi.

Podobne różnice dostrzegamy wśród osób wyjeżdżających w celach wypoczynkowych lub turystycznych na co najmniej 2 dni (z noclegiem). Z takiej możliwości skorzystało¹⁶ w 2017 r. 54% Polaków, w tym 74% mieszkańców największych miast i tylko 38% mieszkańców wsi. Rolnicy wyjeżdżają w celach wypoczynkowych bardzo rzadko (20%), nawet emeryci (34%) i renciści (31%) korzystają z wypoczynku częściej niż rolnicy lub osoby pracujące w prywatnym gospodarstwie rolnym (13%). Nawet jeśli specyfika zawodu rolnika jest przekonującym wyjaśnieniem tego zróżnicowania, to przypomnijmy, że pytanie dotyczyło zaledwie dwudniowego wypoczynku, a nie dwutygodniowego urlopu.

Trudno jednoznacznie podsumować wciąż widoczne, ale wyraźnie malejące nierówności między rolnikami i mieszkańcami wsi a mieszkańcami miast, szczególnie największych, liczących ponad 500 tys. mieszkańców. **Sondaże CBOS z 2017 r. uprawniają jednak do postawienia hipotezy o malejącym dystansie między miejskimi i wiejskimi gospodarstwami domowymi.**

3.3. Kapitał ludzki i społeczny mieszkańców wsi

Wykształcenie, wiedza, a także dostęp do nowoczesnych kanałów informacji i komunikacji oraz umiejętność korzystania z nich na co dzień w znacznie pełniejszy sposób definiują dzisiaj treść tego, co nazywamy kapitałem ludzkim. Przez wiele lat o różnicy między poziomem kapitału ludzkiego wiejskich i miejskich społeczności decydował odsetek osób mających średnie i wyższe wykształcenie. Także w 2015 r. absolwentów wyższych uczelni spotykaliśmy dwukrotnie częściej w miastach (26%) niż na wsi (11%), ale różnica ta z roku

¹⁶ CBOS 28/2018, Wyjazdy wypoczynkowe Polaków w 2017 roku i plany na rok 2018.

na rok się zmniejsza. Oczywiście, możliwości kształcenia i doksztalcania się są w miastach nieporównanie większe niż na wsi, ale zarówno liczba projektów edukacyjnych i szkoleń dostępnych dla mieszkańców wsi, jak i rozwój technik informatycznych sprawiają, że tradycyjny sposób pomiaru kapitału ludzkiego wyłącznie poziomem wykształcenia członków danej wspólnoty nie jest już wystarczający, jak jeszcze 4–5 lat temu.

Zmiany zachodzą dzisiaj szybko i obejmują cały kraj, zarówno miejskie, jak i wiejskie społeczności. W 2015 r. z Internetu korzystało w Polsce 64,8% osób powyżej 16. roku życia¹⁷, podczas gdy w sierpniu 2017 r. dostęp do Internetu we własnym gospodarstwie domowych deklarowało 80% badanych przez CBOS Polaków. Naturalnie ten odsetek był nieco wyższy (87%) w największych miastach, ale wieś radykalnie skróciła dystans dzielący ją od miasta. Jeszcze w 2015 r. tylko 55,6% jej mieszkańców miało dostęp do Internetu, a **w 2017 dostęp ten w swym gospodarstwie domowym deklarowało 75% mieszkańców wsi.** Co więcej, identyczną deklarację złożyło 87% rolników i 86% osób pracujących w prywatnym gospodarstwie rolnym (tab. 3.4).

Tabela 3.4. Komputery, laptopy i tablety w gospodarstwach domowych w 2017 r.

Grupy społeczno-zawodowe	Czy ma Pan/i w swoim gospodarstwie domowym? (w %)				
	komputer stacjonarny	telefon komórkowy	komputer przenośny (laptop, notebook)	tablet	płatną telewizję kablową lub satelitarną
Ogółem	37,0	95,0	68,0	37,0	67,0
Mieszkańcy miast > 500 tys.	44,0	99,0	70,0	39,0	73,0
Mieszkańcy wsi	36,0	93,0	64,0	38,0	57,0
Rolnicy	42,0	95,0	72,0	38,0	53,0
Robotnicy	39,0	100,0	76,0	40,0	74,0

Źródło: CBOS Opinie i Diagnozy 40/2017.

Pewnym zaskoczeniem jest nie tylko prawie powszechna obecność na wsi i w mieście zarówno telefonów komórkowych, jak i laptopów, lecz także fakt, że **posiadacze tabletów, płatnej telewizji kablowej lub satelitarnej oraz komputerów stacjonarnych stanowią podobną grupę tak wśród rolników i robotników jak wśród mieszkańców wsi oraz największych miast.** Różnice między rolnikami i mieszkańcami wsi a miastem są nieco większe tylko wśród użytkowników płatnej, satelitarnej telewizji. Już nie tylko przysłówiowa młodzież, lecz także rolnicy i robotnicy uczestniczą w zdobyczach cyfrowej cywilizacji. Jeszcze dwa lata temu odsetek użytkowników tych technologii był na wsi i wśród rolników wyraźnie mniejszy niż w miastach.

¹⁷ *Diagnoza społeczna 2015* i CBOS Opinie i Diagnozy 40/2017, s. 132–136.

Dzisiaj poziom kapitału ludzkiego mierzony dostępem do współczesnych kanałów komunikacji zdaje się podobny w całym społeczeństwie niezależnie od miejsca zamieszkania. Większe różnice pojawiają się, gdy analizujemy uczestnictwo w kulturze; mieszkańcy miast zdecydowanie częściej niż rolnicy i mieszkańcy wsi posiadają zbiory książek w postaci drukowanej lub elektronicznej, zbiory płyt DVD oraz CD z muzyką. Być może źródło tych różnic tkwi w swoistym pragmatyzmie mieszkańców wsi, który sprawia, że przedkładają oni praktyczną użyteczność posiadanych w gospodarstwie domowym dóbr materialnych nad ich wartość rekreacyjną czy kulturotwórczą. To zapewne nie przypadek, że **rolnicy i mieszkańcy wsi nie tylko rzadziej wyjeżdżają na wypoczynek, lecz także rzadziej posiadają w swoim domu zbiory książek, płyt i filmów na DVD.**

Interesującym potwierdzeniem tej informacji są wyniki sondażu CBOS pytającego Polaków o udział w imprezach kulturalnych i sportowych, o podróże i wypoczynek (tab. 3.5).

Tabela 3.5. Uczestnictwo w kulturze i podróże Polaków w 2017 r.

Grupy społeczno-zawodowe	Czy w minionym roku był/a Pan/i ...? (w %)				
	w kinie	na koncercie	na wystawie, w muzeum	w teatrze	za granicą
Ogółem	49,0	41,0	33,0	22,0	31,0
Miasta >500 tys. Mieszkańców	66,0	50,0	50,0	44,0	46,0
Mieszkańcy wsi	32,0	30,0	21,0	13,0	22,0
Rolnicy	25,0	20,0	11,0	13,0	24,0
Robotnicy *	50,0	53,0	22,0	10,0	25,0

* robotnicy wykwalifikowani.

Źródło: CBOS 17/2018, Aktywności i doświadczenia Polaków w 2017 r.

Wyniki sondażu zdają się potwierdzać nie tylko wzrost zamożności polskiego społeczeństwa, lecz także przeznaczanie zasobów materialnych na wypoczynek i aktywność w sferze kultury. Wiele form aktywności w 2017 r. było udziałem znacznie większej części Polaków – nie tylko większej niż w 2016 r., ale „niejednokrotnie największej w historii naszych badań”, pisze M. Feliksiak¹⁸. „Wzrosło uczestnictwo w kulturze i imprezach sportowych oraz czytelnictwo książek. Więcej osób niż kiedykolwiek wcześniej wyjeżdżało na wypoczynek i angażowało się w aktywności towarzyskie, szczególnie wychodzenie do restauracji”. Ta zmiana objęła też mieszkańców wsi i rolników, ale w mniejszym stopniu niż mieszkańców miast. Niższy odsetek rolników i mieszkańców wsi odwiedzających kina, teatry czy galerie jest zapewne konsekwencją faktu, że wszystkie te instytucje kulturalne spotykamy głównie w miastach.

Przeczytanie książki dla przyjemności nie wymaga jednak instytucji kulturalnych. Taką aktywność miało w swoich doświadczeniach w 2017 r. 64% Polaków, 49% mieszkańców wsi, 43% rolników, 84% mieszkańców miast i 52% robotników wykwalifikowanych. Co prawda, społeczności wiejskie czytają książki wyraźnie częściej, niż bywają w teatrze, ale czytelnictwo jest wyraźnie bardziej powszechne w miastach. Dodajmy, że czytanie książek najczęściej deklarują uczniowie i studenci (84%). Te grupy są zwykle mieszkańcami miast, nawet jeśli „czasowo”, bowiem to w miastach usytuowane są placówki edukacyjne na poziomie szkół średnich, policealnych oraz wyższym.

Po raz kolejny okazuje się, że mieszkańcy miast dwukrotnie częściej niż mieszkańcy wsi podróżują, tym razem za granicę. Nie jest to zaskakująca informacja, albowiem wyjazdy zagraniczne w celach turystycznych wymagają zasobów finansowych, których mieszkańcy wsi posiadają mniej. Jednak **wyjazdy za granicę w celu zarobkowym mogą być doświadczeniem zarówno rolników, jak i robotników. Nie dziwi, że odsetek rolników (24%) i robotników (25%) deklarujących pobyt za granicą jest bardzo podobny.** Niestety, w sondażu CBOS 17/2018 nie pytano respondentów o szczegółowe powody wyjazdów za granicę.

3.4. Kapitał społeczny

Kondycja kapitału społecznego na polskiej wsi stanowiła zawsze nie tylko ważny element diagnozy sytuacji wiejskich społeczności, lecz była także istotnym argumentem w debacie o źródłach zjawiska zwanego potocznie „zapóźnieniem” polskiej wsi¹⁹. Pewną popularnością w publicystyce cieszyła się hipoteza o barierze, jaką w procesie modernizacji rolnictwa i rozwoju wsi stanowi niski poziom kapitału społecznego w wiejskich społecznościach. To w braku aktywności społecznej mieszkańców wsi oraz w postawie nieufności polskich rolników szukano przyczyn niskiej efektywności ekonomicznej gospodarstw rolnych oraz dystansu dzielącego polską wieś od polskich miast.

Spór dotyczył także pytania, jaką rolę w procesie modernizacji rolnictwa i zmian na polskiej wsi odgrywać powinno państwo, a więc polityka rolna, oraz jakie znaczenie mają „bariery mentalne” mieszkańców wsi, czyli niski poziom kapitału społecznego mierzony niechęcią do wspólnego działania, niewielkim stopniem samoorganizacji oraz brakiem zaufania społecznego.

Ważnym, choć odosobnionym głosem w tej debacie był artykuł Jana Herbsta opublikowany w 2008 r. w książce pt. *Wiejskie organizacje pozarządowe*²⁰.

¹⁹ Por. B. Fedyszak-Radziejowska, *Wiś w polityce i debacie publicznej*, „Wiś i Rolnictwo”, nr 1 (2002), s. 74–75.

²⁰ J. Herbst, *Inny trzeci sektor. Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich*, w: M. Halamska (red.), *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa 2008, s. 33–75.

Zdaniem autora, dominująca w środowisku badaczy kapitału społecznego opinia o niskim poziomie aktywności społecznej na polskiej wsi nie pokazuje całej złożoności sytuacji. Koncentrowanie się na statystykach, czyli liczbie organizacji pozarządowych, z których tylko co piąta zlokalizowana była na wsi, nie oddawało w pełni specyfiki obywatelskiej aktywności jej mieszkańców. Ta specyfika polegała między innymi na tym, że obok działających w 2008 r., nielicznych, 13 tys. zarejestrowanych organizacji, istniało na wsi na przykład 8 tys. stowarzyszeń związanych z Kościołem oraz 15 tys. aktywnych „tradycyjnych” ochotniczych straży pożarnych. A w strukturach OSP działało 800 orkiestr, 300 zespołów artystycznych, 600 drużyn sportowych i ok. 1000 izb tradycji. J. Herbst pierwszy dostrzegł i opisał specyfikę społecznego kapitału mieszkańców wsi. Zmiany, które dokonały się w ostatnich latach w obywatelskiej aktywności wsi, potwierdziły wartość jego diagnozy²¹.

Dzisiaj materiał empiryczny dostarcza licznych argumentów na rzecz braku zasadniczych różnic między kapitałem społecznym i stopniem samoorganizacji miejskich i wiejskich społeczności (tab. 3.6).

Tabela 3.6. Respondenci deklarujący pracę społeczną w ramach organizacji obywatelskich w 2015 i 2017 r.

Grupy społeczno-zawodowe	Odsetek respondentów deklarujących pracę społeczną w ramach organizacji obywatelskich (w %)							
	w jednej dziedzinie		w dwóch		w trzech lub więcej		łącznie	
	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017
Ogółem	16,0	18,0	8,0	8,0	13,0	14,0	37,0	40,0
Wieś	16,0	19,0	8,0	9,0	11,0	12,0	35,0	40,0
Miasto > 500 tys.	13,0	14,0	11,0	13,0	25,0	18,0	49,0	45,0
Rolnicy	24,0	24,0	8,0	15,0	6,0	18,0	38,0	57,0
Robotnicy*	21,0	19,0	8,0	7,0	8,0	8,0	37,0	34,0

* robotnicy wykwalifikowani.

Źródło: CBOS 13/2016, Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich; CBOS 29/2018, Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich.

Porównanie wyników z lat 2015 i 2017 pokazuje ciekawą zmianę: niewielki spadek aktywności w organizacjach obywatelskich w środowiskach wielkomiejskich i robotniczych (liczony łącznie dla wszystkich aktywności) oraz wyraźny wzrost aktywności w środowisku rolników (o 19 p.p.) oraz – nieco mniejszy (o 5 p.p.) – w społecznościach wiejskich. Dodajmy, że tylko dwie grupy społeczno-zawodowe były w 2017 r. bardziej aktywne w organizacjach obywatelskich niż rolnicy: kadra kierownicza i specjaliści z wyższym wykształceniem (65%) oraz średni personel i technicy (67%). Na

²¹ Problematyce zmian w sektorze organizacji pozarządowych na obszarach wiejskich poświęcony jest rozdział 8 w tym raporcie, przygotowany przez J. Herbst.

poziom zorganizowanych form aktywności obywatelskiej widoczny wpływ mają takie czynniki, jak wyższe wykształcenie (48% aktywnych), uczestnictwo w praktykach religijnych raz w tygodniu (45% aktywnych) i kilka razy w tygodniu (69% aktywnych).

Zbiorczy wskaźnik zaangażowania w pracę społeczną, uwzględniający zarówno niezorganizowaną, dobrowolną i nieodpłatną pracę na rzecz własnej społeczności lokalnej i osób potrzebujących, jak i działalność w organizacjach obywatelskich, potwierdza, że **teza o niskim poziomie kapitału społecznego na polskiej wsi jest, w świetle danych z 2017 r., nieuprawniona** (tab. 3.7).

Tabela 3.7. Zbiorczy wskaźnik²² zaangażowania w pracę społ. w 2015 i 2017 r. (w %)

Grupy społeczno-zawodowe	2015	2017
Polacy ogółem	44,0	48,0
Mieszkańcy miast > 500 tys.	49,0	53,0
Mieszkańcy wsi	46,0	51,0
Rolnicy	58,0	67,0
Robotnicy wykwalifikowani	45,0	40,0
Pracujący na własny rachunek	51,0	44,0

Źródło: CBOS 13/2016; CBOS 29/2018, Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich.

Już w 2015 r. zbiorczy wskaźnik zaangażowania w pracę społeczną był wyższy wśród rolników i mieszkańców wsi niż średnio w kraju. Dwa lata później, a więc w 2017, wzrósł nie tylko w kraju, lecz bardzo wyraźnie (o 9 p. p.) wśród rolników oraz w mniejszym nieco stopniu wśród mieszkańców wsi. Spadek zaangażowania w pracę społeczną odnotowano w środowiskach robotników wykwalifikowanych i osób pracujących na własny rachunek.

Dodajmy, że tak jak w przeszłości także w 2017 r. przedstawiciele kadry kierowniczej i specjalistów (70%) oraz średni personel i technicy (72%) stanowili elitę środowisk zaangażowanych społecznie. Na trzecim miejscu uplasowali się rolnicy (58%), a na czwartym uczniowie i studenci (56%).

W naukach społecznych przyjmuje się powszechnie pogląd o fundamentalnym znaczeniu, jakie dla procesu budowania społeczeństwa obywatelskiego mają dwie postawy: akceptacja normy zachęcającej do wspólnotowego działania i zdolność do ufania innym²³.

Badania pokazują, że norma akceptująca wspólnotowe działania z innymi ludźmi jest bliska poglądom zdecydowanej większości Polaków, rolników i mieszkańców wsi (tab. 3.8). Dodajmy, że w porównaniu z 2016 r. znacząco wzrósł (o 7 p.p.) odsetek rolników przekonanych, że działając wspólnie z innymi, osiąga się więcej niż samemu.

²² Zbiorczy wskaźnik zaangażowania: respondenci pracujący społecznie na rzecz swojego środowiska lub osób potrzebujących zarówno w organizacjach obywatelskich, jak i/lub poza nimi.

²³ Por. F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, i R. Putnam, *Demokracja w działaniu*, Znak, Kraków 1995.

Tabela 3.8. Akceptacja normy wspólnego działania z innymi ludźmi

Grupy społeczno-zawodowe	Która z poniższych opinii jest bliższa Pana/i poglądom? (w %)			
	działając wspólnie z innymi można osiągnąć więcej niż samemu		współpraca z innymi to na ogół strata czasu	
	2016	2018	2016	2018
Ogółem	81,0	82,0	9,0	8,0
Mieszkańcy wsi	76,0	77,0	12,0	10,0
Rolnicy	74,0	81,0	15,0	10,0

Źródło: CBOS 22/2016; CBOS 30/2018, Gotowość Polaków do współpracy.

Większość badanych rozumie znaczenie współpracy i chce działać wspólnie. Ale ta sama większość nie ufa innym ludziom. Autorzy komunikatu CBOS o nieufności i zaufaniu, A. Cybulska i K. Pankowski, piszą: „Zbierane od 2002 roku deklaracje nieodmiennie wskazują, że w życiu społecznym Polacy są raczej nieufni (...) Przekonanie, że z zasady bliźnim lepiej nie ufać, podzielane jest obecnie podobnie często, jak przed dwoma, czterema czy sześcioma laty, choć nieco rzadziej niż w latach 2002–2006”. Odsetek nieufnych w stosunkach z nieznanymi osobami wzrósł w latach 2016–2018 aż o 12 p.p.²⁴ **W 2016 r. opinię, że „Ogólnie biorąc, większości ludzi można ufać”, podzielało tylko 23% Polaków, 15% mieszkańców wsi oraz 18% rolników.** Zdecydowana większość Polaków (74%), mieszkańców wsi (82%) oraz rolników (78%) wybierała opinię: „W stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym”.

Tabela 3.9. Zbiorczy wskaźnik zaufania mierzony na skali od –3 do +3

Cechy społeczno-demograficzne	Ogólny wskaźnik zaufania mierzony na skali od –3 do +3
Ogółem	–0,89
Mieszkańcy miast > 500 tys. mieszkańców	+0,24
Kadra kierownicza, specjaliści	+0,01
Dochód 2000 zł i więcej na osobę	–0,15
Rolnicy	– 0,90
Robotnicy wykwalifikowani	–0,98
Mieszkańcy wsi	–1,26
Osoby z wykształceniem podstawowym	–1,46
Robotnicy niewykwalifikowani	–1,57

Źródło: CBOS 35/2018, O nieufności i zaufaniu.

Odpowiedzi na kilka pytań; o zaufanie do innych ludzi, zaufanie do nieznanymi spotykanych w różnych życiowych sytuacjach oraz o zaufanie do

²⁴ CBOS 35/2018, O nieufności i zaufaniu, s. 1, por. także CBOS 18/2016, Zaufanie społeczne; CBOS 30/2018, Gotowość Polaków do współpracy.

partnerów w interesach posłużyły autorom komunikatu do stworzenia syntetycznego wskaźnika zaufania (tab. 3.9).

Ogólny, zbiorczy wskaźnik zaufania ma w naszym społeczeństwie znak ujemny, a więc teza o dominacji postawy nieufności nad zaufaniem znajduje potwierdzenie. Tylko mieszkańcy największych miast oraz przedstawiciele kadry kierowniczej i specjalistów z wyższym wykształceniem ufają innym – ogólny wskaźnik zaufania ma w tych środowiskach wartość dodatnią. Z kolei najwyższy poziom nieufności spotykamy wśród robotników niewykwalifikowanych oraz osób z wykształceniem podstawowym.

Można przyjąć, że postawie zaufania do innych ludzi sprzyja zamożność (dochody 2000 zł i więcej na osobę), wyższe wykształcenie oraz mieszkanie w dużym mieście, a więc relatywnie większe szanse na dobrą pracę i wysokie dochody. Nieufność pojawia się z kolei w społecznościach wiejskich, wśród osób z wykształceniem podstawowym oraz wśród niewykwalifikowanych robotników, a więc w środowiskach, w których brak wykształcenia i trudny (np. wiejski) rynek pracy stanowią barierą w znalezieniu dobrze płatnego zatrudnienia. Pomiędzy tymi grupami sytuują się rolnicy, wśród których wskaźnik zaufania też ma wartość ujemną, ale jego poziom jest nieco wyższy niż wśród mieszkańców wsi i robotników. Rolnicy mieszkają na wsi i nie zawsze mają wyższe wykształcenie, ale są przygotowani do zawodu rolnika w rolniczych szkołach i w rodzinnym gospodarstwie rolnym. Co równie ważne, są właścicielami swoich warsztatów pracy – rodzinnych gospodarstw rolnych. Tworzą szczególne środowisko, którego znaczenie dla obywatelskich postaw, wspólnego działania i kapitału społecznego wsi ma duże znaczenie. **To rolnicy częściej niż inni działają w organizacjach obywatelskich i są zaangażowani w prace na rzecz własnego środowiska** (por. tab. 3.6, 3.7, 3.8).

Czy oznacza to, że mają także poczucie wpływu na sprawy publiczne, zarówno w kraju, jak i w swoich wspólnotach lokalnych?

Tabela 3.10. Poczucie wpływu na sprawy kraju, miast i gmin (odpowiedzi „tak” w %)

Grupy społeczno-zawodowe	Czy Pana/i zdaniem ludzie tacy, jak Pan/i mają wpływ:	
	na sprawy kraju?	na sprawy swojego miasta, gminy?
Ogółem	38,0	59,0
Mieszkańcy wsi	31,0	60,0
Mieszkańcy miast > 500 tys.	47,0	62,0
Kadra kierownicza, specjaliści	56,0	80,0
Rolnicy	40,0	59,0
Robotnicy wykwalifikowani	31,0	53,0
Pracujący na własny rachunek	35,0	60,0

Źródło: CBOS 33/2018, Poczucie wpływu obywateli na sprawy publiczne.

Zauważmy, że **poczucie wpływu na sferę publiczną ma w polskim społeczeństwie wyraźnie lokalny zasięg**. Sprawy miast i gmin są dla badanych przez CBOS respondentów bardziej podatne na ich kontrolę (wpływ) niż sprawy całego kraju. Tylko w dwóch grupach społeczno-zawodowych: uczniowie i studenci (63%) oraz kadra kierownicza i specjaliści z wyższym wykształceniem (56%) odsetek osób przekonanych, że mają wpływ na sprawy krajowe, przekracza 50%. Zarówno wśród rolników (40%), robotników (31%), osób pracujących na własny rachunek (35%), mieszkańców wsi (31%), jak i wśród mieszkańców największych miast (47%) przekonanie o możliwości wpływania na krajowe problemy wyraża mniej niż połowa respondentów.

Potwierdzeniem ważnej roli, jaką we wspólnotach lokalnych odgrywają rolnicy, jest znacząca większość (59%) tych rolników, którzy deklarują poczucie wpływu na sprawy swojego miasta i gminy, oraz wyższy niż wśród robotników (31%) i osób pracujących na własny rachunek (35%) odsetek rolników (40%), którzy deklarują poczucie wpływu także na sprawy kraju.

Reasumując, **kapitał społeczny rolników najwyraźniej nie jest już barierą rozwoju, a rola rolników w wiejskich społecznościach przypomina (zachowując proporcje) rolę kadry kierowniczej i specjalistów z wyższym wykształceniem w środowiskach miejskich**.

Miarą obywatelskiej aktywności jest także uczestnictwo w wyborach. W styczniu 2018 r. zamiar udziału w wyborach samorządowych deklarowało 79% badanych przez CBOS²⁵ respondentów: 77% mieszkańców wsi, 86% rolników, 75% robotników oraz 86% mieszkańców największych miast. Niezależnie od doświadczeń badaczy, którzy od lat odnotowują wyższy poziom deklaracji uczestnictwa w wyborach niż rzeczywistej frekwencji, **bardzo wysoki odsetek rolników zamierzających uczestniczyć w wyborach samorządowych potwierdza ich rolę w kształtowaniu kapitału społecznego i obywatelskiej aktywności na wsi**. Co więcej, także zainteresowanie postanowieniami rady własnej gminy i miasta oraz decyzjami wójta (burmistrza, prezydenta miasta) wyraża 80% mieszkańców wsi i 84% rolników. Odsetek zainteresowanych postanowieniami władz lokalnych jest na wsi (80%) wyższy niż wśród mieszkańców największych miast (73%), rolników (84%) wyższy niż robotników (81%), a nawet, co zaskakujące, kadry kierowniczej i specjalistów z wyższym wykształceniem (83%).

3.5. Kilka słów o religijności mieszkańców wsi

Mieszkańcy wsi niezmiennie, od lat są społecznością deklarującą wiarę i praktyki religijne częściej niż mieszkańcy miast, szczególnie największych.

²⁵ CBOS 33/2018, Poczucie wpływu obywateli na sprawy publiczne; CBOS 23/2018, Wybory samorządowe – znaczenie, gotowość uczestnictwa oraz zainteresowanie decyzjami władz różnych szczebli.

W styczniu 2017 r. CBOS przeprowadził sondaż²⁶ poruszający problem znaczenia wiary i katolicyzmu dla systemu norm moralnych Polaków. Zapytano respondentów o stosunek do zasad moralnych religii katolickiej oraz o to, na jakich wartościach powinno opierać się wychowanie w szkole państwowej.

W pierwszej kwestii badani mieli do wyboru pięć odpowiedzi na pytanie o źródło ich zasad moralnych. Najczęściej wybierano trzy odpowiedzi: „zasady moralne katolicyzmu są najlepszą i wystarczającą moralnością” (18%), „wszystkie zasady katolicyzmu są słuszne, ale wobec skomplikowania życia trzeba je uzupełniać jakimiś innymi zasadami” (25%) oraz „większość zasad moralnych katolicyzmu jest słuszna, lecz nie ze wszystkimi się zgadzam, a ponadto te, które są słuszne, na pewno nie wystarczają człowiekowi” (46%). Pierwszą i drugą odpowiedź akceptującą zasady katolicyzmu wybrało łącznie 43% wszystkich badanych przez CBOS respondentów, 38% mieszkańców największych miast i 52% mieszkańców wsi. Trzecia możliwość, w której stosunek do katolickich zasad moralnych jest nieco zdystansowany, wybrana została przez 42% mieszkańców wsi.

Rolnicy częściej (łącznie 61%) opowiadali się za akceptacją zasad moralnych katolicyzmu. Za najlepsze i wystarczające uznało je 30%, kolejne 31% wybrało odpowiedź „wszystkie zasady katolicyzmu są słuszne, ale wobec skomplikowania życia trzeba je uzupełniać jakimiś innymi zasadami”. Nieco zdystansowany stosunek do katolickich zasad moralnych – większość jest słuszna, ale nie ze wszystkimi się zgadzam – wyraziło 36% rolników.

Mieszkańcy największych miast opowiadali się za akceptacją katolickich zasad moralnych nieco rzadziej, podobnie jak przedstawiciele kadry kierowniczej, specjaliści z wyższym wykształceniem i osoby pracujące na własny rachunek. Natomiast zdystansowany stosunek do katolickich zasad – większość jest słuszna, ale nie ze wszystkimi się zgadzam – zadeklarowało 40% mieszkańców największych miast, 41% przedstawicieli kadry kierowniczej i specjalistów oraz 56% osób pracujących na własny rachunek. Dodajmy, że mieszkańcy największych miast stosunkowo licznie opowiedzieli się za dwiema nieomawianymi opiniami, które przez innych były wybierane sporadycznie: „moralność religijna jest mi obca, ale niektóre zasady katolicyzmu uważam za słuszne” – 12% oraz „zasady moralne katolicyzmu są mi całkowicie obce” – 10%.

Religijność rolników, a także mieszkańców wsi polega w świetle tych badań nie tylko na udziale w praktykach religijnych, lecz także na akceptacji zasad moralnych katolicyzmu. Nie zaskakuje, że ich akceptację wyraziło 84% (łącznie) osób praktykujących kilka razy w tygodniu, 54% praktykujących raz w tygodniu oraz osoby bezrobotne (58%), o dochodach najniższych, do 649 zł na osobę (54%).

²⁶ CBOS 4/2017, Zasady moralne a religia.

Na pytanie o wartości i normy, na których powinno opierać się wychowanie w szkole państwowej, rolnicy odpowiadali podobnie. Odwołanie się do zasad wynikających z etyki katolickiej głoszonej przez Kościół i z szerzej rozumianej etyki chrześcijańskiej wybrało łącznie 25% Polaków, 21% kadry i specjalistów, 36% rolników, 33% mieszkańców wsi oraz 17% mieszkańców największych miast. Kolejne dwie możliwości – „wychowanie powinno być oparte na zasadach ogólnoludzkiego humanizmu odwołujących się do zasad wspólnych, uznawanych przez wierzących i niewierzących” oraz „odwołujących się do etyki wypracowanej w ramach różnych religii” – wybrało łącznie 57% wszystkich respondentów, 74% przedstawicieli kadry i specjalistów, 73% mieszkańców największych miast oraz 45% mieszkańców wsi i 37% rolników.

Reasumując, wiara, praktyki religijne i przywiązanie do katolickich zasad moralnych są obecne wśród rolników i mieszkańców wsi w znacznie większym stopniu niż w innych środowiskach społeczno-zawodowych. Nie oznacza to jednak, że rolnicy i mieszkańcy wsi stanowią monolit, nie dostrzegając wartości innych religii ani praw osób niewierzących.

3.6. Wieś i rolnicy o Unii Europejskiej: stabilna akceptacja

Postawy mieszkańców polskiej wsi i rolników wobec członkostwa Polski w Unii Europejskiej znacznie zmieniły się od czasu, gdy negocjowaliśmy warunki naszej integracji. Sceptycyzm widoczny w 2003 r., konsekwencja medialnej atmosfery, w której płatności bezpośrednie dla polskich rolników traktowano jako nieuzasadnione roszczenie, a nie warunek równej konkurencji na unijnym rynku, zniknął już trzy lata po akcesji. **Dzisiaj poparcie (tab. 3.11) dla członkostwa w UE jest stabilne i wysokie praktycznie we wszystkich środowiskach i grupach społeczno-zawodowych.**

Tabela 3.11. Stosunek mieszkańców wsi i rolników do integracji Polski z UE (w %)

Grupy społeczno-zawodowe	Czy popiera Pan/i członkostwo Polski w UE, czy też jest Pan/i temu przeciwny/a?					
	popieram				jestem przeciw	
	2003	2008	2013	2017	2003	2017
Ogółem	60,0	88,0	81,0	85,0	25,0	8,0
Mieszkańcy wsi	47,0	85,0	80,0	85,0	35,0	8,0
Mieszkańcy miast > 500 tys.	82,0	87,0	80,0	91,0	10,0	7,0
Rolnicy	45,0	79,0	85,0	81,0	48,0	6,0
Pracujący na własny rachunek	73,0	94,0	95,0	97,0	25,0	3,0
Robotnicy wykwalifikowani	53,0	92,0	85,0	82,0	30,0	13,0

Źródło: CBOS 27/2003, CBOS 66/2008, CBOS 158/2013, CBOS 171/2017.

Nawet uruchomienie wobec Polski art. 7 Traktatu Europejskiego²⁷ nie zachwiało poparcia Polaków dla obecności w Unii. Część badanych przez CBOS Polaków (38%) uważa tę decyzję za uzasadnioną, inna, nieco liczniejsza (43%) za nieuzasadnioną. Wśród tych, którzy sądzą, że jest nieuzasadniona, częściej spotykamy mieszkańców wsi (48%), rolników (61%) i robotników wykwalifikowanych (54%). Za uzasadnioną uważają ją przede wszystkim pracujący na własny rachunek (52%), kadra kierownicza i specjaliści z wyższym wykształceniem (53%) oraz mieszkańcy największych miast (51%).

Podsumowanie

Diagnoza kondycji ekonomicznej, społecznej i obywatelskiej mieszkańców wsi przypomina w 2018 r. diagnozy formułowane dla całego społeczeństwa. **Zacierają się różnice między miastem a wsią;** gospodarstwa domowe mieszkańców wyposażone są w podobne sprzęty, dostęp do Internetu i współczesnych kanałów informacji jest także podobny. Kapitału ludzkiego i społecznego na wsi i w miastach, przy zachowaniu specyfiki obu społeczności, nie dzieli dzisiaj taki dystans jak przed 8–10 laty. Nie tylko Wspólna Polityka Rolna UE i unijne oraz polskie programy rozwoju obszarów wiejskich odegrały w tych zmianach znaczącą rolę. **Poprawa sytuacji na rynku pracy i poziomu zamożności polskiego społeczeństwa obejmuje dzisiaj mieszkańców miast i wsi w podobnym stopniu.** I miasto, i wieś wyraża podobne zadowolenie ze swojego miejsca zamieszkania. Podobny jest także stopień akceptacji dla członkostwa Polski w UE.

Nie oznacza to jednak pełnej uniformizacji postaw i poglądów oraz całkowitego wyrównania poziomu życia i kondycji ekonomicznej wiejskich i miejskich gospodarstw domowych. Dystans został znacznie zmniejszony, poziom kapitału ludzkiego i społecznego bywa w środowisku rolników nie tylko porównywalny, lecz w kilku wymiarach bardziej rozbudowany niż w środowiskach miejskich.

Jednak tożsamość społeczna miasta i wsi zdaje się zróżnicowana w kilku kwestiach. Nadal większy odsetek rodzin wiejskich, niż miejskich subiektywnie postrzega swoją sytuację materialną jako gorszą od sytuacji innych rodzin. Nadal poziom dochodów, który dla mieszkańców miast jest biedą, dla rolników biedą jeszcze nie jest. **Nadal obiektywne wskaźniki sytuują zamożność mieszkańców wsi i rolników nieco niżej niż mieszkańców największych miast.**

Mieszkańcy wsi, a przede wszystkim rolnicy częściej niż środowiska miejskie akceptują moralne zasady katolicyzmu i przyjmują je jako własne. Zde-

²⁷ CBOS 14/2018, Reakcje na uruchomienie wobec Polski art. 7 Traktatu o Unii Europejskiej.

cydowanie częściej niż inne grupy społeczno-zawodowe są przekonani, że państwo powinno odgrywać aktywną rolę w gospodarce. Uważa tak 72% rolników, 65% mieszkańców wsi, 46% mieszkańców największych miast, 50% przedstawicieli kadry kierowniczej i specjalistów, 61% robotników wykwalifikowanych i 58% wszystkich badanych przez CBOS Polaków²⁸.

Gdyby szukać krótkiej i możliwie ogólnej diagnozy dzisiejszej sytuacji rolników i mieszkańców wsi w porównaniu ze społecznościami miejskimi, można by użyć takiej formuły: mamy do czynienia z dwoma równoległymi procesami, urbanizacji i ruralizacji, które w różnych obszarach i kwestiach zmieniają zarówno wieś, jak i miasto, ale pozostawiają obie społeczności w zgodzie z własną tradycją i tożsamością.

²⁸ CBOS Opinie i Diagnozy 40/2017, s. 167.

Rozdział 4. Rolnictwo polskie – przemiany i zróżnicowanie regionalne

Rozdział *Raportu* poświęcony rolnictwu i przemianom zachodzącym w tym sektorze cechuje się w poszczególnych edycjach relatywnie stałym przekrojem prowadzonych analiz. Zwykle jednak akcenty są rozłożone nieco inaczej. **W bieżącej edycji zdecydowaliśmy się więcej uwagi poświęcić przemianom sektora rolnego w Polsce w ujęciu regionalnym.**

Wszelka działalność człowieka, jako związana z konkretnym miejscem, ma charakter przestrzenny. Sama przestrzeń, w której człowiek funkcjonuje, jest zróżnicowana, co wynika z odmiennych warunków naturalnych i antropogenicznych. Zróżnicowanie przestrzenne jest również wyróżnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego w różnych sektorach gospodarki, a szczególnie w sektorze rolnym, w którym produkcja z istoty ma przestrzenny charakter. Zatem znaczna część opracowania dotyczy kwestii zróżnicowania regionalnego rolnictwa w Polsce. Wskazano na dysproporcje regionalne w zakresie potencjału produkcyjnego i relacji między czynnikami produkcji, struktury obszarowej gospodarstw i chowu zwierząt gospodarskich, wyników produkcyjnych i ekonomicznych oraz efektywności wytwarzania. Przeprowadzona analiza w ujęciu statycznym (dla 2016 r.) umożliwiła wskazanie poziomu zróżnicowania w zakresie analizowanych zmiennych, a w ujęciu dynamicznym (porównanie z 2007 r.) – zidentyfikowanie regionów o największej dynamice zmian.

Tradycyjnie w rozdziale przedstawiono rolę rolnictwa polskiego w gospodarce narodowej z uwzględnieniem znaczenia handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi.

4.1. Rolnictwo polskie w gospodarce narodowej

Z obserwacji zmian roli rolnictwa w gospodarce narodowej w latach 2007–2016 wynika, że (tab. 4.1–4.4):

- biorąc pod uwagę liczbę pracujących według sekcji i działów, można wnioskować, iż rolnictwo polskie w 2016 roku angażowało 15,6% całości krajowych zasobów pracy (15,9% razem z leśnictwem, łowiectwem i rybactwem), a zmiany w tym zakresie przebiegają stosunkowo wolno;

* Dr Agnieszka Baer-Nawrocka, prof. dr hab. Walenty Poczta, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.

- ponad 37% ogółu pracujących skupia sektor rolny w województwie lubelskim, a około 30% w województwach świętokrzyskim, podkarpackim i podlaskim¹;
- najmniejszy udział pracujących w rolnictwie w pracujących ogółem, ok. 6–8%, występuje w woj. śląskim, dolnośląskim i pomorskim;
- **maleje udział rolnictwa w tworzeniu produktu globalnego i produktu krajowego brutto: w 2016 roku wyniósł odpowiednio 3,2 i 2,4%;**
- podobne tendencje widoczne są, jeśli chodzi o udział sektora rolnego w posiadaniu produkcyjnego majątku trwałego: w 2016 r. rolnictwo polskie skupiało 4,6% wszystkich zasobów środków trwałych w gospodarce wobec 6,8% w 2007 r.;
 - najwyższy udział, blisko 11%, występuje w woj. podlaskim, a ponad 8% w woj. warmińsko-mazurskim i lubelskim;
 - najniższy udział w wartości brutto środków trwałych występuje w woj. śląskim (1,5%), mazowieckim, małopolskim (2,8%) oraz dolnośląskim i lubuskim (3%);
- udział rolnictwa w nakładach inwestycyjnych całej gospodarki kraju kształtuje się w badanych latach na relatywnie stabilnym poziomie około 2%; w zestawieniu z udziałem w środkach trwałych (4,6%) oznacza to, że **w rolnictwie zachodzi ponaddwukrotnie wolniejsze odtwarzanie majątku trwałego niż w całej gospodarce;**
 - nakłady inwestycyjne w rolnictwie są znacznie zróżnicowane w przekroju województw – ich udział waha się od 0,6% w woj. śląskim i 1,3–1,5% w małopolskim, dolnośląskim, mazowieckim, pomorskim do 8,5% ogółu nakładów inwestycyjnych całej gospodarki w woj. podlaskim.

Tabela 4.1. Rolnictwo^a w gospodarce narodowej – udział (%)

Lata	Produkcja globalna	PKB	Nakłady inwestycyjne ^b	Środki trwałe brutto	Pracujący ^c
2002	4,9	4,0	2,1	8,2	15,6
2003	4,7	3,9	2,0	8,2	15,7
2004	5,0	4,5	2,2	7,9	15,6
2005	4,5	4,0	1,8	7,6	15,5
2006	4,2	3,7	1,9	7,1	15,3
2007	4,0	4,3	1,9	6,8	14,8
2008	4,0	3,7	1,8	6,4	14,2
2009	3,9	3,6	1,7	6,2	14,2
2010	3,8	3,3	1,7	5,9	14,6

¹ Na duży udział zatrudnienia w rolnictwie tych województw, niekorzystną charakterystykę zrównoważenia rynku pracy, a co się z tym wiąże, niski wskaźnik ogólnego ich rozwoju wskazują M. Stanny, *Społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich*, w: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, FDPA; Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012 i J. Wilkin, *Wieś i rolnictwo w strukturach współczesnej Polski*, w: M. Drygas, K. Zawalińska (red.), *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, IRWiR PIB, Warszawa 2012.

Tab. 4.1 cd.

Lata	Produkcja globalna	PKB	Nakłady inwestycyjne ^b	Środki trwałe brutto	Pracujący ^c
2011	4,1	3,6	1,8	5,6	14,4
2012	4,1	3,5	1,9	5,4	14,9
2013	3,7	2,9	2,1	5,2	16,3
2014	3,6	2,6	2,1	5,0	16,0
2015	3,3	2,3	2,0	4,8	15,8
2016	3,2	2,4	2,1	4,6	15,9

^a Dane dla Rolnictwo z leśnictwem, łowiectwem i rybactwem. ^b Dane dla Uprawy rolne, chów i hodowla zwierząt oraz łowiectwo, bez budynków mieszkalnych. ^c Według sekcji i działów, przeciętnie w roku.

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; Pracujący w gospodarce narodowej (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; Środki trwałe w gospodarce narodowej (właściwe roczniki), GUS, Warszawa, obliczenia własne.

Tabela 4.2. Pracujący w rolnictwie i ich udział w pracujących ogółem według województw w 2007 i 2016 r.

Województwo	Pracujący w rolnictwie ^a (w tys.)		Pracujący (nakłady pracy) w gosp. rolnych (w tys. AWU) ^b				Pracujący (nakłady pracy) w gosp. rolnych na 100 ha UR (AWU/100 ha) ^b				% pracują- cych w rolnic- twie ^a wśród pracujących ogółem	
	2007	2016	2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana		2007	2016
					AWU	%			liczba	%		
Dolnośląskie	70,3	84,0	86,5	60,8	-25,7	-36,6	9,1	6,8	-2,3	-25,6	7,2	7,6
Kujawsko-pom.	115,8	105,1	106,6	90,3	-16,3	-14,1	10,2	8,8	-1,4	-14,1	16,6	14,5
Lubelskie	276,5	305,6	282,1	204,2	-77,9	-28,2	18,3	14,3	-4,0	-21,7	36,5	36,9
Lubuskie	23,9	33,3	28,7	22,3	-6,4	-26,8	6,0	5,6	-0,4	-6,8	7,6	9,7
Łódzkie	190,6	177,8	192,8	144,1	-48,7	-25,5	17,7	15,0	-2,7	-15,1	19,9	18,1
Małopolskie	181,8	270,5	252,7	161,5	-91,2	-50,2	38,1	29,0	-9,2	-24,1	16,6	19,7
Mazowieckie	318,5	300,0	351,0	267,0	-84,0	-26,4	16,2	13,9	-2,3	-14,1	14,4	11,9
Opolskie	48,5	48,6	48,7	34,4	-14,3	-29,5	8,9	6,8	-2,1	-24,0	15,5	14,8
Podkarpackie	155,3	255,7	219,1	125,8	-93,3	-60,1	30,7	21,5	-9,2	-30,0	22,9	30,8
Podlaskie	136,8	124,4	117,8	100,1	-17,7	-12,9	10,5	9,2	-1,4	-13,1	33,3	29,5
Pomorskie	57,1	62,1	62,2	49,3	-12,9	-22,6	8,1	6,8	-1,3	-16,5	7,9	7,4
Śląskie	68,0	99,4	95,1	53,2	-41,9	-61,6	22,7	14,5	-8,2	-36,1	4,2	5,8
Świętokrzyskie	142,5	147,9	138,4	101,1	-37,3	-26,2	24,0	20,7	-3,3	-13,8	31,2	31,2
Warmińsko-maz.	62,4	65,5	66,2	56,9	-9,3	-14,9	6,6	5,5	-1,2	-17,4	14,8	14,8
Wielkopolskie	204,4	209,3	208,2	173,2	-35,0	-17,1	11,6	10,2	-1,3	-11,5	15,5	14,0
Zachodniopom.	39,8	44,2	43,3	31,8	-11,5	-28,9	4,5	3,7	-0,7	-16,4	7,7	8,2
Polska	2 092,0	2 333,4	2 299,3	1675,8	-623,5	-29,8	14,5	11,5	-3,0	-20,5	14,8	15,6

^a Pracujący w rolnictwie według sekcji i działów, według faktycznego miejsca pracy. Dane dotyczące liczby pracujących w 2007 i 2016 r. nie są w pełni porównywalne, ponieważ w latach 2002–2009 do osób pracujących w rolnictwie indywidualnym nie zaliczono w gospodarstwach powyżej 1 ha osób produkujących wyłącznie na własne potrzeby, a w gospodarstwach do 1 ha UR – produkujących wyłącznie lub głównie na własne potrzeby. Od 2010 r. ujmuje się wszystkich pracujących w tych gospodarstwach, bez względu na ich obszar, w tym: osoby zatrudnione na podstawie stosunku do pracy, pracodawców i pracujących na własny rachunek, osoby wykonujące pracę nakładczą i członków spółdzielni produkcji rolniczej. Przyjmuje się zasadę jednokrotnego ujmowania wymienionych osób w głównym miejscu pracy.

^b Dotyczy gospodarstw indywidualnych oraz gospodarstw osób prawnych i jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej, AWU – z ang. Annual Work Unit, roczna jednostka pracy oznaczająca ekwiwalent pełnego etatu (2120 godzin/rok).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rocznik Statystyczny Województw” 2008 i 2017; *Charakterystyka gospodarstw rolnych* 2007 i 2016; „Rocznik Statystyczny Rolnictwa” 2008 i 2016.

Tabela 4.3. Wartość brutto środków trwałych w rolnictwie polskim według województw w 2007 i 2016 r.

Województwo	Wartość brutto środków trwałych (mln zł)				Udział rolnictwa w ogólnej wartości brutto środków trwałych (%)				Wartość brutto środków trwałych na 1 ha UR (zł)				Wartość brutto środków trwałych na 1 AWU (zł)			
	2007	2016	zmiana		2007	2016	2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana			
			mln zł	%					zł	%			zł	%		
Dolnośląskie	6 759,0	8 796,4	2 037,4	30,1	4,5	3,0	5 819,2	9 760,4	3 941,2	67,7	78 138,7	144 677,6	66 538,9	85,2		
Kujawsko-pom.	7 569,4	9 888,3	2 318,9	30,6	9,1	6,1	6 537,5	9 594,8	3 057,3	46,8	71 007,5	109 505,0	38 497,5	54,2		
Lubelskie	10 539,8	12 803,1	2 263,3	21,5	11,6	8,1	6 097,7	8 962,1	2 864,4	47,0	37 361,9	62 698,8	25 336,9	67,8		
Lubuskie	2 595,7	3 065,7	470,0	18,1	5,7	3,0	4 703,5	7 665,4	2 961,9	63,0	90 442,5	137 475,3	47 032,8	52,0		
Łódzkie	9 032,8	10 946,6	1 913,8	21,2	7,5	4,8	7 102,1	11 383,3	4 281,2	60,3	46 850,6	75 965,3	29 114,7	62,1		
Małopolskie	5 983,3	7 760,6	1 777,3	29,7	4,2	2,8	6 676,9	13 876,4	7 199,5	107,8	23 677,5	48 053,3	24 375,8	102,9		
Mazowieckie	15 940,5	21 454,1	5 513,6	34,6	3,7	2,8	6 626,5	11 173,4	4 546,9	68,6	45 414,5	80 352,4	34 937,9	76,9		
Opolskie	4 100,4	5 753,3	1 652,9	40,3	7,4	6,8	7 001,8	11 281,8	4 280,0	61,1	84 197,1	167 247,1	83 050,0	98,6		
Podkarpackie	5 556,1	7 316,1	1 760,0	31,7	6,8	4,5	5 859,2	12 435,2	6 576,0	112,2	25 358,7	58 156,6	32 797,9	129,3		
Podlaskie	7 398,5	10 114,5	2 716,0	36,7	13,7	10,7	6 133,9	9 245,4	3 111,5	50,7	62 805,6	101 044,0	38 238,4	60,9		
Pomorskie	5 061,9	6 892,4	1 830,5	36,2	5,0	3,3	5 561,7	9 511,0	3 949,3	71,0	81 381,0	139 805,3	58 424,2	71,8		
Śląskie	4 764,6	6 395,6	1 631,0	34,2	2,1	1,5	7 452,1	17 341,5	9 889,4	132,7	50 100,9	120 218,0	70 117,1	140,0		
Świętokrz.	4 660,3	5 841,0	1 180,7	25,3	8,7	6,4	6 274,5	11 899,2	5 624,7	89,6	33 672,7	57 774,5	24 101,8	71,6		
Warmińsko-mazurskie	6 633,8	9 247,1	2 613,3	39,4	11,5	8,6	5 054,3	9 039,1	3 984,8	78,8	100 208,5	162 514,9	62 306,5	62,2		
Wielkop.	15 297,5	21 740,2	6 442,7	42,1	8,6	6,4	8 054,8	12 849,8	4 795,0	59,5	73 475,0	125 520,8	52 045,8	70,8		
Zachodniopom.	5 803,6	7 742,6	1 939,0	33,4	7,3	4,9	5 183,1	9 104,7	3 921,6	75,7	134 032,3	243 478,0	109 445,7	81,7		
Polska	117 697,2	157 420,5	39 723,3	33,8	6,0	4,3	6 349,3	10 824,3	4 475,0	70,5	51 188,3	93 937,5	42 749,2	83,5		

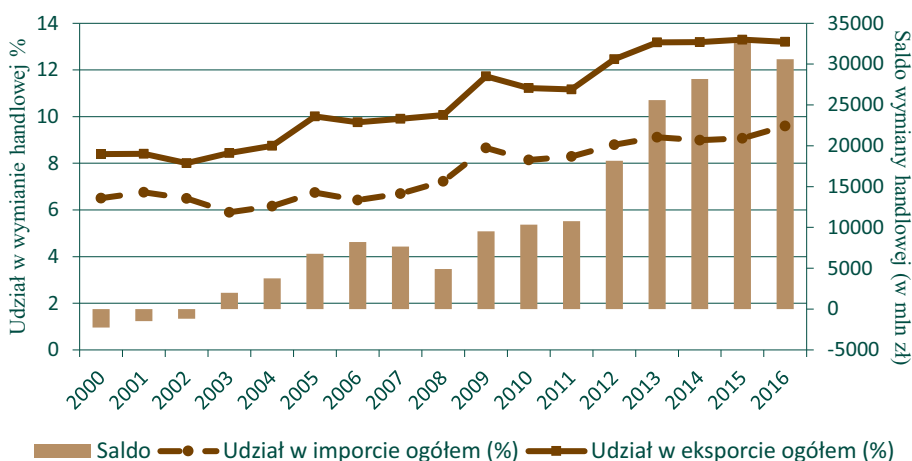
Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rocznik Statystyczny Rolnictwa” 2008 i 2016; Produkt krajowy brutto – Rachunki regionalne 2007; „Rocznik Statystyczny Województw” 2017; Charakterystyka gospodarstw rolnych 2007 i 2016.

Tabela 4.4. Nakłady inwestycyjne w rolnictwie polskim według województw w 2007 i 2016 r.

Województwo	Nakłady inwestycyjne w rolnictwie (mln zł)				Udział rolnictwa w ogólnych nakł. inwest. (%)		Nakłady inwestycyjne na 1 ha UR (zł)				Nakłady inwestycyjne na 1 AWU (zł)			
	2007	2016	zmiana		2007	2016	2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana	
			mln zł	%									zł	%
Dolnośląskie	201,2	329,4	128,2	63,7	1,4	1,5	207,1	365,5	158,4	76,5	2326,0	5417,8	3091,8	132,9
Kujawsko-pomorskie	205,1	307,5	102,4	49,9	3,3	3,4	194,3	298,3	104,0	53,5	1924,0	3405,3	1481,3	77,0
Lubelskie	272,8	435,7	162,9	59,7	5,5	5,8	173,5	305,0	131,5	75,8	967,0	2 133,7	1 166,7	120,6
Lubuskie	89,1	181,5	92,4	103,7	2,5	3,2	183,5	453,7	270,2	147,2	3 104,5	8 139,0	5 034,5	162,2
Łódzkie	261,8	314,4	52,6	20,1	2,6	2,2	236,3	327,0	90,7	38,4	1 357,9	2 181,8	823,9	60,7
Małopolskie	136,3	238,3	102,0	74,8	1,1	1,3	190,5	426,1	235,6	123,7	539,4	1 475,5	936,2	173,6
Mazowieckie	505,8	846,3	340,5	67,3	1,5	1,5	230,5	440,8	210,3	91,2	1 441,0	3 169,7	1 728,6	120,0
Opolskie	147,2	222,6	75,4	51,2	5,1	2,7	263,8	436,6	172,8	65,5	3 022,6	6 470,9	3 448,3	114,1
Podkarpackie	127,2	208,1	80,9	63,6	2,2	2,1	165,7	353,7	188,0	113,5	580,6	1 654,2	1 073,7	184,9
Podlaskie	255,5	421,3	165,8	64,9	7,0	8,5	227,2	385,1	157,9	69,5	2 168,9	4 208,8	2 039,9	94,0
Pomorskie	152,6	238,6	86,0	56,4	1,7	1,5	198,2	329,3	131,1	66,1	2 453,4	4 839,8	2 386,4	97,3
Śląskie	123,0	174,4	51,4	41,8	0,6	0,6	268,6	472,8	204,2	76,0	1 293,4	3 278,2	1 984,8	153,5
Świętokrzyskie	105,4	184,7	79,3	75,2	3,4	4,2	177,2	376,3	199,1	112,4	761,6	1 826,9	1 065,3	139,9
Warmińsko-maz.	222,3	419,2	196,9	88,6	4,7	5,9	220,5	409,7	189,2	85,8	3 358,0	7 367,3	4 009,3	119,4
Wielkopolskie	581,1	894,7	313,6	54,0	4,1	3,8	319,6	528,8	209,2	65,5	2 791,1	5 165,7	2 374,6	85,1
Zachodniopom.	233,1	314,5	81,4	34,9	3,6	3,9	239,0	369,8	130,8	54,7	5 383,4	9 889,9	4 506,6	83,7
Polska	3 619,5	5 621,9	2 002,4	55,3	2,3	2,3	223,7	386,6	162,9	72,8	1 574,2	3 354,8	1 780,6	113,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rocznik Statystyczny Rolnictwa” 2008 i 2016; Produkt krajowy brutto – Rachunki regionalne 2007; „Rocznik Statystyczny Województw” 2017; Charakterystyka gospodarstw rolnych 2007 i 2016.

Rolę sektora rolno-żywnościowego w gospodarce narodowej obrazuje też jego udział w handlu zagranicznym (ryc. 4.1). **W ciągu ostatnich kilkunastu lat systematycznie wzrastał udział handlu zagranicznego produktami rolno-żywnościowymi w handlu ogółem.** Na szczególnie pozytywną ocenę zasługuje dynamiczny wzrost eksportu tych produktów. W latach 2007–2016 wartość eksportowanych produktów rolnictwa i wyrobów przemysłu spożywczego wzrosła blisko trzykrotnie, tj. z 38 277,0 mln zł do 105 781,4 mln zł, co skutkowało wzrostem udziału eksportu tych produktów w eksporcie ogółem o 3,3 p.p. do 13,2%. Wzrost odnotowano również po stronie importu, jednakże był on wolniejszy, wskutek czego dodatnie saldo w handlu produktami rolno-spożywczymi zwiększało się. W 2016 r. wyniosło 30 610,9 mln zł.

Rycina 4.1. Udział eksportu i importu rolno-spożywczego w wymianie handlowej ogółem (w %) i saldo handlu produktami rolno-spożywczymi (w mln zł) w latach 2000–2016

Źródło: „Rocznik Handlu Zagranicznego” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa, obliczenia i opracowanie własne.

4.2. Zasoby i nakłady czynników produkcji oraz relacje między nimi

Zasoby czynników produkcji tworzą trzon potencjału produkcyjnego rolnictwa. W jego ocenie istotne są również wzajemne relacje między czynnikami produkcji i intensywność ich wykorzystania określające efektywność gospodarowania². Jak zaznaczają Krasowicz i Kuś³, wykorzystanie potencjału

² A. Baer-Nawrocka, W. Poczta, *Polskie rolnictwo na tle rolnictwa Unii Europejskiej*, w: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi*, FDPA; Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016.

³ S. Krasowicz, J. Kuś, *Kierunki zmian w produkcji rolniczej w Polsce do 2020 r. – próba prognozy*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 324 (3), 2010, s. 5–18.

rolnictwa jest pochodną oddziaływania różnych uwarunkowań, zarówno sprzyjających, jak i wpływających negatywnie. Różnorodność tych warunków, w tym warunków przyrodniczych, organizacyjnych, ekonomicznych, prawnych i społecznych sprawia, że stopień wykorzystania potencjału rolnictwa jest zróżnicowany i podlega innej dynamice zmian.

- Ziemia jako podstawowy czynnik produkcji rolnej odgrywa w rolnictwie daleko większą rolę niż w innych działach wytwórczości: jest przestrzenią produkcyjną i środkiem produkcji występującym w podwójnej roli – przedmiotu pracy i środka pracy. Czynnik ten w istotnym stopniu współokreśla sposób gospodarowania i typ rolnictwa, a w konsekwencji również jego efektywność i konkurencyjność. Polskie gospodarstwa rolne w 2016 r. dysponowały obszarem 14 525,5 tys. ha, czyli o około 1,3 mln ha mniejszym niż w 2007 r. (dotyczy gospodarstw powyżej 1 ha; tab. A1 i A2, Aneks na końcu niniejszego *Raportu*). Zmniejszenie powierzchni UR zaobserwowano w każdym województwie, ale różna była skala tych zmian:
 - **duży ubytek użytków rolnych w gospodarstwach, zarówno w ujęciu bezwzględnym, jak i względnym, wystąpił zwłaszcza w województwach południowej części Polski – podkarpackim, małopolskim, świętokrzyskim i śląskim.**
 - najmniejsze zmiany w tym zakresie nastąpiły w województwach warmińsko-mazurskim, kujawsko-pomorskim i podlaskim.
- W produkcji rolniczej zasoby pracy uznaje się za najważniejszy, jedyny aktywny i twórczy czynnik produkcji. Pozostałe czynniki produkcji tworzą w stosunku do zasobów pracy warunki do prowadzenia działalności i przyczyniają się do powstania produktu, mając przy tym charakter pomocniczy. Ze względu na duży udział pracy w niepełnym wymiarze godzin oraz sezonowe zatrudnianie pracowników tymczasowych, w analizie czynnika pracy uwzględniono jego nakłady wyrażone w umownych rocznych jednostkach pracy (AWU) (tab. 4.2). W rolnictwie polskim w 2016 r. nakłady pracy wyniosły 1 675,8 tys. AWU, co w odniesieniu do 2007 r. oznacza spadek o ponad 620 tys. osób. Największe nakłady, bo aż 29 AWU na 100 ha UR, odnotowuje się w woj. małopolskim, a nieco mniejsze w rolnictwie woj. podkarpackiego i świętokrzyskiego – odpowiednio 21,5 i 20,7 AWU na 100 ha UR – przy średniej dla kraju na poziomie 11,5 AWU na 100 ha UR. Zarazem w woj. małopolskim i podkarpackim odnotowano największy spadek nakładów pracy w ujęciu bezwzględnym.
- Zmiany w zasobach kapitału w rolnictwie, przez wzgląd na dostępność danych, określono na podstawie wartości brutto środków trwałych ogółem⁴.

⁴ Zgodnie z definicją GUS wartość brutto środków trwałych oznacza wartość równą nakładom poniesionym na ich zakup lub wytworzenie, bez potrącenia wartości zużycia (umorzenia): *Produkt Krajowy Brutto – rachunki regionalne w 2007 r.*

Zasoby środków trwałych (maszyny, urządzenia, budynki itd.), obok zasobów ziemi przypadających na jednego pracującego, w dużym stopniu stanowią o różnicach w poziomie społecznej wydajności pracy. Jeden AWU w rolnictwie polskim w 2016 r. miał do dyspozycji 93,9 tys. zł, czyli o 42,8 tys. zł więcej niż w 2007 r. (tab. 4.3). Z analizy regionalnej wynika, że:

- ponaddwukrotnie większą wartością środków trwałych dysponuje pracujący w województwie zachodniopomorskim, a prawie dwukrotnie większą pracujący w woj. warmińsko-mazurskim i opolskim;
- największy wzrost technicznego uzbrojenia pracy w ujęciu bezwzględnym w analizowanym okresie nastąpił w woj. zachodniopomorskim, opolskim i śląskim; w woj. śląskim nastąpił jednocześnie największy wzrost w ujęciu względnym;
- zdecydowanie najniższa wartość środków trwałych (w granicach 50–60% średniej dla Polski) przypada na jednego pracującego w woj. małopolskim, podkarpackim i świętokrzyskim.

Ten stan rzeczy niewątpliwie wynika z różnic w strukturze agrarnej rolnictwa i poziomu nakładów pracy w poszczególnych województwach. Mniejsze zróżnicowanie między województwami można stwierdzić w odniesieniu do zasobów środków trwałych w przeliczeniu na 1 ha UR.

Należy jednocześnie zaznaczyć, że zużycie majątku w sektorze rolnym jest wysokie i z roku na rok pogłębiało się – w 2016 r. osiągnęło 77%, a w przypadku środków trwałych aktywnych, o charakterze technicznym, tj. środków transportu oraz maszyn i urządzeń – odpowiednio 93 i 81,7% (tab. 4.5). W tym kontekście istotne są nakłady inwestycyjne ponoszone na odtworzenie środków trwałych (tab. 4.4).

- W badanym okresie poziom nakładów inwestycyjnych w rolnictwie (razem z leśnictwem, łowiectwem oraz rybactwem) w skali kraju zwiększył się z 3,6 mld zł w 2007 do 5,6 mld zł w 2016 r., co skutkowało przyrostem wartości majątku trwałego netto. Analiza na poziomie województw wykazała, że:
 - w przeliczeniu na 1 ha UR poziom nakładów inwestycyjnych w rolnictwie mieści się w przedziale od 298,3 zł w woj. kujawsko-pomorskim do 528,8 zł w woj. wielkopolskim;
 - **w przeliczeniu na jednego AWU nakłady inwestycyjne w województwie o ich najwyższym poziomie (woj. zachodniopomorskie) przewyższają niemal siedmiokrotnie ich poziom w woj. małopolskim, gdzie stwierdzono najniższą wartość tych nakładów.**

Średnio w Polsce nakłady inwestycyjne przypadające na 1 AWU wynosiły w 2016 r. 3 354,8 zł.

Tabela 4.5. Środki trwałe i nakłady inwestycyjne (stan na 31 grudnia)^a

Lata	Środki trwałe brutto (bieżące ceny ewidencyjne) (mld zł)	Stopień zużycia (%)	Środki trwałe netto (bieżące ceny ewidencyjne) (mld zł)	Nakłady inwestycyjne (bieżące ceny) (mld zł)
2002	110,5	69,0	32,3	2,2
2005	112,4	71,1	30,5	2,4
2006	114,7	73,6	28,5	3,0
2007	117,4	74,9	28,4	3,6
2008	119,7	74,9	28,3	4,0
2009	122,6	77,3	27,8	3,7
2010	124,3	76,7	27,4	3,7
2011	127,1	76,8	28,0	4,3
2012	130,4	76,9	28,7	4,5
2013	134,0	76,7	29,8	4,9
2014	137,4	76,5	30,9	5,2
2015	139,6	76,7	31,2	5,3
2016	143,0	77,0	31,5	5,0
w tym:				
budynki i budowle	80,1	71,4	22,9	2,2
maszyny i urządzenia	26,2	81,7	4,8	1,4
środki transportu	17,7	93,0	1,2	0,8

^a dane dla Uprawy rolne, chów i hodowla zwierząt, łowiectwo.

Źródło: „Rocznik Statystyczny RP” (właściwe roczniki), GUS, Warszawa; Środki trwałe w gospodarce narodowej (właściwe roczniki), GUS, Warszawa, obliczenia własne.

4.3. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych

Analiza struktury obszarowej gospodarstw i jej zmian w latach 2007–2016 w skali kraju oraz województw pozwala na sformułowanie następujących wniosków (tab. A1–A4, Aneks):

- **z ogólnej powierzchni użytków rolnych będących w posiadaniu gospodarstw powyżej 1 ha UR w Polsce wciąż blisko połowa (47,5%) znajduje się w gospodarstwach rolnych o powierzchni do 20 ha;** gospodarstwa te stanowią 90,2% ogólnej liczby gospodarstw posiadających użytki rolne,
- pozytywnym zjawiskiem jest to, że relatywnie najszybciej następowała redukcja liczby gospodarstw najmniejszych obszarowo (1–10 ha), a co za tym idzie, użytkowanego przez nie obszaru UR;
- jednocześnie w analizowanym okresie nastąpił przyrost liczby gospodarstw w grupach obszarowych powyżej 30 ha – **największy w ujęciu bezwzględnym w grupie 50–100 ha UR;**
- w gospodarstwach największych obszarowo – ponad 100 ha i więcej UR – w 2016 r. znajdowało się 21,2% ogólnej powierzchni użytków rolnych

i niespełna 0,9% ogólnej liczby gospodarstw z użytkami rolnymi, czyli odpowiednio o 68,5 tys. ha UR i 4 tys. gospodarstw więcej niż w 2007 r.

- utrzymuje się regionalne zróżnicowanie struktury gospodarstw rolnych:
 - **najwyższy udział gospodarstw – oscylujący w granicach 35–38% – o powierzchni do 2 ha UR w ogólnej liczbie gospodarstw odnotowano na południu kraju**, tj. w woj. podkarpackim, małopolskim oraz śląskim; odsetek użytkowanej ziemi rolnej w tej grupie gospodarstw w tych województwach, zwłaszcza w woj. małopolskim i podkarpackim, znacznie przewyższał średnią dla Polski i wynosił odpowiednio 13,3% i 11,6% wobec 2,7% w kraju;
 - **odsetek gospodarstw o pow. 50 ha i więcej był najwyższy w woj. zachodniopomorskim (12,5%), warmińsko-mazurskim (9,2%) i lubuskim (8,1%)**, a we władaniu tych gospodarstw w wymienionych województwach znajdowała się dominująca część ogółu UR, szczególnie w woj. zachodniopomorskim (68,9%) i lubuskim (61%).

W dalszym ciągu zatem w wielu regionach Polski struktura obszarowa jest niekorzystna i duże zasoby ziemi użytkują gospodarstwa niewielkie obszaro-wo. Na proces koncentracji w tych regionach negatywnie wpływa wiele czynników natury historycznej, ekonomicznej oraz społeczno-kulturowej tkwiących zarówno w samym rolnictwie, jak i w jego otoczeniu. Badania Sadowskiego i Antczaka⁵ oraz Czubaka i in.⁶ wskazują, że **w gospodarstwach niewielkich obszarowo zwykle utrudniony jest proces absorpcji inwestycji modernizacyjnych i innowacyjnych**⁷. Zdecydowanie obniża to konkurencyjność tych gospodarstw. Ponadto z kwestią struktur rolnych ściśle wiążą się zagadnienia środowiskowe. A. Sadowski i W. Wrzaszcz⁸ dowodzą, że **gospodarstwa większe powierzchniowo i tym samym przeważnie silniejsze ekonomicznie, w większym stopniu spełniają kryteria zrównoważenia w wymiarze ekonomicznym, społecznym i środowiskowym**.

4.4. Struktura chowu zwierząt gospodarskich

Struktura obszarowa rolnictwa i przemiany w niej zachodzące przekładają się na strukturę chowu zwierząt gospodarskich w Polsce.

⁵ A. Sadowski, W. Antczak, *Kierunki wykorzystania dopłat bezpośrednich przez gospodarstwa rolne położone w wybranych województwach*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 4 (26), 2012, s. 103–113.

⁶ W. Czubak, A. Sadowski, M. Wigier, A. Mrówczyńska-Kamińska, *Inwestycje w rolnictwie polskim po integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo UP w Poznaniu, Poznań 2014.

⁷ Sytuacja ta nie dotyczy gospodarstw specjalizujących się w produkcji drobiu lub warzyw, gdzie na stosunkowo niewielkim obszarze prowadzona jest wysoko intensywna produkcja.

⁸ A. Sadowski, *Zrównoważony rozwój gospodarstw rolnych z uwzględnieniem wpływu Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej*, Wydawnictwo UP w Poznaniu, Poznań 2012; W. Wrzaszcz, *Poziom zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce (na podstawie badań FADN)*, IERiGŻ, Warszawa 2012.

O skali chowu bydła można zauważyć, że (tab. A5–A8, Aneks):

- w 2016 r. 35,5% wszystkich gospodarstw prowadzących chów bydła posiadało w gospodarstwie 1–4 sztuki, a kolejne blisko 20% gospodarstw miało stada liczące 5–9 sztuk; jednocześnie należy podkreślić, że w odniesieniu do 2007 r. liczba gospodarstw ze stadem do 4 sztuk zmniejszyła się o blisko 73%, a ze stadem 5–9 sztuk bydła – o 42%.

Z rynkowego punktu widzenia bardzo istotna jest struktura pogłowia, gdyż pokazuje możliwości spełniania przez rolnictwo oczekiwań przemysłu przetwórczego.

- W skali kraju w stadach liczących mniej niż 10 sztuk bydła w 2016 r. znajdowało się 12,4% pogłowia (wobec ponad 28% w 2007 r.), **niemal 60% pogłowia bydła skoncentrowane jest obecnie w stadach liczących od 20 do 100 sztuk (w tym 34,8% w stadach 20–49 sztuk).**
- Korzystniejszymi strukturami gospodarstw i pogłowia na tle Polski wyróżniają się zwłaszcza województwa: warmińsko-mazurskie, opolskie, zachodniopomorskie, wielkopolskie i lubuskie, gdzie udział pogłowia w stadach najmniejszych był daleko niższy niż średnio w Polsce, a jednocześnie większy odsetek bydła występował w odniesieniu do stad największych: 100–199 sztuk i powyżej 200 sztuk. Na uwagę zasługuje fakt, że o ile w skali kraju przybyło w analizowanych latach gospodarstw ze stadami powyżej 200 sztuk bydła, o tyle w województwach, gdzie udział pogłowia w tego typu stadach był największy (w 2016 r. na poziomie 20–30% ogółu bydła w danych województwie), ubyło w stosunku do 2007 r. gospodarstw i pogłowia bydła w stadach powyżej 200 sztuk. **Wskazuje to na tendencję rezygnacji z produkcji mleka w wielu największych gospodarstwach powstałych z dawnych PGR-ów. Proces ten dotyczy nie tylko produkcji mleka, lecz także produkcji zwierzęcej w ogóle i skoncentrowania się tych gospodarstw na prowadzeniu tylko produkcji roślinnej.**

Analiza skali chowu krów mlecznych prowadzi do następujących wniosków (tab. A9–A12, Aneks):

- w analizowanych latach z 88,4% do 72,0% zmniejszył się udział gospodarstw produkujących mleko ze stadem liczącym do 10 sztuk, a w 2016 r. w stadach tych skoncentrowane było około 23% pogłowia krów (wobec blisko 44% w 2007 r.);
- wzrost pogłowia widać od stad liczących 20–49 sztuk krów mlecznych, a największy, zarówno w ujęciu względnym, jak i bezwzględnym, jest on w stadach o liczebności 50–99 sztuk;
- analogicznie do zmian w pogłowie bydła, w województwach o największej koncentracji pogłowia krów mlecznych w stadach największych, w tym w woj. zachodniopomorskim, opolskim, lubuskim, dolnośląskim, widać ubytek pogłowia krów mlecznych w tych stadach w stosunku do 2007 r.;

- skrajne rozdrobnienie chowu krów mlecznych, mimo odnotowanych zmian, nadal jeszcze występuje w województwach podkarpackim, małopolskim oraz świętokrzyskim.

Dekoncentracja skali chowu i jej zróżnicowanie regionalne zauważalne jest również w odniesieniu do chowu trzody chlewnej (zob. tab. A13–A16, Aneks):

- prawie 40% gospodarstw w Polsce zajmujących się tym kierunkiem produkcji posiada stada trzody chlewnej liczące do 9 sztuk, a kolejne 40,6% stada o liczebności 10–49 sztuk, ale w stadach do 50 sztuk skupione jest niespełna 28% pogłowia trzody ogółem (wobec niemal 50% w 2007 r.); **72,2% pogłowia skupione jest natomiast w stadach powyżej 100 sztuk, z czego blisko 47% w stadach 500 i więcej sztuk trzody chlewnej;**
- w siedmiu województwach: zachodniopomorskim, pomorskim, lubuskim, dolnośląskim, wielkopolskim, warmińsko-mazurskim i podlaskim, odsetek pogłowia utrzymywanych w stadach powyżej 500 sztuk przewyższał średni dla kraju i wynosił od 50,1% w województwie warmińsko-mazurskim do 82% w województwie zachodniopomorskim.

Rosnący poziom mechanizacji i postęp genetyczny, wzrost wymagań zakładów przetwórczych co do jakości i wielkości dostarczanych partii surowców w połączeniu z niekorzystnym dla producentów rolnych wskaźnikiem nożyc cen prowadzą do silniejszego oddziaływania efektu skali produkcji. Powoduje to, że wzrasta minimum wielkości stada pozwalające zapewnić rozwój produkcji i całego gospodarstwa⁹.

4.5. Wyniki produkcyjne

Produkcja roślinna

W 2016 r. powierzchnia zasiewów w Polsce wyniosła 10 640 tys. ha, czyli o blisko 643 tys. ha mniej w porównaniu z 2007 r. (tab. A17–A19, Aneks). W odniesieniu do głównych upraw sytuacja przedstawiała się następująco:

- **63% ogólnej powierzchni zasiewów zajmowały zboża** (71% w 2007 r.);
 - w 2016 r. zbiory zbóż wyniosły 25 344,2 tys. t i były zbliżone do osiągniętych w 2007 r., co wobec zmniejszenia powierzchni zasiewów zbóż o około 1,3 mln ha wskazuje na wzrost plonów – w 2016 r. osiągnęły

⁹ W. Ziętara, M. Adamski, *Skala produkcji, efektywność i konkurencyjność polskich gospodarstw wyspecjalizowanych w produkcji mleka*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 1, 2014, s. 98–115; W. Ziętara, Z. Mirkowska, M. Adamski, T. Blicharski, *Polskie gospodarstwa trzodowe i drobiarskie na tle gospodarstw wybranych krajów Unii Europejskiej*, IERiGŻ PIB, Warszawa 2014.

nęły one średnio poziom 37,8 dt/ha wobec 31,6 dt/ha; należy jednak podkreślić, że taki poziom plonów stanowi zaledwie połowę osiągniętych plonów przez największych producentów zbóż w UE, tj. Francję i Niemcy;

- najwyższy poziom plonów w obu analizowanych latach odnotowano w woj. opolskim (55,2 dt/ha) i dolnośląskim (49,4 dt/ha), jednocześnie województwa te należały do grupy województw o relatywnie największym wzroście plonów, obok woj. lubuskiego, zachodniopomorskiego i lubelskiego, gdzie poziom plonów także przekraczał średnią krajową.
- **Powierzchnia uprawy ziemniaków zmniejszyła się w badanych latach o 45%, a ich udział w strukturze zasiewów wynosi obecnie 2,8%:**
 - większe znaczenie ziemniaków w strukturze zasiewów widoczne jest w województwach południowo-wschodnich (małopolskim – 7,4%, podkarpackim – 7,2% i świętokrzyskim – 4,2%, a także łódzkim – 4,6%;
 - wymienione województwa, z wyjątkiem łódzkiego (w którym często prowadzi się specjalistyczną produkcję ziemniaków, głównie konsumpcyjnych), charakteryzują się jednocześnie niższymi niż średnio w Polsce plonami ziemniaków; należy też zaznaczyć, że średnia ta, wynosząca 287 dt/ha, znacznie ustępuje plonom w tych krajach UE, które są liczącymi się producentami ziemniaków, np. w rolnictwie brytyjskim jest to 450 dt/ha, w niemieckim – 444,2 dt/ha, a we francuskim – 388,8 dt/ha.
- Burakami cukrowymi w 2016 r. obsiane było niespełna 2% powierzchni zasiewów, co oznacza niewielki spadek w stosunku do 2007 r.; wskaźnik ten był najwyższy w woj. kujawsko-pomorskim (4,7%);
 - 37% ogółu zbiorów buraków cukrowych pochodzi z dwóch województw: wielkopolskiego i lubelskiego;
 - średni poziom plonów w 2016 r. wyniósł 665 dt/ha i był o niemal 30% większy niż w 2007 r.; wzrost plonów można stwierdzić we wszystkich województwach, największy w województwie zachodniopomorskim, gdzie obecnie występuje również najwyższy ich poziom spośród wszystkich regionów w Polsce i wynosi blisko 800 dt/ha, co odpowiadało średniej wielkości plonów osiągniętych w rolnictwie niemieckim i francuskim.
- W 2016 r. udział rzepaku w powierzchni zasiewów oraz powierzchnia jego zasiewów wzrosły nieznacznie w relacji do 2007 r. i wyniosły odpowiednio 7,7% i 822,6 tys. ha;
 - największy udział tej uprawy w strukturze zasiewów występuje w woj. zachodniopomorskim, dolnośląskim i opolskim (około 15–16%), jak również w lubuskim i pomorskim (ponad 11%);

- blisko 70% ogółu zbiorów rzepaku pochodziło z pięciu województw: dolnośląskiego, kujawsko-pomorskiego, wielkopolskiego, zachodnio-pomorskiego oraz opolskiego;
- plony, podobnie jak w przypadku innych upraw, są relatywnie niskie w porównaniu z osiąganymi przez największych producentów wśród państw UE i w skali kraju w 2016 r. osiągnęły poziom 27 dt/ha;
- w większości województw poziom plonów był zbliżony do średniej w Polsce i kształtował się na poziomie od 21,7 dt/ha w woj. mazowieckim do 31,9 dt/ha w woj. opolskim.

Produkcja zwierzęca

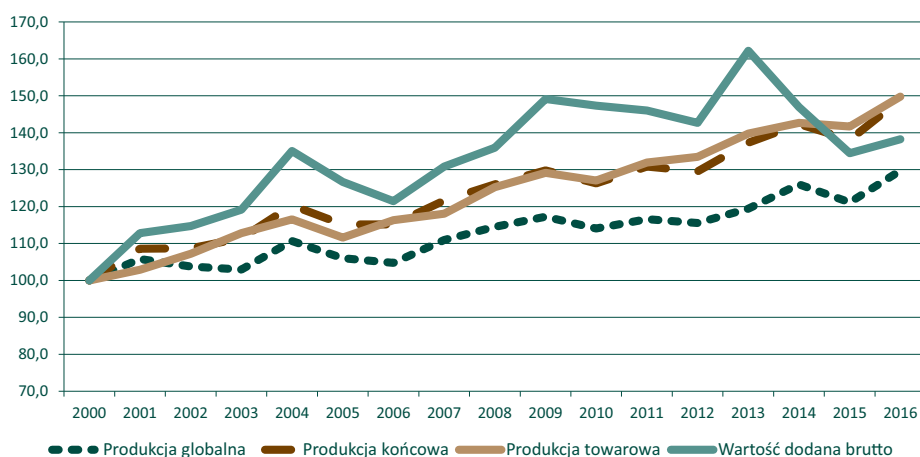
Produkcja zwierzęca w porównaniu z produkcją roślinną jest bardziej kapitało- i pracochłonna. Jej rozmieszczenie i struktura wynikają ze splotu różnych czynników, wśród których najważniejsze są czynniki przyrodnicze, kulturowe (tradycja chowu), jak również czynniki popytowe, w tym struktura spożycia mięsa i produktów pochodzenia zwierzęcego.

- W okresie 2007–2016 nastąpił wzrost pogłowia bydła w Polsce o około 1,6% do poziomu 5 951 tys. sztuk, co – obok spadku areалу UR – wpłynęło na wzrost obsady bydła na 100 ha UR z 37 do 41 sztuk średnio w kraju (tab. A20, Aneks);
 - ponaddwukrotnie wyższą obsadę bydła odnotowano w woj. podlaskim (84,7 szt.);
 - wyższą niż średnio w Polsce obsadą bydła, w granicach 46–59 sztuk na 100 ha UR, charakteryzowały się również województwa: wielkopolskie, mazowieckie, kujawsko-pomorskie oraz łódzkie; razem pogłowie w wymienionych województwach (razem z woj. podlaskim) w 2016 r. stanowiło blisko 66% pogłowia ogółem w Polsce i w tych województwach w badanym okresie nastąpił największy jego wzrost.
- **Pogłowie krów mlecznych w Polsce zmniejszyło się i w 2016 wynosiło o ponad 457 tys. sztuk mniej niż w 2007 r.;** redukcja stada krów mlecznych nastąpiła we wszystkich województwach z wyjątkiem woj. warmińsko-mazurskiego, największy zaś ubytek odnotowano w regionach południowo-wschodniej Polski (woj. podkarpackie, małopolskie, świętokrzyskie, lubelskie);
 - zróżnicowanie regionalne obsady krów było zbliżone do różnic w obsadzie bydła ogółem.
- **Skala zmian pogłowia trzody chlewnej w latach 2007–2016 była największa, gdyż jego spadek w Polsce sięgnął 40,7% – w 2016 r. pogłowie trzody chlewnej liczyło 10 982,8 tys. sztuk;**

- spadek pogłowia trzody chlewnej nastąpił we wszystkich województwach, przy zachowaniu zróżnicowania jego rozmieszczenia, tj. około 46% pogłowia było skupione w woj. wielkopolskim i kujawsko-pomorskim, przy czym w przypadku woj. wielkopolskiego udział w pogłowie ogółem w kraju wzrósł z 28,9% do 35,6%; Wielkopolska pozostała regionem o najwyższej obsadzie wynoszącej 231,3 szt. na 100 ha UR;
- wzrost udziału w pogłowie ogółem w kraju, odnotowano też w woj. łódzkim i pomorskim, gdzie obsada przekraczała 100 szt. na 100 ha UR;
- w pozostałych województwach obsada trzody chlewnej oscylowała w granicach średniej dla kraju (woj. opolskie i śląskie) lub była dużo od niej niższa (reszta województw).

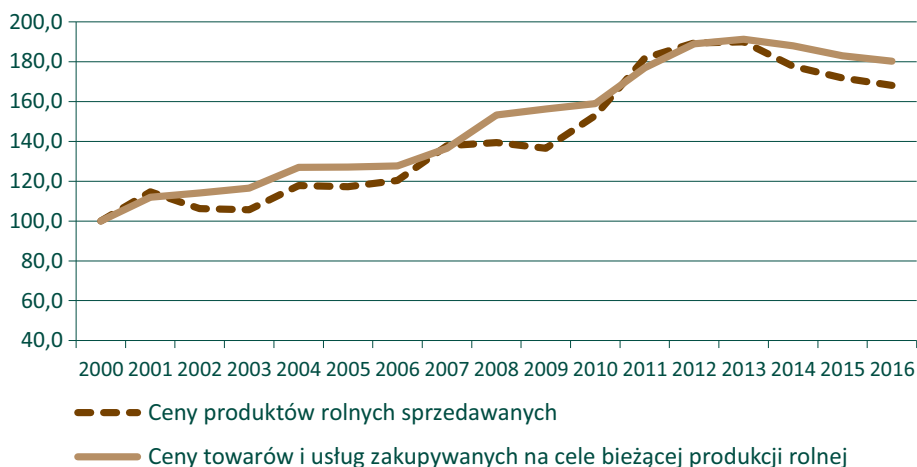
4.6. Wartość produkcji towarowej i skup

Analizując ogólne tendencje w zakresie wolumenu produkcji i uzyskanej nadwyżki ekonomicznej w rolnictwie polskim w odniesieniu do 2000 r., można ogólnie wnioskować o ich wzroście (ryc. 4.2). Po zniżce tych wielkości w 2015 r. w 2016 r. nastąpiła ich poprawa, aczkolwiek w przypadku wartości dodanej brutto zarówno w stosunku do 2005 jak i 2010 r. jej poziom był niższy. Na wyniki ekonomiczne rolnictwa duży wpływ mają relacje cenowe między sprzedawanymi produktami rolnymi a kupowanymi przez rolników towarami i usługami, czyli tzw. nożyce cen. W ostatnich latach relacje te najczęściej kształtowały się niekorzystnie dla rolnictwa (ryc. 4.3):

Rycina 4.2. Dynamika produkcji i wartości dodanej brutto w rolnictwie polskim w latach 2000–2016 (ceny stałe, 2000 = 100)

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie „Rocznik Statystyczny RP” (właściwie roczniki).

Rycina 4.3. Dynamika cen w rolnictwie (2000 = 100)

Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie „Rocznik Statystyczny RP” (właściwie roczniki).

- w 2016 r. wskaźnik nożyc cen ukształtował się na poziomie 93,3% względem ich poziomu z 2000 r., co oznacza, że ekonomiczne warunki wymiany dla rolnictwa uległy w tym okresie pogorszeniu o blisko 7%;
- jedynie w latach 2001, 2007, 2011 i 2012 wzrost cen produktów sprzedawanych przez producentów rolnych był wyższy od wzrostu cen towarów i usług kupowanych;
- od 2014 r. widać spadek jednych i drugich cen, przy czym nieco wolniej spadają ceny towarów i usług z zakupu, co powoduje, że wskaźnik wymiany kształtuje się dla rolnictwa niekorzystnie.

W 2016 r. polskie rolnictwo sprzedało produkty rolne o wartości 79,8 mld zł (o 36,2 mld więcej niż w 2007 r.) z czego blisko 3/4 stanowił skup, który decyduje o zaopatrzeniu surowcowym przemysłu rolno-spożywczego (tab. A21, Aneks). Warto jednocześnie zauważyć, że w 2007 r. wartość skupu stanowiła ponad 82% całej sprzedaży, a więc nastąpił spadek udziału skupu w produkcji towarowej:

- w obu analizowanych latach w województwach o rozdrobnionej strukturze obszarowej gospodarstw (małopolskie, świętokrzyskie, podkarpackie, śląskie) skup stanowił w granicach 40–50% produkcji towarowej, a w województwach o korzystniejszej strukturze (pomorskie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie) około 80–90%;
- w 2016 r. najwyższą wartość skupu w przeliczeniu na 1 ha UR wynoszącą 6368 zł odnotowano w woj. wielkopolskim i wartość ta przekracza średnią krajową kształtującą się na poziomie 4019 zł o blisko 60%,

dla porównania w woj. podkarpackim wartość skupu stanowiła zaledwie 40% średniej dla kraju;;

- relatywnie wysoką wartością skupu cechowało się również rolnictwo woj. mazowieckiego (5465 zł/ha UR), gdzie obok woj. pomorskiego, odnotowano największy wzrost zarówno w ujęciu bezwzględnym jak i względnym.

4.7. Produktywność czynników produkcji

Ocenę efektywności zaangażowanych czynników produkcji przeprowadzono na podstawie analizy cząstkowych produktywności ziemi i pracy. Jako miarę efektu zastosowano produkcję globalną i wartość dodaną brutto. Na zmiany poziomu produktywności oddziałują zatem z jednej strony zmiana proporcji i relacji między czynnikami produkcji, a z drugiej zmiany w poziomie osiąganego poziomu produkcji.

Produktywność ziemi

Wskaźnik wydajności (produktywności) ziemi mówi o wielkości produkcji lub dochodu uzyskiwanego z jednostki obszaru ziemi (1 ha UR) (zob. tab. 4.6).

- **W 2015 r. w skali kraju wartość produkcji globalnej na 1 ha UR wynosiła 7044 zł, a tym samym była wyższa o blisko 3 tys. zł w stosunku do 2007 r.;**
 - **najwyższą wydajność ziemi, przewyższającą średnią krajową o ponad 44% zarówno w 2007, jak i w 2015 r. uzyskało rolnictwo w województwie wielkopolskim;** w 2015 r. wyniosła ona 10 180 zł/ha;
 - pod tym względem wyróżniało się również rolnictwo woj. mazowieckiego, łódzkiego oraz śląskiego, gdzie uzyskana produktywność ziemi była wyższa niż średnia w kraju o odpowiednio 26,4; 19,1 i 11,4%; warto jednocześnie zaznaczyć, że w woj. mazowieckim, obok woj. wielkopolskiego, nastąpił największy wzrost produktywności ziemi w ujęciu bezwzględnym (o ponad 4 tys. zł);
 - **najniższą produktywność ziemi wynoszącą 4 146 zł, co stanowiło niespełna 60% średniej dla kraju, uzyskano w rolnictwie województwa podkarpackiego;** warto zauważyć, że w województwie tym dynamika zmian w ujęciu względnym i bezwzględnym była najmniejsza; **niską wydajnością ziemi (poniżej 5 tys. zł/1 ha UR) charakteryzowało się**

również rolnictwo województw zachodniopomorskiego oraz dolnośląskiego.

- Wartość dodana brutto na 1 ha UR w Polsce w 2015 r. wynosiła średnio 2630 zł, tj. o 3,5% mniej niż w 2007 r.;
 - spadek tej wartości widać w rolnictwie większości województw z wyjątkiem woj. lubuskiego (gdzie odnotowano największy jej wzrost), mazowieckiego, pomorskiego, śląskiego oraz zachodniopomorskiego; w 2015 r. w największym stopniu średnia krajowa przekroczona została w woj. mazowieckim (4351 zł, o 65,5%), śląskim (3457 zł, o 31,5%) oraz wielkopolskim (3158 zł, o 20,1%), a w granicach 5–12% w woj. świętokrzyskim, lubuskim i łódzkim.
 - w pozostałych województwach wartość dodana brutto na jednostkę ziemi kształtowała się na niższym poziomie: od 1477 zł w woj. podkarpackim do 2580 zł w małopolskim.

Można powiedzieć, że relatywny (względem średniej dla rolnictwa w kraju) poziom produktywności ziemi w poszczególnych województwach mierzony zarówno produkcją globalną, jak i wartością dodaną brutto wykazuje dużą zbieżność. Niemniej jednak występują **województwa o relatywnie wysokiej nakładochłonności kapitałowej produkcji rolnej, to znaczy woj. kujawsko-pomorskie i opolskie, wskutek czego wydajność ziemi w rolnictwie tych województw wyrażona wartością dodaną brutto jest relatywnie niższa niż w przypadku pomiaru wydajności ziemi produkcją globalną.**

Produktywność pracy

Spółeczna produktywność (wydajność) pracy informuje, jaka wartość produkcji lub dochodu została wytworzona przez 1 AWU w rolnictwie. **Produktywność pracy mierzona produkcją globalną w rolnictwie polskim wyniosła w 2015 r. 61 131 zł, co oznacza ponad dwukrotny wzrost w odniesieniu do 2007 r. tj. o 32 235 zł (tab. 4.7):**

- największy przyrost w ujęciu względnym nastąpił w woj. śląskim i mazowieckim (około 2,5-krotny), a pod względem wartościowym w zachodniopomorskim, gdzie wytworzona produkcja globalna przez 1 AWU była wyższa w 2015 r. o 65,7 tys. w porównaniu z 2007 r.; **woj. zachodniopomorskie, wraz z takimi województwami, jak lubuskie, wielkopolskie, warmińsko-mazurskie, opolskie i pomorskie, stanowią regiony o najwyższej wydajności pracy w rolnictwie:** od 127,1 tys. zł (woj. zachodniopomorskie) do 90,3 tys. (woj. pomorskie);

Tabela 4.6. Produktowność ziemi w rolnictwie polskim według województw w 2007 i 2015 r.

Województwo	Produkcja globalna ^a /1 ha UR					Wartość dodana brutto/1 ha UR				
	zł					zł				
	2007	2015	zmiana		Polska = 100	2007	2015	2007	2015	Polska=100
			zł	%						
Dolnośląskie	3162	4877	1715	54,2	77	69,2	1819	2032	1819	74,6
Kujawsko-pomorskie	4616	7301	2685	58,2	112,4	103,6	2331	2697	2331	99
Lubelskie	3522	5904	2382	67,6	85,8	83,8	1898	1988	1898	73
Lubuskie	3091	5683	2592	83,9	75,3	80,7	2890	2168	2890	79,6
Łódzkie	5408	8388	2980	55,1	131,7	119,1	2957	3712	2957	136,3
Małopolskie	4721	6658	1937	41,0	115	94,5	2580	3188	2580	117
Mazowieckie	4335	8902	4567	105,4	105,6	126,4	4351	3867	4351	142
Opolskie	4121	6285	2164	52,5	100,3	89,2	1624	2211	1624	81,2
Podkarpackie	3193	4146	953	29,8	77,7	58,9	1477	1722	1477	63,2
Podlaskie	3771	6581	2810	74,5	91,8	93,4	1916	2278	1916	83,6
Pomorskie	3437	6140	2703	78,6	83,7	87,2	2491	2226	2491	81,7
Śląskie	4354	7848	3494	80,2	106	111,4	3457	3326	3457	122,1
Świętokrzyskie	4194	7420	3226	76,9	102,1	105,3	2771	2818	2771	103,4
Warmińsko-mazurskie	3216	5440	2224	69,2	78,3	77,2	2223	2219	2223	81,5
Wielkopolskie	5951	10180	4229	71,1	144,9	144,5	3158	3404	3158	125
Zachodniopomorskie	2724	4751	2027	74,4	66,3	67,4	2167	1767	2167	64,9
Polska	4107	7044	2937	71,5	100	100	2630	2724	2630	100

^a w 2015 dane dla produkcji globalnej w cenach stałych z 2014 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie „Rocznik Statystyczny Województw” 2009 i 2017; Produkt Krajowy Brutto – rachunki regionalne w 2007 r.

- **skrajnie niska produktywność pracy w 2015 r., na poziomie 30–40% średniej dla kraju, wystąpiła, podobnie jak w 2007 r., w rolnictwie woj. podkarpackiego (19 390 zł) i małopolskiego (23 056 zł);**
- produktywnością pracy w rolnictwie poniżej średniej dla Polski cechowały się jeszcze takie województwa, jak lubelskie, świętokrzyskie, śląskie i łódzkie.

Podobne wnioski dotyczące zróżnicowania produktywności pracy można wysnuć na podstawie analizy wartości dodanej brutto na 1 AWU:

- najniższą wydajność odnotowano w województwach południowo-wschodnich (podkarpackim i małopolskim) o wysokim zatrudnieniu w rolnictwie oraz niskim udziale tej gałęzi gospodarki w wartości dodanej brutto regionu;
- **zdecydowanie najwyższa wartość dodana brutto przypada na 1 AWU w województwach północnej Polski, o najkorzystniejszej strukturze rolnictwa i najniższym zatrudnieniu w tym sektorze.**

Produktywność kapitału

Trzecim czynnikiem produkcji – obok pracy i ziemi – jest kapitał. Produktywność kapitału przedstawiono w odniesieniu do zasobu środków trwałych i zmierzono ją, wykorzystując kategorię wartości dodanej brutto. **Wyposażenie rolnictwa w środki trwałe wpływa na stopień rozwoju i intensywność wytwarzania** (tab. 4.8).

- **W skali kraju 1 zł środków trwałych zgromadzonych w rolnictwie powodował powstanie 0,24 zł wartości dodanej brutto, co oznaczało spadek w odniesieniu do 2007 r. o 0,13 zł.** Zmniejszenie tego wskaźnika nastąpiło we wszystkich województwach; kształtował się on w nich na różnym poziomie:
 - najwyższy wskaźnik odnotowano w rolnictwie woj. mazowieckiego (0,39) i lubuskiego (0,38 zł), gdzie osiągnął on poziom o 55–60% wyższy od średniego wskaźnika w Polsce;
 - najniższa wydajność środków trwałych zgromadzonych w rolnictwie występuje w woj. podkarpackim (0,12 zł) i opolskim (0,14 zł), tj. odpowiednio blisko 49 i 59% średniej dla kraju, a w woj. dolnośląskim, małopolskim, lubelskim, podlaskim i śląskim była o ok. 13–23% niższa;
 - w pozostałych regionach produktywność środków trwałych mierzona wartością dodaną brutto kształtowała się wokół średniej krajowej.

Tabela 4.7. Produktowność pracy w rolnictwie polskim według województw w 2007 i 2015 r.

Województwo	Produkcja globalna / 1AWU					Wartość dodana brutto / 1 AWU				
	zł					zł				
	2007	2015	zmiana		Polska = 100	2007	2015	2007	2015	Polska=100
			tys.	%						
Dolnośląskie	35 505	72 291	36 786	103,6	122,9	118,3	22 821	26 957	4 136	18,1
Kujawsko-pomorskie	45 704	83 326	37 622	82,3	158,2	136,3	26 707	26 600	-107	-0,4
Lubelskie	19 627	41 304	21 677	110,4	67,9	67,6	11 081	13 276	2 195	19,8
Lubuskie	52 304	101 922	49 618	94,9	181,0	166,7	36 690	51 839	15 149	41,3
Łódzkie	31 076	55 976	24 901	80,1	107,5	91,6	21 328	19 736	-1 592	-7,5
Małopolskie	13 367	23 056	9 690	72,5	46,3	37,7	9 027	8 935	-92	-1,0
Mazowieckie	27 103	64 018	36 914	136,2	93,8	104,7	24 179	31 292	7 113	29,4
Opolskie	47 216	93 173	45 957	97,3	163,4	152,4	25 339	24 070	-1 269	-5,0
Podkarpackie	11 186	19 390	8 204	73,3	38,7	31,7	6 034	6 908	874	14,5
Podlaskie	36 002	71 925	35 923	99,8	124,6	117,7	21 749	20 939	-810	-3,7
Pomorskie	42 551	90 255	47 704	112,1	147,3	147,6	27 556	36 613	9 056	32,9
Śląskie	20 962	54 406	33 444	159,5	72,5	89,0	16 015	23 966	7 951	49,7
Świętokrzyskie	18 023	36 026	18 003	99,9	62,4	58,9	12 110	13 452	1 342	11,1
Warmińsko-mazurskie	48 986	97 806	48 819	99,7	169,5	160,0	33 807	39 965	6 158	18,2
Wielkopolskie	51 968	99 441	47 473	91,3	179,8	162,7	29 731	30 849	1 118	3,8
Zachodniopomorskie	61 360	127 051	65 691	107,1	212,4	207,8	39 815	57 956	18 141	45,6
Polska	28 895	61 131	32 235	111,6	100,0	100,0	19 164	22 821	3 657	19,1

a w 2015 dane dla produkcji globalnej w cenach stałych z 2014 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie „Rocznik Statystyczny Województw” 2009 i 2017; Produkt Krajowy Brutto – rachunki regionalne w 2007 r.; Charakterystyka gospodarstw rolnych 2007 i 2016.

Tabela 4.8. Produktyność środków trwałych w rolnictwie polskim według województw w 2007 i 2015 r. (zł)

Województwo	Produktyność środków trwałych obliczona na podstawie			
	wartości dodanej brutto		Polska = 100	
	2007	2015	2007	2015
Dolnośląskie	0,29	0,19	78,0	76,7
Kujawsko-pomorskie	0,38	0,24	100,5	100,0
Lubelskie	0,30	0,21	79,2	87,2
Lubuskie	0,41	0,38	108,4	155,2
Łódzkie	0,46	0,26	121,6	106,9
Małopolskie	0,38	0,19	101,8	76,5
Mazowieckie	0,53	0,39	142,2	160,3
Opolskie	0,30	0,14	80,4	59,2
Podkarpackie	0,24	0,12	63,6	48,9
Podlaskie	0,35	0,21	92,5	85,3
Pomorskie	0,34	0,26	90,4	107,8
Śląskie	0,32	0,20	85,4	82,1
Świętokrzyskie	0,36	0,23	96,1	95,8
Warmińsko-mazurskie	0,34	0,25	90,1	101,2
Wielkopolskie	0,40	0,25	108,1	101,2
Zachodniopomorskie	0,30	0,24	79,3	98,0
Polska	0,37	0,24	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie „Rocznik Statystyczny Województw” 2009 i 2017; *Produkt Krajowy Brutto – rachunki regionalne w 2007 r.*

Podsumowanie

Przedstawiona w niniejszym rozdziale diagnoza stanu rolnictwa polskiego wykazała, że pod względem charakterystyk ilościowych związanych z udziałem w tworzeniu PKB, produkcji globalnej oraz w zasobach produkcyjnych sektor ten traci na znaczeniu, zwiększa się zaś jego rola w wymianie handlowej, co stwarza możliwości dalszego rozwoju całej gospodarki rolno-żywnościowej. Poprawie, choć dość powolnej, ulega struktura rolnictwa, o czym świadczy spadek liczby gospodarstw najmniejszych obszarowo, a w ślad za tym ich udział w użytkowaniu ziemi. Równocześnie rośnie liczba gospodarstw dysponujących większym arealem. Pozytywnie ocenić można również zaobserwowane procesy koncentracji produkcji zwierzęcej w jednostkach większych – zmniejszaniu się pogłowia zwierząt gospodarskich i spadkowi liczby gospodarstw je utrzymujących towarzyszy wzrost średniej liczebności stada. **Najważniejszą i jednocześnie najtrudniejszą kwestią w przemianach polskiego rolnictwa pozostaje natomiast siła robocza.** Zmniejszenie jej zasobów wpłynęłoby na poprawę relacji ziemia-praca i kapitał-praca. Zracjonalizowanie relacji między czynnikami produkcji

wywarłoby wpływ na ogólną poprawę efektywności wytwarzania oraz wzrost produktywności pracy i kapitału.

Analiza na poziomie województw wykazała, że **w rolnictwie polskim wciąż widać różnice regionalne na kilku wzajemnie powiązanych płaszczyznach, takich jak poziom i struktura czynników wytwórczych, skala i charakter produkcji oraz jej towarowość, struktury wytwórcze oraz efektywność gospodarowania.** Zróżnicowanie to dotyczy również stopnia zaawansowania i tempa przemian na tych płaszczyznach. Wprawdzie kierunek takich zmian w poszczególnych województwach jest w dużym stopniu zbieżny, ale miary bezwzględne przemian wskazują, że pogłębiają się przestrzenne dysproporcje rozwoju rolnictwa. Wskazuje na to między innymi wzrost zróżnicowania w zakresie relacji między czynnikami produkcji i w zakresie poziomu ich produktywności, a także postępująca regionalna specjalizacja produkcji zwierzęcej.

Barbara Chmielewska, Józef Stanisław Zegar*

Rozdział 5. Procesy konwergencji i dywergencji wsi i reszty społeczeństwa w zakresie dochodów

Wprowadzenie

Zjawiskiem powszechnie występującym w świecie są niższe dochody *per capita* w miejscowościach wiejskich w porównaniu z miastami. Zjawisko to, zakorzenione głęboko w historii, spotęgowało się w okresie rozwoju przemysłowego, któremu towarzyszyły procesy szybkiej urbanizacji i dezagraryzacji wsi. Przyczyny bezpośrednie tkwiły w transformacji rolnictwa z naturalnego w przemysłowe i w zastępowaniu nierolniczych działalności ludności wiejskiej (rzemiosła, rękodzielnictwa, drobnego przemysłu) przez przemysł miejski o dużej skali produkcji. Takie rolnictwo – przemysłowe – angażowało coraz mniej osób (nakładów pracy), a co za tym idzie zapewniało dochody (źródła utrzymania) coraz mniejszemu odsetkowi ludności wiejskiej. To z kolei powodowało, że rolnictwo dominujące w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi pod względem miejsca pracy, tworzenia dochodów i źródła utrzymania – zaczęło tracić tę pozycję. Praca w rolnictwie przynosiła niższe dochody – była gorzej opłacana aniżeli inne profesje. Wobec dominacji rolnictwa na wsi przekładało się to wprost na dochody jej mieszkańców, pogłębiając dysparytet dochodów na niekorzyść wsi.

Sytuacja zaczęła się stopniowo zmieniać w okresie postindustrialnym. Przede wszystkim zaczęto sobie uświadamiać znaczenie przyrody dla jakości życia i rozwoju społeczno-gospodarczego, a główne zasoby przyrodnicze ulokowane są na terenach wiejskich. Zaczęto także doceniać wartości kultury i tradycji przechowywane na wsi. Te czynniki odgrywają ważną rolę w tym, że wieś, zwłaszcza dobrze skomunikowana z miastem, staje się atrakcyjnym miejscem zamieszkania także dla mieszkańców miast, zwłaszcza tzw. wolnych zawodów oraz osób o niezarobkowych źródłach dochodów. To sprawia, że w wielu krajach rozwiniętych następuje odwrócenie wieloletniego trendu – ujemnego salda migracji ze wsi do miast na rzecz salda dodatniego.

* Dr hab. Barbara Chmielewska, prof. dr hab. Józef Stanisław Zegar, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy w Warszawie.

Nasilanie się i upowszechnianie industrialnego modelu rolnictwa wymusza konkurencja, która rośnie w wyniku liberalizacji handlu i rozwijającego się korporacyjnego systemu żywnościowego. Jednocześnie coraz wyraźniej widać ułomności przemysłowego modelu rolnictwa. Chodzi o wpływ takiego rolnictwa na przyrodę, na jakość żywności, a także na stan miejscowości wiejskich. Spadek liczby gospodarstw rolnych w warunkach postępującej technizacji powoduje spadek zapotrzebowania na pracę ludzi, którzy mogą znaleźć bardziej intratne źródło dochodów w innych działalnościach. W Polsce liczba pracujących w rolnictwie stanowi nieco ponad 10% ogółu pracujących w gospodarce narodowej, a w przypadku pracujących na wsi jest to około 23%. **Zatem na współczesnej wsi rolnictwo nie dominuje ani w tworzeniu miejsc pracy, ani w dostarczaniu dochodów.**

Celem tego rozdziału jest przedstawienie zmian w relacjach dochodowych na wsi w stosunku do miast oraz podstawowych grup społeczno-ekonomicznych po akcesji Polski do Unii Europejskiej (UE). Chodzi głównie o ustalenie, czy następuje zmniejszanie się różnic dochodowych (konwergencja), czy pogłębianie (dywergencja). Materiał faktograficzny stanowią dane GUS i Eurostatu.

Rozdział rozpoczyna omówienie tendencji w zakresie dochodów ludności wiejskiej i miejskiej (*per capita*) oraz w społeczno-ekonomicznych grupach gospodarstw domowych. Ustalono poziom i relacje tych dochodów. Następnie przedstawiono strukturę źródeł utrzymania (dochodów) ludności wiejskiej i miejskiej, także z uwzględnieniem grup społeczno-ekonomicznych. Opisano zjawisko ubóstwa na wsi i w mieście oraz w przekroju grup społeczno-ekonomicznych. W kolejnym podrozdziale scharakteryzowano znaczenie rolnictwa w kształtowaniu dochodów (źródeł utrzymania) rodzin – gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego – w gminach wiejskich, miejsko-wiejskich i miejskich w okresie 2005–2016. Wreszcie omówiono zmiany dochodów w Polsce na tle innych krajów Unii Europejskiej. Rozdział zamyka podsumowanie.

5.1. Tendencje w zakresie dochodów ludności wiejskiej i miejskiej

Niższa dochodowość pracy w rolnictwie w sytuacji dominacji rolników i rolnictwa w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi miała decydujące znaczenie dla dochodów ludności wiejskiej. **W Polsce w ostatnich dekadach proces dezagraryzacji przyspieszył** – w rolnictwie znajduje pracę coraz mniej osób, ono zaś stanowi źródło utrzymania coraz mniejszej liczby rodzin (gospodarstw domowych). **Coraz więcej mieszkańców wsi znajduje za-**

trudnienie w sektorach nierolniczych, które przynoszą im wyższe dochody niż rolnictwo, a system ubezpieczeń społecznych i pomocy socjalnej zapewnia utrzymanie licznej grupie mieszkańców wsi.

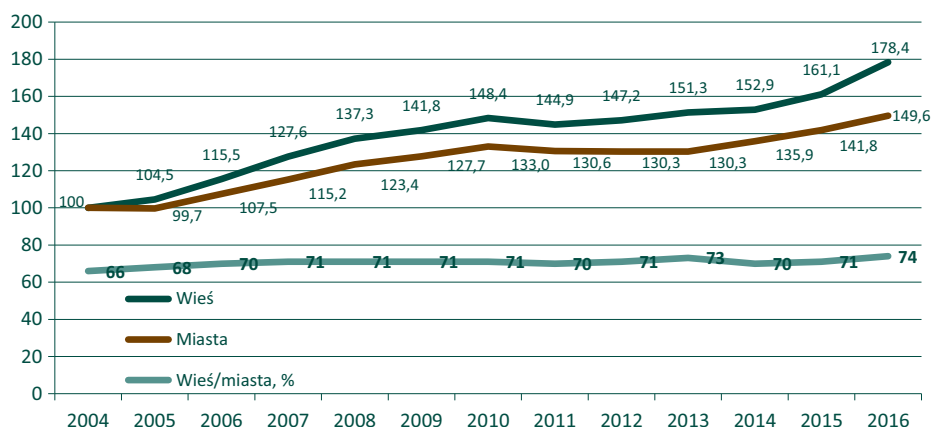
Istotną zmianę przyniosła akcesja do Unii Europejskiej, ponieważ „dowartościowała” rolnictwo, umożliwiła migracje (krajowe i zagraniczne) oraz sprzyjała tworzeniu miejsc pracy bezpośrednio na wsi. Zaowocowało to większą dynamiką dochodów mieszkańców wsi niż miast, w tym także tych największych, aczkolwiek pod względem poziomu dochodów w liczbach absolutnych nadal mieszkańcy wsi ustępują mieszkańcom miast (tab. 5.1).

Tabela 5.1. Przeciętne miesięczne nominalne dochody rozporządzalne na 1 osobę w gospodarstwach domowych według miejsca zamieszkania w latach 2004–2016 (zł)

Lata	Ogółem	Miasta						Wieś
		razem	o liczbie mieszkańców (tys.)					
			< 20	20–99	100–199	200–499	≥ 500	
2004	735	848	693	784	773	871	1143	556
2005	761	866	707	789	815	930	1146	593
2006	835	944	770	845	863	1027	1276	659
2007	929	1044	840	932	974	1124	1420	744
2008	1046	1176	982	1044	1133	1219	1593	836
2009	1114	1255	1031	1132	1209	1272	1735	889
2010	1193	1342	1098	1206	1255	1389	1880	953
2011	1227	1384	1158	1227	1306	1422	1920	975
2012	1278	1440	1200	1273	1320	1497	2012	1028
2013	1299	1453	1192	1318	1344	1498	2002	1060
2014	1340	1516	1233	1380	1444	1583	2046	1067
2015	1386	1566	1294	1410	1496	1607	2122	1106
2016	1475	1642	1419	1484	1575	1715	2108	1214

Źródło: dane GUS (*Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011. Zróżnicowanie Miasto-Wieś*, GUS, Warszawa 2013, s. 66–68 oraz *Budżety gospodarstw domowych za poszczególne lata*).

W latach 2004–2016 nominalne dochody *per capita* mieszkańców wsi wzrosły o 118%, a dochody mieszkańców miast o 94%. Interesujące jest, że dochody mieszkańców małych miast (do 20 tys. mieszkańców) wzrosły o 105%, a największych miast (500 i więcej tys.) o 84%, tj. o 34 p.p. mniej niż w przypadku mieszkańców wsi. **Dochody realne mieszkańców wsi wzrosły o 78%, a mieszkańców miast o 50%** (najmniejszych o 58%, a największych o 42%). Wyższa dynamika dochodów mieszkańców wsi spowodowała nieznaczny spadek dysparytetu dochodów wsi w stosunku do miast (ryc. 5.1). Dochody mieszkańców wsi najbardziej odbiegają od dochodów mieszkańców wielkich miast, a są najbardziej zbliżone do dochodów ludności najmniejszych miast (tab. 5.2).

Rycina 5.1. Dynamika i relacje dochodów nominalnych *per capita* mieszkańców wsi i miast w latach 2004–2016 (%)

Źródło: jak tab. 5.1.

Tabela 5.2. Relacje dochodu rozporządzalnego ludności wiejskiej do dochodów mieszkańców miast w latach 2004–2016 (%)

Lata	Miasta razem	Miasta o liczbie mieszkańców (tys.)				
		poniżej 20	20–99	100–199	200–499	≥ 500
2004	66	80	71	72	64	49
2005	68	84	75	73	64	52
2006	70	86	78	76	64	52
2007	71	89	80	76	66	52
2008	71	85	80	74	69	52
2009	71	86	79	74	70	51
2010	71	87	79	76	69	51
2011	70	84	79	75	69	51
2012	71	86	81	78	69	51
2013	73	89	80	79	71	53
2014	70	87	77	74	67	52
2015	71	85	78	74	69	52
2016	74	86	84	77	71	58

Źródło: jak tab. 5.1.

Na wyższą dynamikę dochodów mieszkańców wsi niż miast niewątpliwie wpłynęła poprawa sytuacji dochodowej rolników związana z transferami środków wynikającymi z mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). W latach 2004–2016 dochody gospodarstw domowych rolników wzrosły o 113%, tj. bardziej aniżeli dochody przeciętnego gospodarstwa domowego (wzrost o 101%), a nawet gospodarstw domowych pracujących na własny rachunek poza rolnictwem (wzrost o 92%) (tab. 5.3). Natomiast utrzy-

mującą się wysoka przewaga dochodów mieszkańców dużych miast nad dochodami ludności wiejskiej w znacznej mierze wynika z trzech powodów. Po pierwsze, w tych miastach są zlokalizowane instytucje i podmioty gospodarcze oferujące wyższe stawki płac, ale wymagające od pracowników wyższego poziomu wykształcenia. Po drugie, niższy poziom wykształcenia mieszkańców wsi rzutuje na gorsze możliwości zatrudnienia w dobrze płatnych zawodach. **Wykształceniem wyższym legitymuje się 12% mieszkańców wsi, podczas gdy średnio w miastach 28%, a w największych miastach 43%¹.** Po trzecie, liczba osób w przeciętnej rodzinie wiejskiej jest większa niż w miejskiej (w 2016 r. 3,1 wobec 2,4)², a także większy jest odsetek rodzin wielodzietnych.

Tabela 5.3. Przeciętne miesięczne nominalne dochody rozporządzalne na 1 osobę w gospodarstwach domowych według grup społeczno-ekonomicznych w latach 2004–2016 (zł)

Lata	Ogółem	Rolnicy	Pracownicy	Pracujący na własny rachunek	Emeryci i renciści
2004	735	541	782	935	779
2005	761	606	770	977	800
2006	835	690	829	1103	873
2007	929	847	915	1251	938
2008	1046	887	1050	1339	1032
2009	1114	884	1123	1396	1116
2010	1193	1025	1199	1468	1181
2011	1227	984	1244	1497	1233
2012	1278	1092	1289	1537	1298
2013	1299	1156	1306	1580	1329
2014	1340	1051	1349	1632	1382
2015	1386	1046	1387	1739	1438
2016	1475	1151	1495	1792	1499

Źródło: Budżety gospodarstw domowych, GUS.

Odnosząc się do wyższej dynamiki dochodów w gospodarstwach rolników, trzeba uwzględnić trzy okoliczności. Po pierwsze, w okresie przedakcesyjnym dochody gospodarstw rolników znacząco odbiegały od dochodów innych grup społeczno-ekonomicznych; po akcesji dysparytet nieco się zmniejszył. Po drugie, dochód rolniczy cechują znaczne wahania spowodowane koniunkturą na rynku rolnym, a rok 2016 przyniósł jej poprawę. Po trzecie, występuje tu pewna pułapka statystyczna związana z kryterium wyodrębniania gospodarstw domowych rolników według przeważającego dochodu z działalności

¹ Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2015), GUS, Warszawa 2017, s. 82.

² Budżety gospodarstw domowych w 2016 r., GUS, Warszawa 2017, s. 92.

rolniczej³. W latach 2004–2016, przy nieznacznym wzroście liczby gospodarstw domowych ogółem, liczba gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego zmniejszyła się o 19%, a gospodarstw domowych rolników o 23%. Można domniemywać, że ze zbioru gospodarstw domowych rolników „wypadały” głównie gospodarstwa słabsze – o niższych dochodach. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego w 2004 r. stanowiły 39% wiejskich gospodarstw domowych, a w 2016 r. 32%, w tym gospodarstwa domowe rolników odpowiednio 14 i 11%⁴. W tych ostatnich było odpowiednio około 18 i 12% ludności wiejskiej. Z tego wynika, że **gospodarstwa domowe rolników i w ogóle z użytkownikiem gospodarstwa rolnego coraz mniej rzutują na sytuację dochodową mieszkańców wsi.**

5.2. Struktura źródeł utrzymania

Od wielu lat zmienia się budżet rodziny wiejskiej, w tym także użytkującej gospodarstwo rolne, pod względem wielkości i znaczenia dochodów z różnych źródeł, zwłaszcza dochodów z pracy najemnej, z pracy w rolnictwie oraz ze źródeł niezarobkowych. Na przyczyny tego stanu rzeczy wskazano wyżej. Dane z tab. 5.4 ilustrują zmiany źródeł dochodów gospodarstw domowych wiejskich i miejskich. **Dochody z pracy najemnej w 2016 r. stanowiły 48,5% całego dochodu w gospodarstwach domowych na wsi (w mieście 54,8%), z pracy na własny rachunek⁵ – 7,2% (w miastach 9,0%), a dochody z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie – 9,3% (w miastach 0,4%).** Znaczny wkład w tworzenie budżetu gospodarstw domowych nadal mają świadczenia społeczne. Ich udział stanowi 31,9% dochodu ogółem gospodarstw domowych wiejskich i 30,8% miejskich. **W pozycji świadczenia ogółem zwraca uwagę znacznie wyższy udział „zasilków i innych świadczeń wychowawczych” na wsi niż w mieście (14% wobec 7%).** Wiąże się to przede wszystkim z większą liczbą dzieci w rodzinach wiejskich.

Znaczenie poszczególnych źródeł zmienia się w czasie, przy czym szczególny impuls tym zmianom nadała akcesja do UE. W kształtowaniu budżetów rodzin wiejskich maleje znaczenie dochodów z gospodarstwa rolnego i ze świadczeń, przy jednoczesnym wzroście dochodów z pracy najemnej oraz pracy na własny rachunek. W rodzinach miejskich wzrósł głównie od-

³ W statystyce za gospodarstwo domowe rolnicze (rolnika) przyjmuje się takie, w którego dochodzie przeważa (> 50%) dochód z działalności rolniczej w użytkowanym gospodarstwie rolnym.

⁴ W odniesieniu do gospodarstw domowych w kraju było to odpowiednio 4,8 i 3,6%.

⁵ Dochód z pracy na własny rachunek obejmuje część dochodu uzyskanego z prowadzonej działalności gospodarczej na własny rachunek poza gospodarstwem indywidualnym w rolnictwie i z wykonywania wolnego zawodu. Szerzej: *Budżety gospodarstw domowych w 2016 r.*, GUS, Warszawa 2017, s. 19.

setek dochodów z pracy najemnej przy spadku dochodów ze świadczeń społecznych. W odniesieniu do pozostałych źródeł nie odnotowano istotnych zmian.

Tabela 5.4. Przeciętny miesięczny nominalny dochód rozporządzalny na 1 osobę w wiejskich i miejskich gospodarstwach domowych według źródła pochodzenia (zł)

Lata	Źródła dochodów											
	ogółem		z pracy najemnej		z pracy na własny rachunek		z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie		ze świadczeń ^a		pozostałe	
	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto
	przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwach domowych w złotych											
2004	556	848	205	416	32	76	73	3	217	288	29	64
2005	593	866	222	430	33	79	83	3	223	293	32	61
2006	659	944	260	482	40	90	93	5	237	307	30	60
2007	744	1044	312	563	46	106	111	4	244	307	30	63
2008	836	1176	384	671	58	113	106	4	255	326	32	63
2009	889	1255	417	704	66	123	106	4	268	357	33	67
2010	953	1342	443	757	70	134	123	5	283	371	34	76
2011	975	1384	468	791	71	133	110	4	293	384	34	72
2012	1028	1440	485	814	78	128	129	4	297	415	37	78
2013	1060	1453	497	814	82	131	139	5	307	424	35	79
2014	1067	1516	527	850	82	136	103	7	316	434	40	89
2015	1106	1566	556	887	82	145	105	5	323	445	39	84
2016	1214	1642	589	899	87	148	113	7	387	505	38	82

^a Na dochód ze świadczeń składa się dochód z świadczeń z ubezpieczeń społecznych (w tym z emerytur i rent) oraz dochód z pozostałych świadczeń społecznych (w tym z zasiłków dla bezrobotnych).

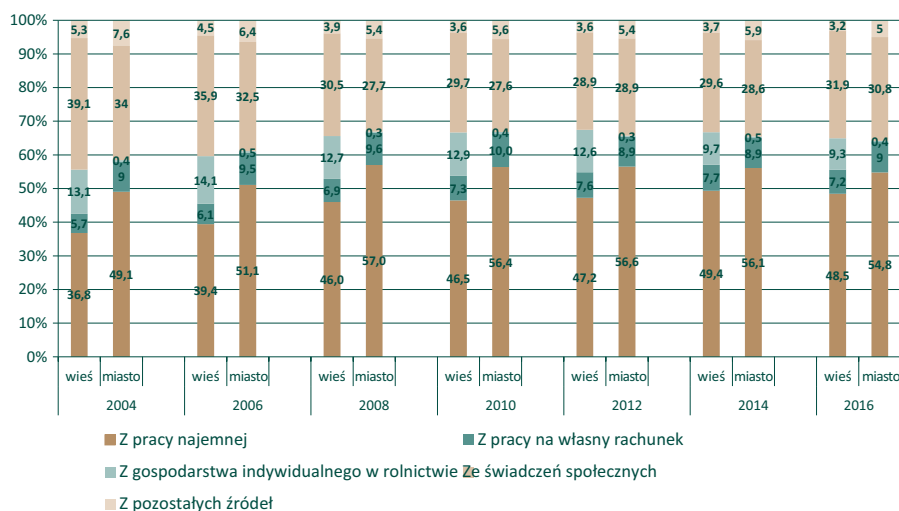
Źródło: dane GUS (*Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2011. Zróżnicowanie Miasto-Wieś*, GUS, Warszawa 2013, s. 66–69; *Budżety gospodarstw domowych*, GUS, kolejne lata).

Nominalnie dochody wiejskich gospodarstw domowych w przeliczeniu na osobę po akcesji (2004–2016) wzrosły ponaddwukrotnie, przy czym najszybciej rosły dochody z pracy najemnej (2,9 raza) i z pracy na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym (2,7 raza). Wolniej rosły dochody ze świadczeń społecznych (prawie 1,8 raza), a najwolniej z gospodarstwa rolnego (1,5 raza). Wystąpił szczególnie duży wzrost dochodów ze świadczeń pozostałych (w skład których wchodzi zasiłki i świadczenia wychowawcze, w tym z programu 500+). Poziom tych świadczeń w latach 2004–2015 zwiększył się zaledwie o 12%, natomiast w 2016 r. aż 2,7 raza, co było efektem wypłat związanych z programem 500+, który bezspornie przyczynił się do znacznej poprawy sytuacji ekonomicznej wielu rodzin na wsi.

Relatywnie wolniejszy wzrost dochodów z tytułu świadczeń społecznych wynika ze spadku liczby świadczeniobiorców i ze sposobu rewaloryzacji

świadczeń społecznych. Liczba rolników indywidualnych objętych systemem ubezpieczeń społecznych spadła z 1 645 tys. w 2005 do 1 194 tys. w 2016 r. (liczba osób objętych pozarolniczym systemem ubezpieczeń społecznych wzrosła z 7 524 tys. do 7 715 tys.). W tym okresie przeciętna miesięczna emerytura rolników indywidualnych wzrosła mniej niż emerytura nierolników (52% wobec 69%)⁶.

Różnice w strukturze dochodów stanowiących źródło utrzymania w gospodarstwach domowych na wsi i w mieście są znaczące (ryc. 5.2).

Rycina 5.2. Gospodarstwa domowe według źródeł dochodów w latach 2004–2016

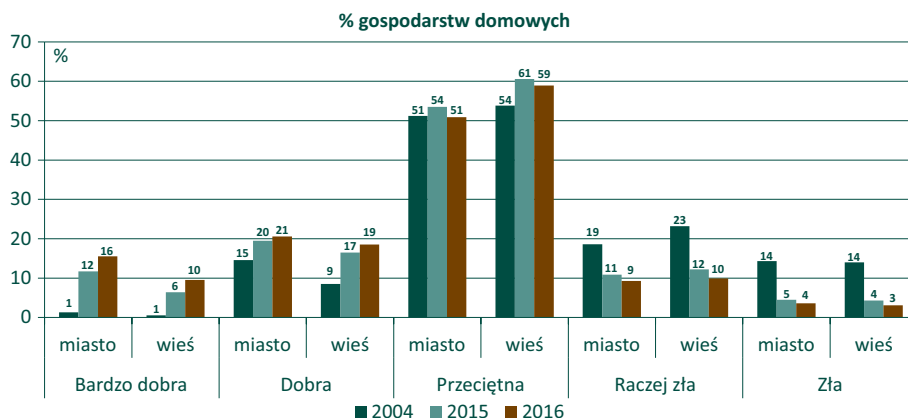
Źródło: jak tab. 5.4.

Absolutny poziom dochodów jest ważny, tak jak ważne są relacje międzygrupowe, ale ważna jest również subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych przez mieszkańców wsi i miast. W latach 2004–2016 przybyło ocen bardzo dobrych i raczej dobrych, a ubyło ocen raczej złych i złych (ryc. 5.3). Na wsi odsetek ocen bardzo dobrych i dobrych jest wyraźnie niższy, wyższy jest odsetek ocen przeciętnych, a zbliżony – ocen złych i raczej złych. Można sądzić, że **na ogół mieszkańcy wsi, zwłaszcza rolnicy, cechują się nieco niższymi aspiracjami i w ślad za tym wyższą oceną subiektywną swojej sytuacji materialnej, aniżeli wynikałoby to z absolutnego poziomu dochodów**⁷. W przypadku gospodarstw domowych rolników w unikaniu skrajnej biedy niewątpliwie pomaga użytkowanie gospodarstwa rolnego da-

⁶ „Rocznik Statystyczny” 2017, GUS, Warszawa 2016, s. 282–283, tab. 1(199) i 2(200).

⁷ Wskazuje na to analiza porównawcza proporcji między wielkością dochodu na osobę w mieście i na wsi a odsetkiem poszczególnych kategorii ocen, jak też analogiczna analiza dotycząca poszczególnych grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych.

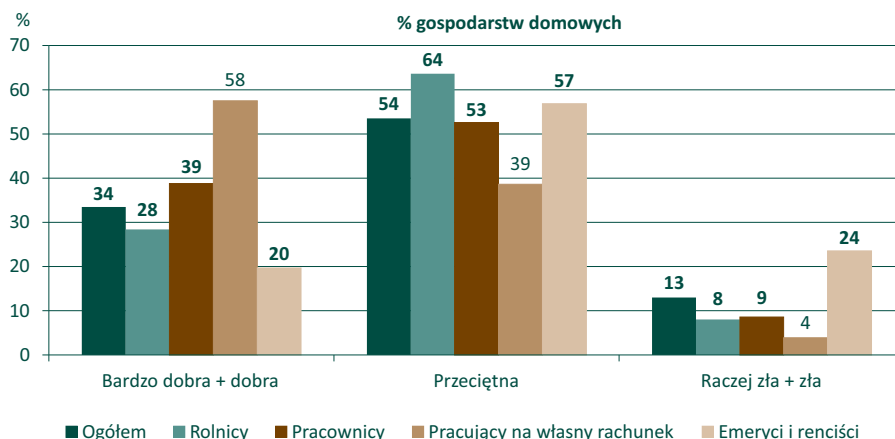
jące możliwość wytwarzania produktów żywnościowych na potrzeby gospodarstwa domowego – samozaopatrzenia konsumpcyjnego.

Rycina 5.3. Subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych według klasy miejscowości (% gospodarstw domowych)

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS (*Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w latach 2000–2015*, GUS, Warszawa 2017; *Sytuacja społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych w 2016 r. (w świetle wyników badań budżetów gospodarstw domowych)*, GUS, Warszawa, 2.06.2017).

Subiektywna ocena sytuacji materialnej zmienia się znacząco w zależności od społeczno-ekonomicznego typu gospodarstwa domowego. Najwyższe są oceny gospodarstw pracujących na własnych rachunek poza rolnictwem oraz pracowników najemnych. Gorzej sytuację oceniają gospodarstwa domowe rolników oraz emerytów i rencistów (ryc. 5.4).

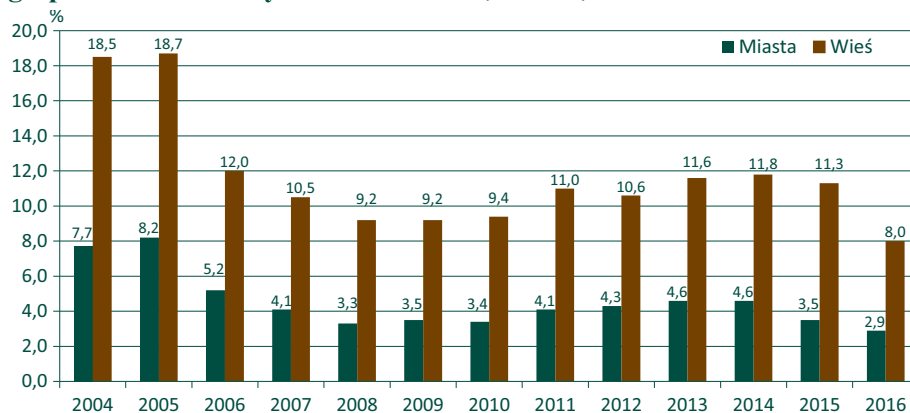
Rycina 5.4. Subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych w 2016 r. (% gospodarstw domowych)

Źródło: jak ryc. 5.3.

5.3. Ubóstwo

W ocenie sytuacji ekonomicznej poza poziomem dochodów niezwykle ważne jest ubóstwo, a to głównie ze względu na skutki, jakie pociąga. GUS szacuje zasięg ubóstwa ekonomicznego przy zastosowaniu trzech granic ubóstwa⁸: skrajnej (minimum egzystencji), relatywnej i ustawowej⁹. W Polsce po akcesji znacznie zmalał zasięg ubóstwa ekonomicznego, przy utrzymujących się różnicach między wiejskimi i miejskimi gospodarstwami domowymi oraz grupami społeczno-ekonomicznymi gospodarstw domowych (tab. 5.5).

W 2016 r. w porównaniu z 2005 r. odsetek osób w gospodarstwach domowych ogółem znajdujących się w skrajnym ubóstwie (wydatki poniżej minimum egzystencji) zmniejszył się z 12,3 do 4,9%, a w przypadku gospodarstw domowych rolników z 18,1 do 11,0%.

Rycina 5.5. Zasięg ubóstwa skrajnego na wsi i w mieście w latach 2004–2016

Źródło: opracowano na podstawie danych z tab. 5.5.

Nadal utrzymuje się wyższe zagrożenie ubóstwem na wsi niż w mieście (ryc. 5.5). W 2004 r. zasięg skrajnego ubóstwa był na wsi 2,4 raza większy niż w mieście. Po 12 latach rozbieżności te wzrosły do 2,8 raza (co może być także efektem postępującego rozwarstwienia ekonomicznego wsi). Największe dysproporcje zasięgu ubóstwa na wsi występują w stosunku do największych miast (500 tys. i więcej mieszkańców).

⁸ Podstawową miarą oceniającą zasięg ubóstwa jest tzw. stopa ubóstwa, czyli odsetek osób w gospodarstwach domowych, w których poziom wydatków (obejmujących również wartość artykułów otrzymanych bezpłatnie oraz wartość spożycia naturalnego) był niższy od przyjętej granicy ubóstwa. *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2015 r. (na podstawie badań budżetów gospodarstw domowych)*, GUS, opracowanie sygnałowe, Warszawa, 12.05.2015.

⁹ Ustawową granicę ubóstwa wyznacza kwota, która zgodnie z obowiązującą ustawą o pomocy społecznej uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia pieniężnego z pomocy społecznej. Minimum egzystencji, obliczane przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (IPiSS), uwzględnia jedynie te potrzeby, których zaspokojenia nie można odłożyć w czasie, a konsumpcja niższa od tego poziomu prowadzi do biologicznego wyniszczenia. Relatywną linię ubóstwa wyznacza 50% średnich wydatków ogółu gospodarstw domowych.

Tabela 5.5. Zasięg ubóstwa gospodarstw domowych w latach 2005–2016

Wyszczególnienie	% osób w gospodarstwach domowych o wydatkach poniżej:											
	granicę ubóstwa skrajnego						relatywnej granicy ubóstwa					
	2005	2014	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016
Ogółem	12,3	7,4	6,5	4,9	18,1	16,2	15,5	13,9	18,1	12,2	12,2	12,7
Grupy społeczno-ekonomiczne gospodarstw domowych												
Rolników	18,1	12,1	14,7	11,0	26,4	28,0	28,9	26,5	28,2	21,2	25,2	25,8
Pracowników	11,2	6,5	5,6	3,9	16,9	15,2	14,4	12,5	17,3	11,9	11,7	11,9
Pracujących na własny rachunek	6,3	4,1	3,1	2,2	10,2	8,9	8,9	8,3	10,6	6,8	7,0	8,1
Emerytów	6,3	5,8	5,0	3,9	10,1	12,1	11,4	10,9	8,5	7,2	7,3	8,0
Rencistów	17,5	12,5	10,7	8,5	25,6	25,5	23,2	21,8	23,1	17,8	15,9	16,9
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	29,9	21,1	17,9	15,9	38,5	36,2	36,1	31,6	40,1	29,9	30,3	30,6
Miejsce zamieszkania												
Wieś	18,7	11,8	11,3	8,0	27,0	24,4	24,0	20,8	27,3	18,7	19,8	19,7
Miasta razem	8,2	4,6	3,5	2,9	12,5	11,0	10,0	9,5	12,3	8,0	7,4	8,2
o liczbie mieszkańców												
poniżej 20 tys.	5,4	8,5	5,4	4,0	19,0	18,8	14,5	11,3	12,4	13,4	10,6	9,3
500 tys. i więcej	1,0	1,0	1,1	1,1	3,8	3,4	3,3	4,5	1,9	2,3	2,2	3,6

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS (Sytuacja gospodarstw domowych w 2006 r. w świetle wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS, materiał na konferencję prasową w dniu 26.06.2007 r., s. 16 oraz Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2016 r., GUS, opracowanie sygnalne, Warszawa, 23.06.2017, s. 11 i 115).

W przypadku ludności rolniczej poziom dochodów jest określony przede wszystkim przez potencjał produkcyjny gospodarstw rolnych (ziemi, środków trwałych oraz kapitału ludzkiego). **Gospodarstwa o dużym potencjale produkcyjnym mogą uzyskać i na ogół uzyskują stosunkowo duże dochody. Takie gospodarstwa mają również dobre perspektywy rozwoju i generowania dochodów w przyszłości, lecz są w mniejszości. Większość stanowią gospodarstwa o niskiej sile ekonomicznej i małym areale, generujące niskie dochody.**

Poza wymienionymi trzema podstawowymi wskaźnikami pomiaru ubóstwa, nową miarę, opartą nie na dochodach, lecz na wydatkach gospodarstw domowych, stanowi sfera niedostatku¹⁰. W sferze niedostatku znajduje się więcej osób na wsi niż w mieście. Odsetek osób w gospodarstwach domowych żyjących w sferze niedostatku maleje wraz ze wzrostem liczby mieszkańców – najniższy jest w miastach o największej liczbie mieszkańców (tab. 5.6).

Tabela 5.6. Sfera niedostatku i ubóstwa według miejsca zamieszkania, 2014–2016

Klasa miejscowości	% osób w gospodarstwach domowych poniżej:							
	minimum socjalnego (sfera niedostatku)		ustawowej granicy ubóstwa		minimum egzystencji		relatywnej linii ubóstwa	
	2014	2015	2014	2016	2014	2016	2014	2016
Ogółem	43,4	42,7	12,2	12,7	7,4	4,9	16,2	13,9
Miasta razem	34,5	33,8	8,0	8,2	4,6	2,9	11,0	9,5
≥ 500 tys.	18,6	18,1	2,3	3,6	1,0	1,1	3,4	4,5
200–500 tys.	30,1	29,8	6,5	6,2	3,2	1,9	9,6	7,2
100–200 tys.	34,0	33,5	6,8	8,9	3,7	2,8	9,4	9,2
20–100 tys.	37,3	38,4	8,9	11,2	5,1	3,9	11,6	12,7
< 20 tys.	48,1	44,8	13,4	9,3	8,5	4,0	18,8	11,3
Wieś	57,1	56,5	18,7	19,7	11,8	8,0	24,4	20,8

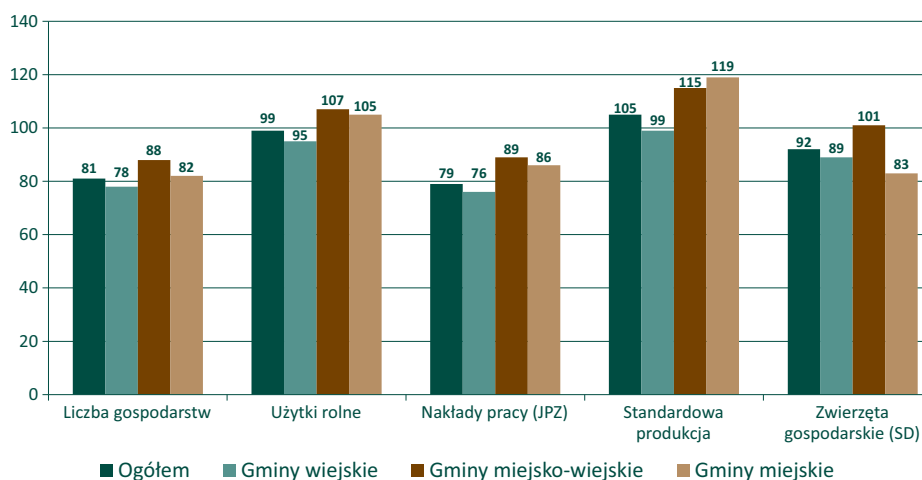
Źródło: dane GUS (*Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014*, GUS, Warszawa, passim, oraz *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2016 r. (na podstawie budżetów gospodarstw domowych)*, GUS, Warszawa 23.06.2017, maszynopis, s. 15; *Sfera niedostatku w Polsce w latach 2012–2015 – podstawowe dane*, GUS, Warszawa, 12.08.2016, s. 5).

5.4. Zmiana źródeł utrzymania ludności rolniczej według typów gmin

Tendencja spadku udziału rolnictwa w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi jest obiektywna i powszechna. Nasiloną w okresie industrializacji, wy-

¹⁰ Gospodarstwo domowe (a tym samym wszystkie osoby wchodzące w jego skład) zostało uznane za żyjące w niedostatku, jeżeli poziom jego wydatków (łącznie z wartością artykułów otrzymanych bezpłatnie oraz wartością spożycia naturalnego) był niższy od granicy sfery niedostatku wyznaczonej w oparciu o minimum socjalne obliczane przez IPiSS; poziom tej granicy jest około dwukrotnie wyższy od granicy ubóstwa skrajnego określonej na podstawie minimum egzystencji (*Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014*, GUS, Warszawa 2015, s. 31–32).

stępuje także w postindustrialnej fazie rozwoju. Akcesja Polski do UE stworzyła warunki do modernizacji i restrukturyzacji rolnictwa dzięki transferom środków do rolnictwa i na wieś, możliwości migracji do miast i za granicę, a także tworzenia miejsc pracy w działalnościach nierolniczych na samej wsi. **W szczególności nastąpiło przyspieszenie likwidacji nierentownych gospodarstw rolnych, zmniejszanie nakładów pracy oraz wycofywanie się gospodarstw rolnych z chowu zwierząt gospodarskich.** Zachodzą pewne różnice w przebiegu tych zmian w zależności od charakteru (typu) gminy. Zmiany te jedynie sygnalizujemy (ryc. 5.6), bo nie są tematem rozdziału, a skupiamy się na problematyce dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Oglądowi poddano źródła dochodów rodzin (gospodarstw domowych) użytkujących gospodarstwo rolne, rozmiary działalności zarobkowej opartej na zasobach gospodarstwa rolnego oraz społeczno-ekonomiczną strukturę gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Chodzi przy tym o gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą i użytkujące 1 ha i więcej UR w tzw. dobrej kulturze rolnej¹¹.

Rycina 5.6. Zmiany w rolnictwie indywidualnym w latach 2005–2016 według typu gminy (%; 2005 = 100)^a

^a Zmiany ustalono dla powierzchni użytków rolnych w ha, nakładów pracy w tzw. jednostkach pełnozatrudnionych (ekwiwalent 2120 godz. pracy rocznie), standardowej produkcji w tys. euro, pogłowia zwierząt gospodarskich w tzw. sztukach dużych.

Źródło: opracowano na podstawie danych z reprezentacyjnych badań „Struktura gospodarstw rolnych” przeprowadzonych przez GUS w latach 2005 i 2016; obliczenia wykonano w Urzędzie Statystycznym w Olsztynie.

Sytuację w zakresie liczby gospodarstw pozyskujących dochody pozarolnicze w badanych latach przedstawia tab. 5.7.

W rozpatrywanym okresie odsetek gospodarstw pozyskujących dochody ze źródeł pozarolniczych zwiększył się, przy czym odsetek gospodarstw

¹¹ Nadmieniamy, że w publikacjach GUS bierze pod uwagę gospodarstwa rolne powyżej 1 ha UR.

Tabela 5.7. Indywidualne gospodarstwa rolne z dochodami pozarolniczymi według typu gmin (tys.)

Wyszczególnienie	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Gospodarstwa ogółem	1723,9	1398,1	1116,4	872,6	441,4	389,1	166,1	136,5
Razem gospodarstwa z dochodami pozarolniczymi	1317,4	1149,0	833,0	700,9	335,5	318,4	148,9	129,7
- z prowadzenia działalności pozarolniczej	159,1	213,0	89,2	119,3	44,0	62,1	25,9	31,6
- z pracy najemnej	692,5	668,3	433,7	413,8	174,8	183,9	84,0	70,6
- z emerytury lub renty	668,6	462,1	442,9	286,7	169,9	129,1	55,8	46,3
- z innych źródeł niezarobkowych	75,2	106,3	49,7	72,1	19,9	25,3	5,6	8,9

Źródło: jak ryc. 5.6.

prowadzących działalność zarobkową opartą na zasobach gospodarstwa rolnego obniżył się, poza agroturystyką, rękodziełem i produkcją energii odnawialnej (tab. 5.8). Przyczyn tego stanu rzeczy można doszukiwać się przede wszystkim w postępującej industrializacji rolnictwa oraz malejących zasobach pracy rodzin rolniczych. **Transfery środków do rolnictwa w ramach mechanizmów WPR sprzyjały poprawie wyposażenia technicznego wielu gospodarstw rolnych, zwłaszcza o większym potencjale produkcyjnym, co pozwoliło zwiększyć produkcję bez zwiększania nakładów pracy rodzin (aczkolwiek specjalizacja rodzi zapotrzebowanie na pracę sezonową) oraz zmniejszyć popyt na prace kontraktowe.** Jednocześnie spadek liczby osób w rodzinie oraz możliwość znalezienia lepiej płatnej pracy poza gospodarstwem rolnym – także za granicą – osłabiają zainteresowanie działalnością zarobkową opartą na zasobach gospodarstwa rolnego.

Tabela 5.8. Gospodarstwa z działalnością zarobkową opartą na gosp. rolnym (tys.)

Wyszczególnienie	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw	1723,9	1398,1	1116,4	872,6	441,4	389,1	166,1	136,5
Razem prowadzące działalność zarobkową	107,1	39,7	62,0	24,3	29,8	12,5	15,3	3,0
- agroturystyka	8,2	10,6	4,9	6,8	2,4	3,1	0,9	0,8
- rękodzieło	1,7	1,4	1,0	0,9	0,6	0,4	0,1	0,0
- przetw. prod. rolnych	4,4	2,6	3,2	1,7	0,9	0,5	0,4	0,5
- prod. en. odnawialnej	0,3	0,4	0,0	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0
- akwakultura	12,1	0,9	7,2	0,5	3,2	0,3	1,7	0,1
- rolnicze prace kontraktowe	26,9	3,8	16,9	2,3	7,5	1,5	2,5	0,1
- inne działalności	57,6	21,8	31,2	13,0	16,1	7,2	10,2	1,6

Źródło: jak ryc. 5.6.

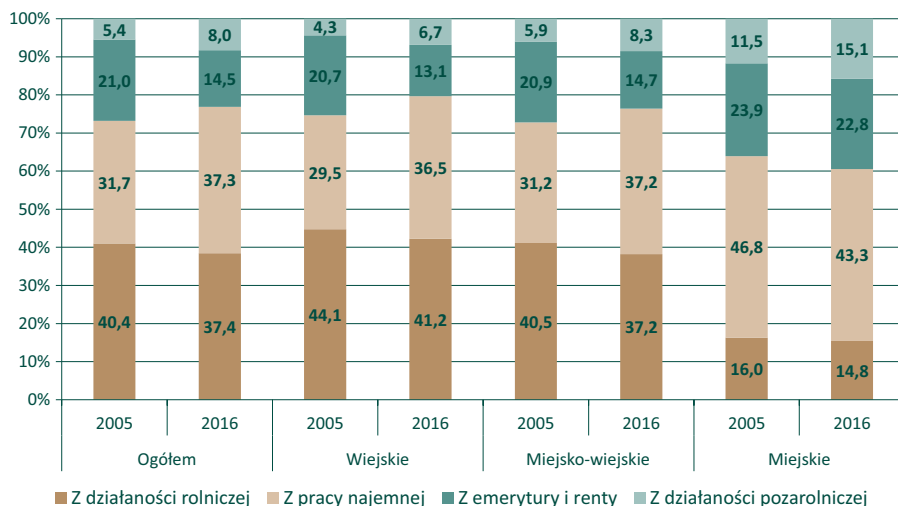
W analizowanym okresie zaszły znaczące zmiany w liczbie gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego według przeważającego źródła utrzymania (tab. 5.9).

Tabela 5.9. Gospodarstwa wg przeważającego źródła utrzymania, 2005 i 2016 (tys.)

Wyszczególnienie	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Razem	1579,5	1311,9	1017,6	817,3	406,3	365,7	155,7	128,8
- z działalności rolniczej	620,6	476,9	435,9	326,0	160,3	132,4	24,4	18,4
- z działalności rolniczej i pracy najemnej	17,9	14,7	13,3	10,2	4,1	3,8	0,5	0,6
- z pracy najemnej	443,4	445,4	261,9	269,9	111,9	122,7	69,6	52,9
- z najemnej i działalności rolniczej	57,2	45,2	38,7	28,6	15,2	13,5	3,3	3,0
- z emerytury i renty	332,4	190,2	210,2	107,1	84,9	53,7	37,2	29,4
- z działalności pozarolniczej	85,8	104,9	43,8	55,0	24,0	30,4	18,0	19,5
- z niezarobkowych źródeł utrzymania (poza emeryturą i rentą)	22,2	34,7	13,7	20,5	5,8	9,1	2,7	5,1

Źródło: jak ryc. 5.8.

W ślad za tym zmienia się społeczno-ekonomiczna struktura gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Zyskują praca najemna, działalność pozarolnicza i niezarobkowe źródła utrzymania (ryc. 5.7)¹².

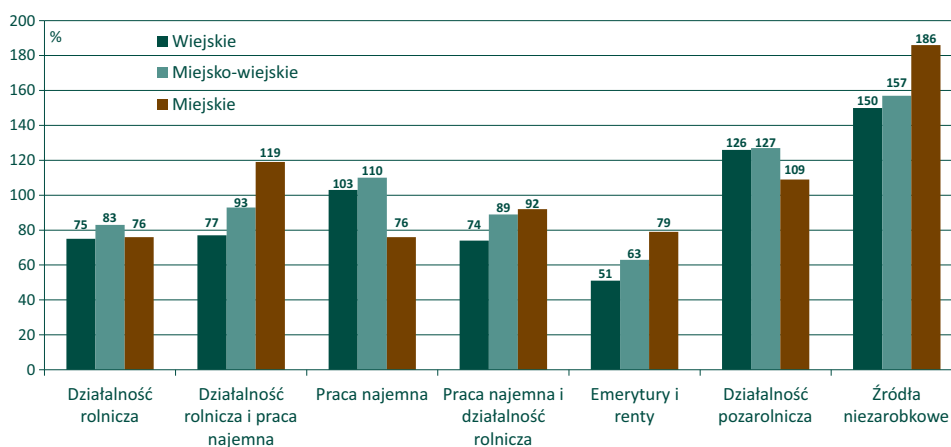

Rycina 5.7. Struktura gospodarstw wg przeważającego źródła utrzymania i typu gmin (%)

Źródło: jak ryc. 5.6.

¹² Dla większej przejrzystości gospodarstwa domowe rolników ujęto łącznie z gospodarstwami domowymi, w których główny dochód pochodzi z działalności rolniczej, a uzupełniający z pracy najemnej, a gospodarstwa domowe o przeważającym dochodzie z pracy najemnej łącznie z gospodarstwami o głównym dochodzie z pracy najemnej i uzupełniającym z działalności rolniczej.

Przy ogólnym spadku liczby gospodarstw o 19% w okresie 2005–2016 – największym w gminach wiejskich (22%), następnie w gminach miejskich (18%), a najmniejszym w gminach miejsko-wiejskich (12%) – liczba gospodarstw poszczególnych grup społeczno-ekonomicznych zmieniła się różnokierunkowo, przy pewnych różnicach w zależności od charakteru gminy, w której było usytuowane gospodarstwo (ryc. 5.8). Zwraca uwagę wzrost liczby gospodarstw utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (poza emeryturą i rentą) oraz z działalności pozarolniczej, a spadek liczby gospodarstw utrzymujących się z emerytur i rent we wszystkich typach gmin.

Rycina 5.8. Zmiany liczby gospodarstw według przeważającego źródła utrzymania w latach 2005–2016 (%; 2005 = 100%)

Źródło: jak ryc. 5.6.

5.5. Dochody w państwach członkowskich Unii Europejskiej

Dochody do dyspozycji gospodarstw domowych w przeliczeniu na osobę ekwiwalentną¹³ mieszkańców wsi są niższe niż w miastach (tab. 5.10). Dotyczy to prawie wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej. **Wyjątek stanowią Luksemburg, Wielka Brytania, Irlandia, Czechy i Estonia, w których dochody mieszkańców wsi były w 2016 r. wyższe niż w mia-**

¹³ Jednostki ekwiwalentne to parametry pozwalające porównywać ze sobą sytuację materialną gospodarstw domowych różniących się wielkością i strukturą demograficzną. Obrazują wpływ, jaki na koszty utrzymania gospodarstwa domowego ma jego skład demograficzny. Zastosowana została tzw. zmodyfikowana skala ekwiwalentności OECD obliczona w sposób następujący: 1 – dla pierwszej osoby dorosłej w gospodarstwie, 0,5 – dla każdego następnego członka gospodarstwa domowego w wieku 14 lat lub więcej, 0,3 – dla każdego dziecka w wieku poniżej 14 lat. Obowiązuje przy tym zasada, że każda osoba w gospodarstwie ma przypisaną taką samą wartość dochodu (*Budżety gospodarstw domowych w 2016 r.*, GUS, Warszawa 2017, s. 22).

stach. Dysproporcje dochodowe są większe w porównaniu z miastami dużymi niż z miastami małymi¹⁴; wraz ze wzrostem zamożności kraju różnice te (dysparytet dochodów) maleją – relatywnie mniej w krajach UE-15 niż UE-13. W latach 2005–2016 – średnio w UE-27 – relacja dochodów mieszkańców wsi do dochodów mieszkańców miast dużych wzrosła z 62,3 do 79,7%, a w przypadku miast małych z 61,7 do 83,3%. Najbardziej znaczące zmiany odnotowano w Holandii, Niemczech, Austrii i Portugalii oraz na Łotwie, Litwie, Słowacji i w Bułgarii. W Polsce po akcesji relacja dochodów mieszkańców wsi do dochodów mieszkańców miast dużych zwiększyła się z 70 do 72%, a w przypadku miast małych obniżyła się z 88 do 83%¹⁵ (tab. 5.10, ryc. 5.9 i 5.10). **Zmniejszenie dysproporcji dochodowych między mieszkańcami wsi i miast wynikało przede wszystkim ze znacznie wyższej dynamiki wzrostu dochodów na terenach wiejskich niż miejskich.** W 2016 r. w porównaniu z 2005 r. dochody do dyspozycji w przeliczeniu na osobę ekwiwalentną wzrosły na obszarach wiejskich UE-27 o 64%, podczas gdy w miastach dużych o 28%, a w miastach małych o 21%. **W Polsce dochody na obszarach wiejskich wzrosły o 122% – mniej niż w miastach małych (o 137%), ale więcej niż w miastach dużych (o 115%).**

Tabela 5.10. Dochody do dyspozycji w gospodarstwach domowych w przeliczeniu na jednostkę ekwiwalentną w Polsce i UE-27 według stopnia urbanizacji

Stopień urbanizacji		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
		w euro											
Obszary wiejskie	UE	9898	10214	10907	12433	12733	12935	13056	15651	15216	15371	15998	16229
	Polska	3654	4518	5010	5983	7312	6194	6959	7126	7157	7365	7664	5644
Miasta małe	UE	16038	16208	1 513	18673	18805	19076	19099	18262	18516	19089	19317	19495
	Polska	2891	3473	3844	4561	5475	4761	5398	5988	6144	6401	6523	6842
Miasta duże	UE	15879	16263	17558	18504	18410	18492	18728	19023	19030	19458	19853	20372
	Polska	3654	4518	5010	5983	7312	6194	6959	7126	7157	7365	7664	7848

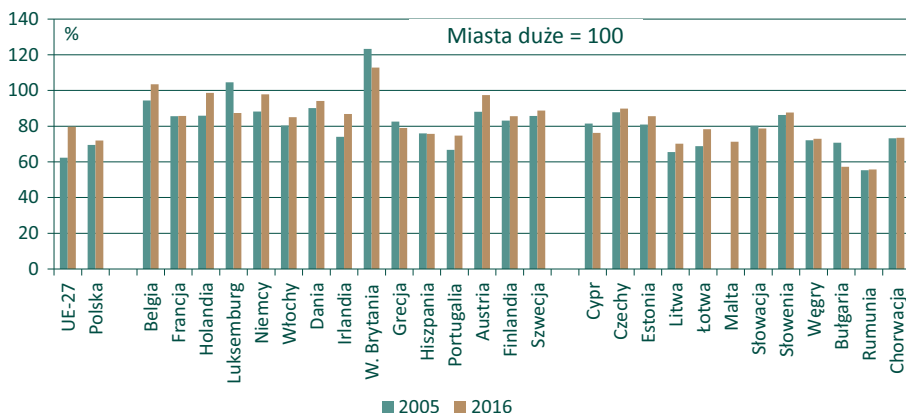
Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat.

W Unii Europejskiej, mimo wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, występuje w znacznej skali zjawisko zagrożenia ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym, przy dużych różnicach między krajami, regionami i grupami społecznymi. W 2016 r. dotyczyło ono 117,5 mln osób. Oznacza to, że **prawie 1/4 unijnej populacji spełniała co najmniej jeden z trzech**

¹⁴ Zgodnie z nową klasyfikacją wyróżniono trzy kategorie jednostek administracyjnych: (1) miasta (*cities*), (2) miasta i przedmieścia (*towns and suburbs*) oraz (3) obszary wiejskie (*rural areas*). Miasta – co najmniej 50% osób mieszka w komórkach siatki o dużej gęstości zaludnienia; miasta i przedmieścia – mniej niż 50% osób mieszka w wiejskich komórkach siatki; obszary wiejskie – ponad 50% ludzi żyje na wsi. Komórka siatki – jednostka przyjęta do obliczania gęstości zaludnienia (*A harmonised definition of cities and rural areas: The new degree of urbanisation*, European Commission Working Papers, WP 01/2014, Regional Working Papers, s. 5–6). W niniejszym opracowaniu przyjęto nazwy: dla „cities” – miasta duże, dla „towns and suburbs” – miasta małe, dla „rural areas” – obszary wiejskie.

¹⁵ Obliczono na podstawie danych tab. 5.10.

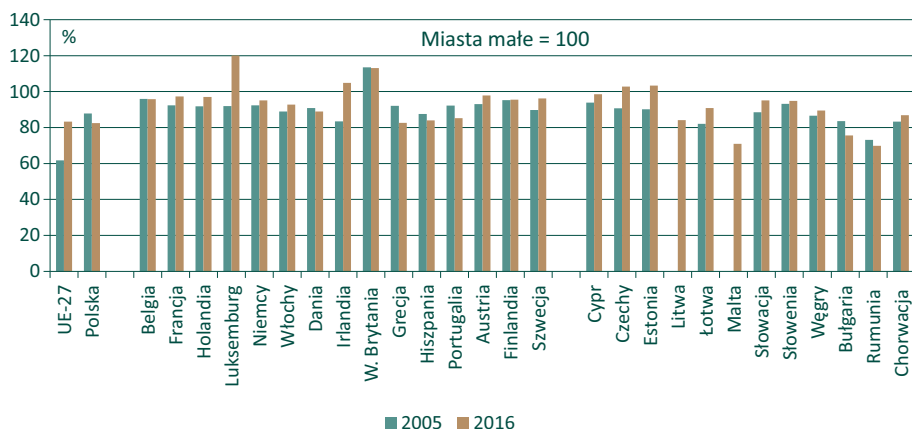
następujących warunków: była zagrożona ubóstwem po transferach socjalnych (ubóstwem dochodowym), pogłębioną deprywacją materialną lub żyła w gospodarstwach domowych o bardzo niskiej intensywności pracy. W latach 2008–2016 tylko nieznacznie obniżył się odsetek osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w gospodarstwach domowych: z 23,7 do 23,4%.

Rycina 5.9. Relacje dochodów gospodarstw domowych^a na obszarach wiejskich do dochodów w miastach dużych w krajach Unii Europejskiej (%)

^a Dochody do dyspozycji gospodarstwa domowego w przeliczeniu na jednostkę ekwiwalentną. Bułgaria w 2006, Rumunia w 2007, Chorwacja w 2010 r.

Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat.

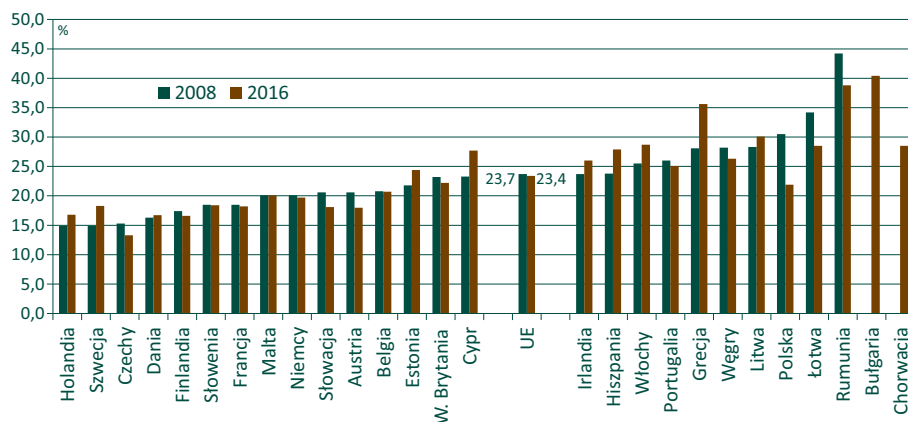

Rycina 5.10. Relacje dochodów gospodarstw domowych^a na obszarach wiejskich do dochodów w miastach małych w krajach Unii Europejskiej (%)

^a Dochody do dyspozycji gospodarstwa domowego w przeliczeniu na jednostkę ekwiwalentną. Bułgaria w 2006, Rumunia w 2007, Chorwacja w 2010 r.

Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat.

W 2016 r. najwięcej osób ubogich lub wykluczonych społecznie mieszkało we Włoszech, Niemczech, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii oraz we Francji. W tym rankingu wysokie miejsce zajmowały także Polska oraz Rumunia¹⁶. Są to kraje o dużej liczbie mieszkańców. Natomiast najwyższy udział osób zagrożonych ubóstwem i(lub) wykluczeniem społecznym w ogólnej populacji danego kraju cechuje mieszkańców Bułgarii, Rumunii, Grecji oraz Litwy. Najniższy udział odnotowano w Czechach, Finlandii, Danii oraz Holandii. W Polsce po akcesji nastąpił największy wśród państw UE spadek zagrożenia ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym (z 11,5 mln osób w 2008 do 8,2 mln osób w 2016 r.; w procentach: z 30,5 do 21,9%). Polska po akcesji wdrażała skuteczne działania na polu wszystkich elementów składowych wpływających na walkę z zagrożeniem ubóstwem lub wykluczeniem społecznym (ryc. 5.11).

Rycina 5.11. Zagrożenie ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 2008–2016^a (%)

^a Państwa uszeregowane od najmniejszego do największego zagrożenia w 2008 r.

Źródło: opracowano na podstawie: *Downward trend in the share of persons at risk of poverty or social exclusion in the EU*, Eurostat Newsrelease 155/2017, 16 October 2017, s. 2.

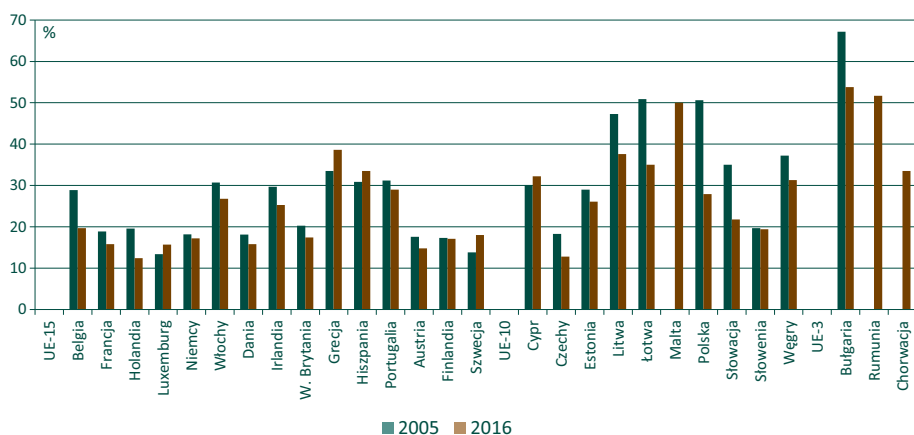
Zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem społecznym w większości państw członkowskich UE jest wyższe wśród mieszkańców wsi niż miast, wyższe także w grupie państw UE-13 niż UE-15.

W okresie przystępowania do Unii Polska należała do państw UE-13 o najwyższym zagrożeniu ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym. W 2005 r. ponad połowa całej populacji wiejskiej (50,6%, 8 814 tys. osób) klasyfikowała się do tej kategorii. Większy odsetek odnotowano tylko na Łotwie

¹⁶ Nadmienimy, że istotne znaczenie dla zakresu zjawiska ubóstwa ma progowa wartość granicy ubóstwa, która w Polsce dla jednoosobowego gospodarstwa domowego została ustalona dla 2016 r. na niskim poziomie (3,5 tys. euro). W Luksemburgu jest to kwota 21,2 tys. euro (poziom najwyższy), w Rumunii 1,5 tys. euro (poziom najniższy) („Rocznik Statystyczny” 2017, GUS, Warszawa 2017, s. 799).

(50,9%; 595 tys. osób) oraz w Bułgarii (67,2%; 2 870 tys. osób). Mniejsze zagrożenie ubóstwem występowało wśród ludności miejskiej, chociaż także było wysokie. W Polsce aż 47,2% mieszkańców małych miast (2 302 tys. osób) oraz 38,6% dużych miast (5 965 tys. osób) było zagrożonych ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym. Większy odsetek odnotowano tylko na Łotwie (odpowiednio: 51,3 i 40,8%) oraz w Bułgarii (odpowiednio 64,4 i 53,3%).

Po akcesji odsetek osób zagrożonych ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym obniżył się prawie we wszystkich krajach UE-13 zarówno na wsi, jak i w mieście. Najbardziej poprawiła się sytuacja socjalna w Polsce. Do 2016 r. odsetek osób ubogich w Polsce zmniejszył się na obszarach wiejskich do 28%, w miastach dużych do 16%, a w miastach małych do 19%. Wysoki spadek zagrożenia ubóstwem na wsi wystąpił również na Łotwie i Słowacji oraz w Bułgarii. W tym okresie również w grupie UE-15 odnotowano spadek zagrożenia ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym na obszarach wiejskich prawie we wszystkich krajach z wyjątkiem Luksemburga, Hiszpanii, Szwecji i Grecji, gdzie nastąpił niewielki jego wzrost (ryc. 5.12).

Rycina 5.12. Zagrożenie ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym na obszarach wiejskich w państwach członkowskich UE w latach 2005 i 2016 (%)

Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat.

Mimo zmniejszania się udziału rolnictwa w społeczno-ekonomicznej strukturze wsi nadal dochody pozyskiwane z działalności rolniczej są ważne. Poziom i dynamika dochodów rolniczych w UE wskazuje na ich duże zróżnicowanie między państwami członkowskimi – wyższe dochody osiąga ją rolnicy z UE-15 niż z UE-13. **Liderami w rankingu dochodów z rolnictwa w przeliczeniu na jednostkę pracy (AWU¹⁷) uszeregowanych od**

¹⁷ Roczna jednostka pracy (Annual Work Unit – AWU) oznacza ekwiwalent pełnego etatu. Oblicza się ją przez podzielenie liczby godzin przepracowanych w ciągu roku przez roczną liczbę godzin odpowiadającą-

najwyższego do najniższego poziomu w UE-15 są: Holandia, Dania, Belgia, Wielka Brytania i Francja; najniższe dochody wykazano w Portugalii i w Grecji. W grupie UE-13 najwyższe dochody z pracy na roli osiągają rolnicy Czech, Estonii, Słowacji, a także Malty i Cypru.

W Polsce przystępującej w 2004 r. do UE nominalne dochody rolnicze w przeliczeniu na jednostkę pracy (AWU) kształtowały się na niskim poziomie – poniżej średniej unijnej i zawierały się w przedziale od 2 432 euro rocznie w 2005 do 5 767 euro w 2013 (najwyższy poziom) i 4 883 euro w 2016 r. Największy dystans dzielił pod tym względem polskich rolników od rolników holenderskich, których dochody były w pierwszym roku po integracji wyższe nawet 15 razy niż w naszym kraju oraz duńskich i belgijskich (przewaga 11-krotna). **Dochody z rolnictwa w przeliczeniu na jednostkę pracy w Polsce były najbardziej zbliżone do dochodów z rolnictwa w najbiedniejszych krajach UE-15, jakimi były Grecja i Portugalia, ale nawet w tych krajach dochody te były prawie 5-krotnie i 3-krotnie wyższe¹⁸.**

Na początku integracji realne dochody polskich rolników (w przeliczeniu na jednostkę pracy) były niższe także w porównaniu z krajami przystępującymi do UE razem z Polską. W tym przypadku dysproporcje dochodowe na niekorzyść Polski były znacznie mniejsze i kształtowały się od nieco ponad 3-krotnej przewagi w Czechach do 17-procentowej na Litwie. Niższe niż w Polsce dochody rolnicze były tylko na Łotwie, w Bułgarii i Rumunii¹⁹.

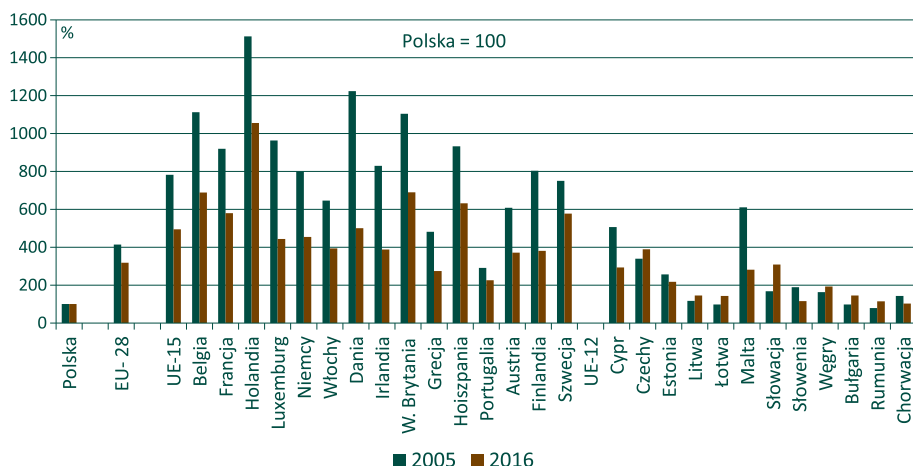
Udział w mechanizmach WPR przyczynił się do znacznej poprawy relacji dochodów z rolnictwa polskiego w przeliczeniu na jednostkę pracy w stosunku do pozostałych państw członkowskich UE, zwłaszcza z UE-15. Nastąpił bowiem prawie dwukrotny spadek przewagi dochodów rolniczych w najbardziej rozwiniętych państwach „starej” Unii w porównaniu z Polską. Polscy rolnicy odnotowali poprawę swojej sytuacji dochodowej w porównaniu z rolnikami o podobnym jak oni stażu członkostwa w Unii tylko w porównaniu z Estonią, Słowenią i Chorwacją; względem pozostałych państw dysproporcje te zwiększyły się (ryc. 5.13).

Zmniejszenie dysproporcji dochodów z rolnictwa w Polsce w porównaniu z pozostałymi krajami UE było efektem m.in. płatności bezpośrednich i innych transferów, zmniejszenia zatrudnienia w rolnictwie, poprawy struktury obszarowej i siły ekonomicznej gospodarstw, pogłębienia specjalizacji produkcji w gospodarstwach.

całemu etatowi. W Polsce jako ekwiwalent pełnego etatu przyjęto 2120 godzin pracy w roku, tzn. 265 dni roboczych po 8 godzin pracy dziennie. Przy wyliczaniu nakładów pracy wyrażonych w AWU (zgodnie z metodologią Eurostatu) zachowano warunek, że na 1 osobę nie może przypadać więcej niż 1 AWU, nawet jeżeli w rzeczywistości osoba pracuje dłużej: <https://geo.stat.gov.pl/psr-2010>, dostęp 12.02.2018.

¹⁸ Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat.

¹⁹ W porównaniu pominięto Maltę i Cypr, gdyż rolnictwo w tych krajach nie jest znaczące. Dochody z rolnictwa w przeliczeniu na jednostkę pracy (AWU) były wyższe niż w Polsce 6-krotnie na Malcie oraz 5-krotnie na Cyprze.

Rycina 5.13. Relacje nominalnych dochodów rolniczych w przeliczeniu na jednostkę pracy w państwach członkowskich Unii Europejskiej do dochodów rolniczych w Polsce (%)
Źródło: opracowano na podstawie danych Eurostat.

Analiza zmian relacji dochodów z rolnictwa w państwach członkowskich UE pozwala wnioskować, że lata po akcesji to dla Polski okres doganiania państw członkowskich UE 15. Najkorzystniejszy dla polskich rolników okazał się rok 2013, w którym realne dochody rolnicze w porównaniu z 2005 r. wzrosły ponaddwukrotnie wobec średniego wzrostu w UE-28 o 39%, a w UE-15 o 24%. W następnych latach spadły, jednak nadal dynamika wzrostu w porównaniu z pierwszym rokiem po akcesji była w Polsce wyższa niż średnio w UE-28 oraz w UE-15. W 2016 r. dochody z rolnictwa w porównaniu z 2005 r. były wyższe: o 75% w Polsce, o 33% w UE-28 oraz o 12% w UE-15. Lata 2016 i 2017 przyniosły ponownie wzrost dochodów rolniczych w Polsce. Procesy konwergencji w zakresie dochodów rolniczych występowały w relacjach Polski ze wszystkimi państwami członkowskimi UE-15, tyle że cechował je różny poziom dysproporcji i dynamiki zmian.

Podsumowanie

W Polsce, podobnie jak w innych krajach, wzrost gospodarczy powoduje, że coraz więcej mieszkańców wsi znajduje zatrudnienie w sektorach nierolniczych, które przynoszą im wyższe dochody niż rolnictwo. To tendencja powszechna. Skutkiem tego rolnictwo stanowi źródło utrzymania coraz mniejszej liczby rodzin (gospodarstw domowych). Również system ubezpieczeń społecznych i pomocy socjalnej daje utrzymanie licznej grupie mieszkańców wsi. **Następuje zatem zmiana struktury społeczno-ekonomicznej ogółu**

wiejskich gospodarstw domowych, w tym także gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Zyskują praca najemna, działalność pozarolnicza i niezarobkowe źródła utrzymania.

Akcesja Polski do UE oraz transfery środków wynikające z mechanizmów WPR zaowocowały większą dynamiką dochodów gospodarstw domowych rolników w porównaniu z pozostałymi społeczno-ekonomicznymi grupami gospodarstw domowych oraz dochodów mieszkańców wsi w porównaniu z mieszkańcami miast. **Zmiany, jakie nastąpiły po akcesji Polski do Unii Europejskiej, wyraziły się wzrostem dochodów ludności rolniczej i wiejskiej, co przyczyniło się do zmniejszenia różnic dochodowych. Nastąpiła konwergencja dochodów rodzin rolniczych i wiejskich w relacji do nierolniczych i miejskich.** Mimo to nadal dochody gospodarstw domowych rolników są niższe od dochodów gospodarstw domowych utrzymujących się głównie ze źródeł pozarolniczych, jak również dochody mieszkańców wsi od dochodów mieszkańców miast, zwłaszcza największych.

Warunki do modernizacji i restrukturyzacji rolnictwa, jakie stworzyła akcesja, przyczyniły się do przyspieszenia likwidacji nierentownych gospodarstw rolnych, zmniejszenia nakładów pracy w rolnictwie i do wycofywania się gospodarstw rolnych z chowu zwierząt gospodarskich. Zachodzą pewne różnice w przebiegu tych zmian w zależności od charakteru (typu) gminy.

W UE, mimo wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, występuje w znacznej skali zjawisko zagrożenia ubóstwem i/lub wykluczeniem społecznym, przy dużych różnicach między krajami, regionami i grupami społecznymi. W 2016 r. dotyczyło ono 117,5 mln osób. Skala ubóstwa w UE wykazuje niewielką tendencję spadkową. **Najbardziej poprawiła się sytuacja socjalna w Polsce, gdzie odsetek osób ubogich i/lub wykluczonych społecznie zmniejszył się na obszarach wiejskich z 50,6 do 28%.**

Przystępując w 2004 r. do Unii Europejskiej, Polska była krajem, w którym nominalne dochody rolnicze kształtowały się poniżej średniej unijnej. Stopniowo następowała „poprawa” relacji dochodów polskich rolników do unijnych, zwłaszcza z UE-15. Odnotowano proces konwergencji dochodów rolniczych w Polsce w relacji do dochodów w pozostałych państwach członkowskich w UE, chociaż w odniesieniu do kilku państw różnice te pogłębiły się. Nadal jednak poziom dochodów rolników polskich jest niższy od większości rolników w pozostałych państwach UE. **Do korzystnych skutków akcesji należy zaliczyć także postęp w zakresie infrastruktury na wsi, dzięki któremu nastąpiła wyraźnie odczuwalna poprawa jakości życia ludności rolniczej i wiejskiej oraz prestiżu wsi i zawodu rolnika.**

Mimo postępu przed obszarami wiejskimi w Polsce nadal stoi wyzwanie zasypywania luki dochodowej w stosunku do miast i krajów zachodnioeuropejskich. Wyzwanie to trzeba podejmować w nowych okolicznościach.

Przede wszystkim dramatycznie zmienia się demografia ludności wiejskiej. Chodzi tu o rosnący odsetek osób w starszym wieku ze skutkami tego stanu rzeczy dla polityki senioralnej i opieki zdrowotnej, a także lub nawet przede wszystkim o spadek potencjału pracy na wsi wskutek tendencji zmniejszania się liczby dzieci w przeciętnej rodzinie wiejskiej oraz migracji, co z jednej strony będzie wymuszać przemiany agrarne, z drugiej zaś utrudniać rozwój gospodarstw (przedsiębiorstw) rolnych opartych głównie na pracy najemnej. **Należy także liczyć się ze spadkiem transferów do rolnictwa i na wieś, aczkolwiek nie jest to oczywiste ze względu na rosnące wartościowanie społeczne walorów przyrodniczych i usług ekosystemowych.** Istnieje pilna potrzeba nie tylko oczyszczenia powietrza i wody, ale także większej dbałości o glebę i powstrzymania regresu różnorodności biologicznej. Wiele zależy tu od polityki państw i Unii Europejskiej *in corpore*.

Rozdział 6. Polska jako beneficjent Wspólnej Polityki Rolnej

Wprowadzenie

Analiza ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej¹ Unii Europejskiej wskazuje, że na jej kierunki miały wpływ: rozszerzenia Wspólnoty o nowych członków, dyskusje o wspólnotowym budżecie na kolejne okresy unijnego programowania, a w ostatniej dekadzie coraz dynamiczniej zmieniające się uwarunkowania międzynarodowe. Historycznie największe rozszerzenie UE z 2004 r. poprzedziła reforma polityk unijnych², która była m.in. odpowiedzią na propozycję przyjęcia do UE grupy krajów o dużo niższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, z wieloletnimi zapóźnieniami w obszarze modernizacji struktur społeczno-ekonomicznych wsi i rolnictwa.

W procesie rozwoju i przemian polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich rok 2004 jest historyczną cezurą rozpoczynającą okres trwałego i rosnącego wsparcia finansowego na skalę niespotykaną w całej stuletniej historii Polski. **Przystępując do UE, Polska stała się pełnoprawnym uczestnikiem WPR i zyskała dostęp do funduszy skierowanych na inwestycje modernizacyjne w rolnictwie oraz na poprawę jakości życia i zmianę struktury gospodarki wiejskiej.** Analizując korzyści, jakie niesie ze sobą nasze członkostwo, często pomija się ważne aspekty, jak dostęp do Jednolitego Rynku Europejskiego, których znaczenie nie jest takie oczywiste jak wartość alokacji funduszy przyznanych w toku negocjacji budżetowych. W niniejszym rozdziale autorka podjęła próbę pokazania szerszego wymiaru członkostwa Polski w UE wraz z pogłębioną refleksją nad wybranymi problemami (także tymi wciąż nierozwiązanymi) i aspektami zmian, jakie dokonały się na wsi i w sektorze rolnym w ciągu minionych 14 lat naszego członkostwa w UE,

¹ WPR została powołana do życia w Traktacie Rzymskim z 1957 r., w którym zawarto jej niezmiennie do dziś cele: zwiększenie wydajności rolnictwa przez wspieranie postępu technicznego, racjonalny rozwój produkcji rolnej, optymalne wykorzystanie czynników produkcji, zwłaszcza siły roboczej; zapewnienie odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez podniesienie indywidualnego dochodu osób pracujących w rolnictwie; stabilizacja rynków; zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw; zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów.

² Więcej o uwarunkowaniach reform WPR w raporcie z badań: I. Nurzyńska, M. Drygas, L. Goraj, *System dopłat bezpośrednich Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Rola, znaczenie i ewolucja*, EFRWP, Warszawa 2017.

oraz nad rolą WPR w procesie zmian. Szczególną uwagę poświęcono kwestii wsparcia dochodów, tworzeniu miejsc pracy na wsi, sukcesji gospodarstw rolnych³ i wsparciu małych gospodarstw. Analiza została przeprowadzona na tle pozostałych krajów członkowskich UE z wykorzystaniem danych Eurostat.

6.1. Udział w Jednolitym Rynku Europejskim, korzyść niedoceniana

W debacie publicznej polskie członkostwo w UE często jest sprowadzane do wartości transferów finansowych, jakie nasz kraj pozyskuje z budżetu UE. Eurosceptycy wręcz wskazują, że gdy tylko Polska zacznie więcej wpłacać do budżetu Unii, niż z niego otrzymywać, poparcie dla naszego członkostwa zmaleje. Wydaje się, że choć jest to nazbyt uproszczony opis naszego stosunku do Unii, warto zwrócić uwagę także na inny ważny wymiar procesu integracji społeczno-gospodarczej⁴.

Fundusze unijne stanowią ważny impuls stymulujący inwestycje w dziedzinach, na które często w budżetach krajowych brakuje funduszy⁵. Na tym opiera się zasadnicza różnica między budżetami krajowymi i budżetem Wspólnoty. Ten ostatni jest typowym budżetem inwestycyjnym ukierunkowanym na strategiczne cele ustalone na poziomie wspólnotowym, generujące efekty mnożnikowe i synergie w gospodarkach krajów członkowskich (wspólnotowa wartość dodana). Co więcej, **fundusze unijne zainwestowane w danym kraju członkowskim generują pośrednio korzyści zarówno w pozostałych krajach, jak i na poziomie całej Unii jako ugrupowania gospodarczego**.

Autorzy raportu o integracji europejskiej i miejscu Polski w tym procesie przygotowanego przez przedstawicieli środowiska naukowego PAN pod kierunkiem prof. J. Wilkina piszą: „Członkostwo w UE było nie tylko wyrazem uznania dla skuteczności postsocjalistycznej transformacji systemowej, zapoczątkowanej w 1989 roku, ale otworzyło też nowe, niespotykane wcześniej, możliwości rozwojowe we wszystkich najważniejszych sferach funkcjonowania państwa, społeczeństwa, kultury i gospodarki”⁶.

³ Problem sukcesji w rolnictwie sygnalizował już prof. L. Klank w książce z 2006 r. *Sukcesja gospodarstw rolnych w Polsce* wydanej przez IRWiR PAN.

⁴ Więcej: *Korzyści i koszty członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Centrum Europejskie Natolin, Warszawa 2003.

⁵ Np. inwestycje przeznaczone na walkę ze zmianami klimatu; inwestycje w kapitał ludzki jako kluczowy czynnik rozwoju, których efekt uwidacznia się dopiero po długim czasie, a które przegrywają w konkurencji z bieżącymi wydatkami czy przynoszącymi szybki widoczny rezultat (tzw. inwestycje twarde).

⁶ *Raport środowiska naukowego PAN dotyczący integracji europejskiej i miejsca Polski w tym procesie*, J. Wilkin (red.), Polska Akademia Nauk Wydział I Nauk Humanistycznych i Społecznych, Warszawa 2017.

Kluczową sferą, w której ten rozwój się dokonał, stała się integracja polskiej gospodarki z Jednolitym Rynkiem Europejskim (JRE). Udział w JRE oferuje traktatowo zagwarantowany swobodny przepływ osób, towarów, usług i kapitału, a jego naruszenie, nawet przez największe potęgi gospodarcze i polityczne, podlega kontroli wyspecjalizowanych instytucji unijnych⁷. JRE to stabilizacja i ujednolicenie przepisów prawa dla wszystkich uczestników tego rynku, a realizacja wspólnej polityki handlowej pozwala organom UE negocjować warunki wymiany w imieniu wszystkich członków z silniejszej pozycji przetargowej, niż gdyby to robiły pojedyncze kraje.

Jednym z kluczowych efektów JRE jest relokacja procesów produkcyjnych w formie bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ). Polska znalazła się wśród tych krajów UE-12, które zdecydowanie wykorzystały relokację produkcji przedsiębiorstw z UE-15⁸ po 2004 r. W latach 2004–2016 **Polska była liderem pod względem wartości kapitału zagranicznego zainwestowanego w krajach Grupy Wyszehradzkiej**⁹. Według stanu na koniec 2016 r. do Polski napłynęły bezpośrednie inwestycje zagraniczne o wartości ponad 778 mld złotych, co oznacza trzykrotny wzrost w odniesieniu do 2004 roku¹⁰.

Drugim „pasem transmisyjnym” korzyści JRE jest wymiana handlowa (efekt kreacji i przesunięcia handlu). Zniesienie barier w handlu między krajami oraz preferencje dla producentów z obszaru Unii powodują, że polski sektor rolno-spożywczy praktycznie od początku akcesji notuje nie tylko wzrost eksportu, lecz także pozytywne saldo handlu zagranicznego. Zgodnie z analizami Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa, ponad 80% polskiego eksportu rolno-spożywczego jest lokowana na rynkach krajów unijnych. W porównaniu z dziesięcioma miesiącami 2016 r. wartość eksportu wzrosła o 13% do 22,7 mld EUR. Oznacza to kontynuację obserwowanego od akcesji Polski do UE rosnącego eksportu. **Dodatknie saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi wyniosło 7,1 mld EUR i było o 21% większe niż w tym samym okresie 2016 r.** Udział towarów rolno-spożywczych

⁷ W tym miejscu warto odnotować, że w przypadku rynku usług proces integracji napotyka nadal pewne przeszkody (np. usługi transportowe).

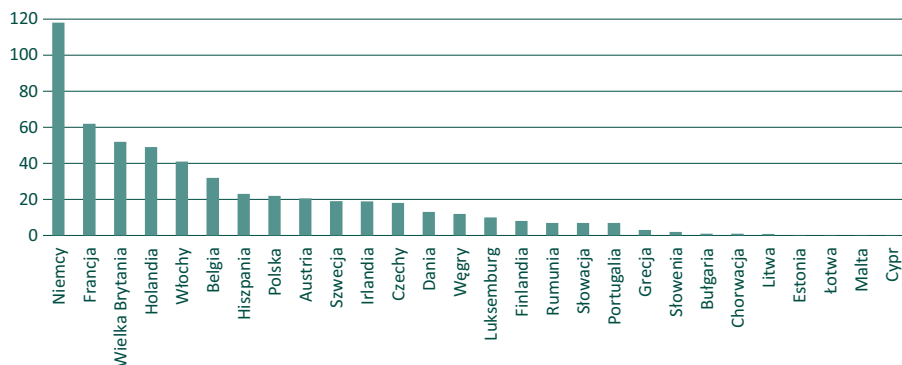
⁸ Choć jak zauważa Andrzej Karpiński w książce *Przemiany strukturalne w procesie transformacji Polski 1989-2003-2025* wydanej w 2008 r. przez Szkołę Główną Handlową w Warszawie, po 1989 r. w Polsce wystąpiły niekorzystne procesy deindustrializacji. W ich wyniku, w przemyśle doszło do spadku zatrudnienia na poziomie 20–30% w zależności od branży. Dotknęło to także branż zaawansowanych technologii, które nie były w stanie konkurować z Zachodem w warunkach całkowitego otwarcia rynku. Proces restrukturyzacji nie stymulował powstawania nowych zakładów oferujących miejsca pracy. Zwalniani z zamykanych zakładów powrócili na wieś w sytuacji, kiedy poziom zatrudnienia w polskim rolnictwie był na poziomie ponad 20% siły roboczej. W tym sensie przemiany strukturalne w Polsce odbiegały wówczas od tendencji europejskich i stały się silnym impulsem dla dezaktywacji zasobów pracy, które w rolnictwie objawiły się ukrytym bezrobociem.

⁹ Grupa Wyszehradzka obejmuje Polskę, Czechy Słowację i Węgry.

¹⁰ *Zagraniczne inwestycje bezpośrednie w Polsce i polskie inwestycje bezpośrednie za granicą w 2016 roku*, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2017, s. 66.

w wartości ogółem polskiego eksportu wyniósł tak jak w analogicznym okresie poprzedniego roku 13%¹¹.

Część krajów członkowskich Unii w stopniu większym niż inne korzysta z możliwości, jakie oferuje JRE. Zgodnie z wyliczeniami KE, która opierała się na analizach badaczy niemieckich¹², do największych beneficjentów JRE należy grupa krajów o najsilniejszej gospodarce i dużym potencjale eksportowym i inwestycyjnym, w tym Niemcy, Wielka Brytania, Francja, Holandia i Włochy, ale także Polska czy Hiszpania (ryc. 6.1). Niemcy są absolutnym liderem tego rankingu z korzyściami szacowanymi na 120 mld euro rocznie. Na drugim miejscu znalazła się Wielka Brytania ze skalą korzyści o połowę mniejszą w stosunku do Niemiec¹³. Warto przy tej okazji zauważyć, że zarówno Niemcy i Holandia, jak i Wielka Brytania to kraje, których np. udział w BIZ Polski jest najwyższy.

Rycina 6.1. Korzyści związane z udziałem w JRE według krajów w UE-28 w mld euro według symulacji

Źródło: opracowanie na podstawie *A new, modern Multiannual Financial Framework for a European Union*, COM(2018) 98 final, Bruksela 14.02.2018, s. 4.

Jednocześnie prowadzone symulacje potwierdziły, że w krajach należących do grupy tzw. płatników netto, około 1/4 dodatkowego wzrostu gospodarczego można przypisać pośrednim korzyściom, jakie przynosi dodatkowy strumień handlu płynący ze sprzedaży towarów i usług wygenerowanej w tzw. krajach kohezyjnych. Fundusze spójnościowe, zasilane za pośrednictwem budżetu unijnego, generują dodatkowy wzrost gospodarczy w krajach będących

¹¹ *Polski handel zagraniczny towarami rolno-spożywczymi w okresie styczeń–październik 2017*, KOWR, Warszawa 2018, s. 2.

¹² Gabriel Felbermayr, Jasmin Gröschl, Inga Heiland, *Undoing Europe in a New Quantitative Trade Model*, ifo Working Paper No. 250, 2018. Wyniki analiz i symulacje z wykorzystaniem modeli wykazały silniejsze uzależnienie nowych krajów UE-13 od wymiany handlowej w ramach rynku wewnętrznego niż w przypadku „starych” członków UE-15. Badacze wykorzystując panel danych za okres 2010–2014 testowali różne scenariusze, w tym skutki likwidacji JRE.

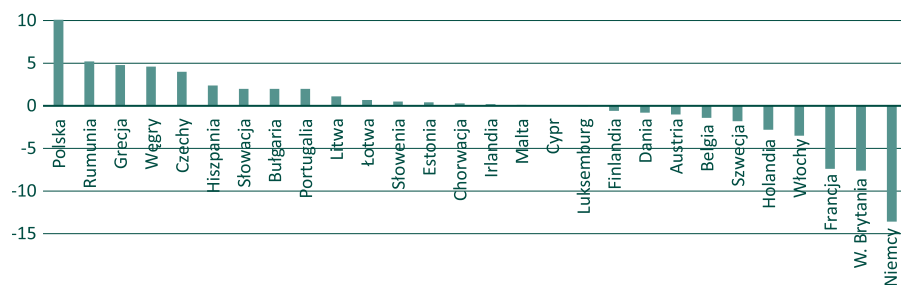
¹³ *A new, modern Multiannual Financial Framework for a European Union*, COM(2018) 98 final, Bruksela 14.02.2018, s. 4.

płatnikami netto¹⁴. W efekcie **znaczący strumień składki członkowskiej wraca do kraju płatnika netto za pośrednictwem przychodów ze sprzedaży usług i towarów inwestycyjnych „importowanych” m.in. przez takie kraje jak Polska („import” inwestycyjny w krajach kohezyjnych indukowany przez fundusze unijne).**

Symulacje z wykorzystaniem modeli ekonomicznych pozytywnie weryfikuje rzeczywistość „brexitowa”. Zgodnie z analizami Financial Times¹⁵, decyzja o wyjściu z UE (a jeszcze przed faktycznym Brexitem) w 2017 r. spowodowała w Wielkiej Brytanii spadek PKB o około 1%, i to w warunkach ożywienia gospodarczego w całej Europie.

6.2. Transfery finansowe z budżetu unijnego dla Polski w latach 2004–2017

W ujęciu finansowym (rozpatrując tylko przepływy między budżetem państwa a budżetem Wspólnoty) Polska jest beneficjentem netto tych rozliczeń. **Ich średnioroczne saldo za okres 2014–2016 wyniosło ponad 10 mld euro, co czyni z Polski największego beneficjenta netto wśród wszystkich krajów unijnych (ryc. 6.2).**

Rycina 6.2. Średnioroczne saldo rozliczeń krajów członkowskich z budżetem UE w latach 2014–2016 (w mld euro)

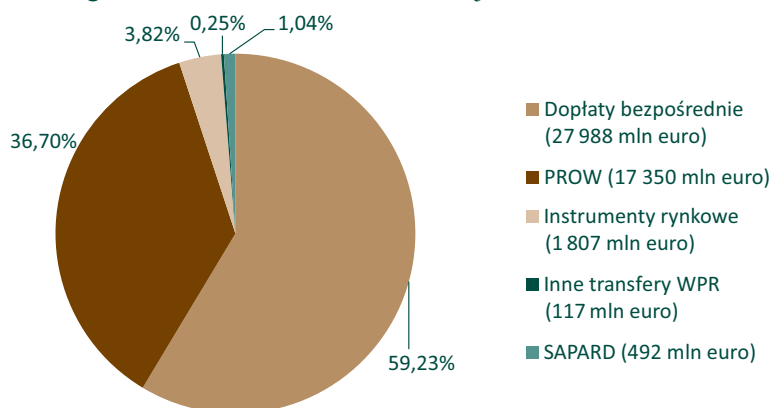
Źródło: A new, modern Multiannual Financial Framework for a European Union, COM(2018) 98 final, Bruksela 14.02.2018.

Warto zauważyć, że drugim największym beneficjentem netto jest Rumunia, ale w przypadku tego kraju saldo netto jest o połowę mniejsze od polskiego. Na przeciwnym biegunie znajdują się Niemcy, największy płatnik netto do budżetu, z ujemnym średniorocznym saldem za okres 2014–2016 13,6 mld euro. Znaczącymi płatnikami netto są też Wielka Brytania i Francja (dla obu krajów ujemne saldo rozliczeń wynosi ponad 7 mld euro rocznie).

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Giles Chris, *The real price of Brexit begins to emerge*, wydanie z 18.12.2017; <https://www.ft.com/content/e3b29230-db5f-11e7-a039-c64b1c09b482>.

Oczekiwany Brexit stanowić będzie zatem znaczne uszczuplenie unijnego budżetu szacowane nawet na 9–11 mld euro rocznie. O ile nie zapadnie decyzja o podwyższeniu udziału unijnego budżetu w unijnym PKB do poziomu 1,2% czy nawet 1,3%, będzie to oznaczać konieczność cięć w wydatkach unijnych, w tym także na politykę rolną¹⁶ (według różnych szacunków i źródeł od 30% do 5% w ujęciu realnym). Według Komisarza Oettingera odpowiadającego za budżet unijny ubytek spowodowany Brexitem trzeba będzie w połowie pokryć z oszczędności (cięć w wydatkach), a w połowie ze wspomnianego wzrostu składki członkowskiej¹⁷.

Rycina 6.3. Transfery z budżetu UE w ramach WPR w latach 2004–2017 w mln euro

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Finansów.

W latach 2004–2017 w ramach programów współfinansowanych przez UE Polska otrzymała z unijnego budżetu łącznie ponad 147 mld euro, z czego blisko 1/3 stanowią środki finansowe przekazywane w ramach WPR (47 mld euro) na projekty zrealizowane w sektorze rolno-spożywczym i na obszarach wiejskich¹⁸. Analiza struktury transferów w ramach WPR potwierdza, że **producenci rolni w Polsce otrzymali w tym okresie blisko 28 mld euro z budżetu unijnego w ramach płatności bezpośrednich (ryc. 6.3), co czyni tę grupę społeczno-zawodową największą grupą bezpośrednich beneficjentów członkostwa w UE**¹⁹. W ramach zrealizowanych dotąd pełnych 13 kampanii płatności bezpośrednich Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), jako agencja płatnicza, wypłaciła producentom rolnym ponad 143 mld zł funduszy publicznych (także krajowych w pierwszych latach człon-

¹⁶ *A new, modern Multiannual Financial Framework for a European Union that delivers efficiently on its priorities post-2020*, COM(2018) 98 final, Bruksela, 14.02.2018.

¹⁷ Polska znajduje się wśród krajów popierających podniesienie wkładów krajowych do unijnego budżetu.

¹⁸ Jako zwrot części kosztów zrealizowanych projektów współfinansowanych z funduszy unijnych i transferów na rzecz instrumentów WPR w 100% finansowanych przez UE.

¹⁹ Corocznie ponad 1.3 mln producentów rolnych składa wnioski o płatności bezpośrednie.

kostwa w ramach płatności uzupełniających). W ramach kampanii 2016 r. kopera krajowa (czyli maksymalna roczna kwota alokowana dla wszystkich beneficjentów systemu wsparcia bezpośredniego) wyniosła ponad 14 mld złotych²⁰.

Analiza struktury transferów wskazuje na zmianę relacji funduszy pozyskiwanych przez Polskę w ramach I i II filara WPR. O ile przez pierwsze lata naszego członkostwa ta relacja utrzymywała się na poziomie 50:50, to już w perspektywie 2014–2020 wynosi 60:40 ze wskazaniem na I filar (dopłaty bezpośrednie). Jest to efekt decyzji, jaką Polska podjęła w ramach swobody przyznanej krajom członkowskim w zakresie przesuwania części funduszy między filarami. Polska znalazła się w niewielkiej grupie pięciu nowych krajów członkowskich, które zdecydowały się przesunąć fundusze z II filara (środki przeznaczone na rozwój obszarów wiejskich) do I filara (ryc. 6.4).

Rycina 6.4. Wybór krajów członkowskich w zakresie przesunięć funduszy między filarami WPR w latach 2014–2020 (w mln euro)

Źródło: opracowanie na podstawie danych KE.

Polska była jedynym krajem, który zdecydował się przesunąć maksymalną dopuszczalną pulę 25% wartości funduszy przyznanych na rozwój obszarów wiejskich do I filara (system wsparcia bezpośredniego). Zdecydowana większość krajów przesunęła środki z I do II filara.

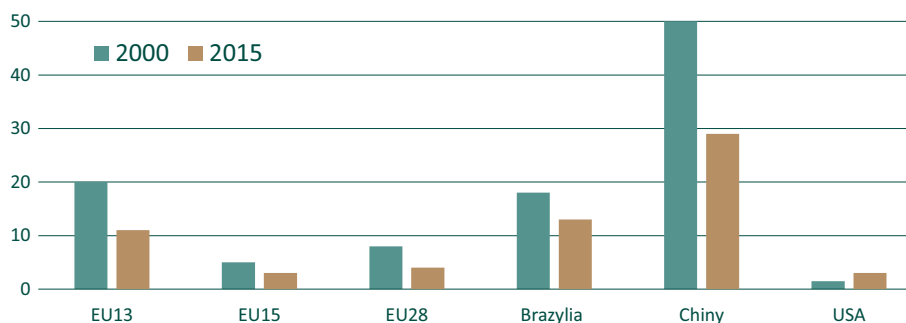
6.3. Wspólna Polityka Rolna i miejsca pracy

Kreowanie miejsc pracy nie jest celem traktatowym Wspólnej Polityki Rolnej. Jednakże dzięki płatnościom bezpośrednim, które stały się ważnym źródłem dochodów rolniczych gospodarstw domowych, WPR wpływa na zachowanie miejsc pracy w rolnictwie, szczególnie w latach kryzysów gospodarczych. Rolnictwo unijne to w zdecydowanej większości gospodarstwa ro-

²⁰ Sprawozdanie z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa za 2016 rok, ARiMR, Warszawa 2017, s. 26.

dzinne (97%) oparte na korzystaniu z własnej (rodzinnej) siły roboczej, nawet jeśli nie gwarantuje to pełnego zatrudnienia²¹. W przeważającej masie (2/3) są to drobne gospodarstwa do 5 ha i wartości Standardowej Produkcji do 4 tys. euro. W efekcie część z nich czerpie dochody ze źródeł pozarolniczych, ale brakuje szczegółowych danych na ten temat.

W ciągu dziesięciu lat zatrudnienie w rolnictwie znacznie spadło (ryc. 6.5), choć skala zmian jest zdecydowanie większa w tzw. nowych krajach członkowskich (UE-13) niż w „starych” krajach unijnych (UE-15)²². Jest to efekt zachodzących z opóźnieniem strukturalnych zmian w gospodarkach krajów UE-13.

Rycina 6.5. Zmiany w zatrudnieniu w rolnictwie w UE i wybranych krajach w latach 2000–2015 (w % ogółu zatrudnionych)

Źródło: *Thinking CAP: Supporting Agricultural Jobs and Income in the EU*, World Bank, Washington D.C. 2017, s. 18.

Warto jednak odnotować, że grupa nowych krajów członkowskich (UE-13) jest silnie zróżnicowana wewnętrznie. Te różnice są często znacznie większe niż różnice wynikające z porównania „nowych” i „starych” krajów członkowskich jako grup państw. **O ile w Polsce gospodarstwa rolne opierają się w swej masie na własnej sile roboczej, to rolnictwo części krajów grupy UE-13 opiera się na najemnej sile roboczej.** Jest to efekt odmiennej ścieżki rozwoju sektora rolnego w takich krajach, jak Estonia, Słowacja i Czechy, gdzie najemna siła robocza stanowi obecnie większość zatrudnienia w sektorze rolnym i wynosi odpowiednio: 59,1%, 72,4% i 74,2%²³. Czechy charakteryzuje też najwyższa średnia powierzchnia gospodarstwa w UE-28 wynosząca 133 ha (wobec 16 ha średniej unijnej).

Zgodnie z badaniem struktur rolnych w UE *Farm Structures Survey 2013* rolnictwo generuje pełne zatrudnienie wyrażone w AWU²⁴ dla ponad 9 mln osób.

²¹ *Thinking CAP: Supporting Agricultural Jobs and Income in the EU*, World Bank, Washington D.C. 2017, s. 18.

²² Analizując dane Eurostat, należy mieć na względzie zmiany metodologiczne w prezentowaniu danych. Np. w 2010 r. w kilku nowych krajach członkowskich (w tym w Polsce) doszło do zmiany definicji gospodarstwa rolnego, co miało istotny wpływ na obniżenie liczby gospodarstw rolnych w tych krajach.

²³ *Farm Structure Survey 2013*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_survey_2013_-_main_results#Agricultural_labour_force.

²⁴ AWU – Agricultural Working Unit.

To samo badanie wskazuje, że **Polska ma największe zasoby pracy w rolnictwie wyrażone w AWU. Wynoszą one ponad 1,5 mln osób (17% ogółu).**

WPR, wspierając dochody rodzinnych gospodarstw rolnych, i to nawet najmniejszych, chroni miejsca pracy w rolnictwie, a w okresach kryzysów gospodarczych rolnictwo staje się buforem łagodzącym niekorzystne skutki spowolnienia gospodarczego np. w formie rosnącej stopy bezrobocia. Uwzględniając wielkość produkcji rolnej generowanej przez polskie rolnictwo, „zbędne” zatrudnienie w rodzinnych gospodarstwach rolnych skutkuje niską wydajnością czynników produkcji.

Ostatnie dwie dekady przyniosły zasadnicze zmiany w strukturze społeczno-zawodowej mieszkańców wsi w Polsce. Badania wielu autorów²⁵ potwierdzają, że **obecnie 75% mieszkańców wsi deklaruje brak związków z gospodarstwem rolnym.** Grupa ta czerpie dochody ze źródeł pozarolniczych, głównie jako pracownicy najemni. Jednocześnie część osób zatrudnionych w rolnictwie pracuje w niepełnym wymiarze czasu pracy, co stanowi formę ukrytego bezrobocia. Dlatego **kluczowym zadaniem dla polityki rozwoju gospodarczego kraju jest stworzenie możliwości kreowania pozarolniczych miejsc pracy na wsi.**

Zarówno przed wejściem Polski do UE, jak i potem działania na rzecz tworzenia pozarolniczych miejsc pracy i dywersyfikacji źródeł dochodów w kierunku pozarolniczym stanowiły integralną część kolejnych programów na rzecz rozwoju obszarów wiejskich finansowanych w ramach WPR (tab. 6.1).

Tabela 6.1. Wsparcie publiczne działań związanych z kreowaniem miejsc pracy i różnicowaniem źródeł dochodów na obszarach wiejskich w latach 2002–2020

Program	Kierunki wsparcia	Projekty zakończone	Udział w zrealizowanych płatnościach (%)
SAPARD (2000–2006)	różnicowanie działalności gospodarczej	4071	6,75
SPO Rolnictwo 2004–2006	zróżnicowanie źródeł dochodów w gospodarstwach rolnych	4015	6,00
PROW 2007–2013	różnicowanie działalności gospodarczej w kierunku pozarolniczym	15718	1,85
	tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw	14650	3,53

Źródło: opracowanie własne.

²⁵ Patrz: M. Halamska, *Struktura społeczna ludności wiejskiej na początku XXI wieku*, w: *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*, IRWIR PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016, t. 1, s. 11–96, a także I. Frenkel, *Population of rural areas*, w: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Rural Poland 2016: The report on the state of rural areas*, FDPA, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warsaw 2016, s. 17–51.

Także w PROW 2014–2020 jako jeden z celów komplementarnych dla celu głównego (poprawy konkurencyjności rolnictwa) wskazano zrównoważony rozwój terytorialny obszarów wiejskich, w tym tworzenie miejsc pracy na obszarach wiejskich. Dane w tab. 6.1 potwierdzają zmniejszenie alokacji środków na pobudzanie przedsiębiorczości pozarolniczej w programach rozwoju wsi. **W latach 2004–2015 (2013+2 lata) zrealizowano ponad 40 tys. projektów ukierunkowanych na tworzenie pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich.** Część z tych projektów wygenerowała pośrednio dodatkowe miejsca pracy.

Jako swoistą „kompensację” zaplanowano, że w latach 2014–2020 w 16 regionalnych programach operacyjnych (RPO) na rozwój obszarów wiejskich zostanie przeznaczona kwota około 5,2 mld euro. Kwotę tę zapisano w tzw. Umowie Partnerstwa z przeznaczeniem na wsparcie finansowe działań na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Na obecnym etapie trudno jednak określić, na ile działania te przyczynią się w sposób bezpośredni do tworzenia pozarolniczych miejsc pracy w wsi.

6.4. Wsparcie dochodów rolniczych w ramach WPR

System dopłat bezpośrednich jest bardzo ważnym pozarynkowym instrumentem wspierania dochodów rolniczych, a także mechanizmem łagodzącym zawirowania na rynkach produktów rolnych czy środków produkcji. Jest to ważny element walki ze zmianami klimatycznymi (powszechność wymogów zazielenienia w I filarze nałożonych na rolników korzystających z dopłat bezpośrednich oraz obejmujących większość użytków rolnych w UE). **Jest to również instrument, który ma zapewniać kontynuację produkcji rolniczej w Europie, przeciwdziałając porzucaniu ziemi rolnej w Europie.**

Średnio w krajach UE-28 dopłaty bezpośrednie stanowią 50% dochodu rolniczego. Brak tego instrumentu bez zasadniczej zmiany relacji rynkowych cen środków produkcji i produktów rolnych drastycznie pogorszyłby sytuację dochodową rolników także w porównaniu z innymi sektorami gospodarki.

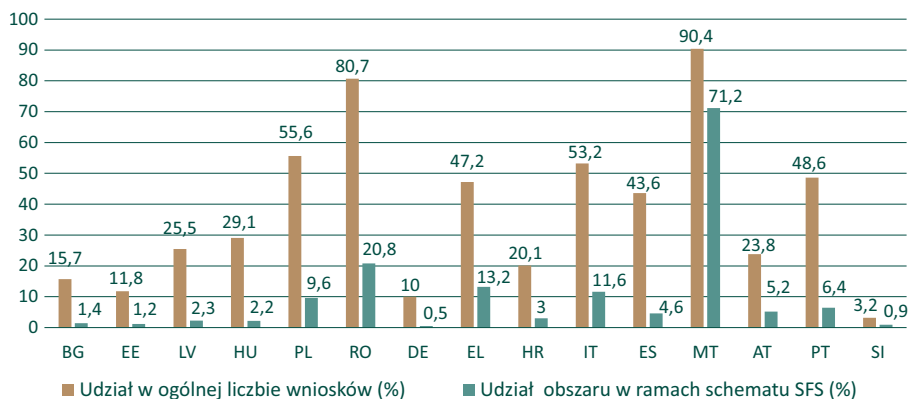
Kolejne reformy WPR²⁶ spowodowały, że dopłaty bezpośrednie zostały oderwane od produkcji rolnej (*decoupled payments*) i są przyznawane do arealu użytków rolnych kwalifikujących się do dopłat niezależnie od kierunku

²⁶ W wyniku reformy luksemburskiej z 2003 r. wprowadzono jednolitą płatność do gospodarstwa lub jednolitą płatność regionalną w systemie płatności SPS (Single Payment Scheme), obliczoną na podstawie dopłat z lat 2000–2003. Większość nowych krajów członkowskich, w tym Polska, wprowadziła system SAPS (Single Area Payment Scheme) polegający na zryczałtowanej jednolitej stawce przyznawanej do każdego hektara użytków rolnych kwalifikujących się do dopłat. Taki kierunek reform systemu dopłat miał na celu odejście od wspierania produktu na rzecz wsparcia producenta.

produkcji. Stąd silna zależność między wartością przyznanych dopłat a wielkością powierzchni użytków rolnych, z których korzystają producenci rolni.

W krajach UE-28 system dopłat bezpośrednich obejmuje ponad 155 mln ha użytków rolnych kwalifikujących się do dopłat. **W 2016 r. Unia wydatkowała ponad 41 mld euro²⁷ w ramach systemu dopłat bezpośrednich, wspierając ponad 6,7 mln producentów rolnych. Jednakże ponad połowa beneficjentów otrzymała do 1250 euro.** Razem do tej kategorii rolników trafiło niespełna 4,5% rocznej unijnej koperty przeznaczonej na dopłaty dla wszystkich krajów²⁸.

Znaczna liczba drobnych gospodarstw oznacza dla administracji rolnej krajów członkowskich wysokie koszty obsługi wniosków o dopłaty bezpośrednie, w tym konieczność kontroli spełniania obowiązkowych wymogów. **Reforma WPR z 2013 r. wprowadziła nowy instrument dla małych rolników w ramach systemu wsparcia bezpośredniego** (Small Farmer Scheme). W 2015 r. system SFS wprowadziło 15 krajów, w tym Polska (ryc. 6.6), obejmując nim łącznie 2.9 mln rolników (stanowili oni 42% ogólnej liczby beneficjentów). Jest to grupa drobnych gospodarstw, w których średni obszar UR wyniósł zaledwie 2,2 ha. Łącznie obszar UR użytkowanych przez tę grupę gospodarstw wynosi 7% powierzchni UR objętych płatnościami bezpośrednimi w UE²⁹.

Rycina 6.6. SFS i realizacja płatności bezpośrednich w kampanii 2015

Źródło: dane Komisji Europejskiej: <https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/statistics/facts-figures/direct-payments.pdf>.

Do grupy krajów, w których udział beneficjentów SFS w 2015 r. był najwyższy, zalicza się: Maltę (90,4%), Rumunię (80,7%), Polskę (55,6%), Włochy (53,2%), Portugalię (48,6%), Grecję (47,5%) i Hiszpanię (43,6%).

²⁷ W 2016 r. kraje unijne realizowały dopłaty w ramach kampanii 2015.

²⁸ <https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/statistics/facts-figures/direct-payments.pdf>.

²⁹ Tamże.

W Polsce w 2015 r. do systemu wsparcia małych gospodarstw (SFS) przystąpiło blisko 712 tys. rolników (55% wszystkich beneficjentów), z których część znalazła się w nim automatycznie³⁰. W 2016 r. rolnicy nie mieli już możliwości przystąpienia do systemu i mogli tylko z niego wystąpić (w 2016 r. zdecydowało się na to ponad 10 tys. rolników)³¹. Grupa ta użytkowała niespełna 10% UR zgłoszonych do płatności bezpośrednich w Polsce.

Na ogół mała powierzchnia gospodarstwa oznacza niską wielkość ekonomiczną wyrażoną Standardową Produkcją (Standard Output), która jest podstawową kategorią wykorzystywaną w systemie rachunkowości rolnej FADN. Dane Polskiego FADN wskazują, że gospodarstw, w których wartość Standardowej Produkcji wynosi co najmniej 4 tys. euro, jest w Polsce około 730 tys.³². Oznacza to, że z **puli 1,3 mln beneficjentów płatności bezpośrednich około 600 tys. rolników *de facto* nie produkuje na rynek, ale pozostaje podmiotem polityki rolnej, otrzymując co roku płatności bezpośrednie, które w tym przypadku pełnią funkcję wsparcia socjalnego.**

Ponad 570 tys. gospodarstw objętych polem obserwacji polskiego FADN³³ nie osiąga z prowadzonej działalności rolniczej dochodu parytetowego, tj. przeciętnego dochodu netto w gospodarce narodowej. W 2015 r. gospodarstwa charakteryzujące się wielkością ekonomiczną przekraczającą 25 tys. euro wartości Standardowej Produkcji (SO) tworzyły grupę podmiotów uzyskujących co najmniej dochód parytetowy. Zbiór ten liczył około 150 tys. gospodarstw rolnych. Średnia powierzchnia gospodarstwa w grupie gospodarstw średnio-małych (25–50 tys. euro SO) wyniosła 23,9 ha i była prawie trzykrotnie wyższa niż średni obszar gospodarstwa w kraju. W gospodarstwach bardzo dużych (SO > 500 tys. euro) średnia powierzchnia gospodarstwa wyniosła 610 ha (ryc. 6.7).

Problem mnogości małych gospodarstw nie dotyczy wyłącznie Polski. W 2016 r. w Polsce średnia wielkość gospodarstwa rolnego wyniosła nieco ponad 10 ha, podczas gdy w całej UE było to niewiele ponad 16 ha³⁴. Jeśli

³⁰ Uproszczony system płatności dla małych gospodarstw - kwota wsparcia w ramach systemu dla małych gospodarstw wynosi nie więcej niż 1250 euro/gospodarstwo. Rolnicy uczestniczący w systemie płatności dla małych gospodarstw zwolnieni są z kontroli norm i wymogów zasady wzajemnej zgodności, a także z obowiązku stosowania praktyk w zakresie zazielenienia. W 2015 r. do systemu „automatycznie” włączeni zostali rolnicy, których łączna kwota płatności bezpośrednich nie przekroczyła równowartości w złotych kwoty 1 250 euro na gospodarstwo. Do systemu mogli przystąpić również rolnicy, których kwota płatności bezpośrednich przekraczała równowartość w złotych kwotę 1 250 euro i którzy jednocześnie spełniali określone warunki.

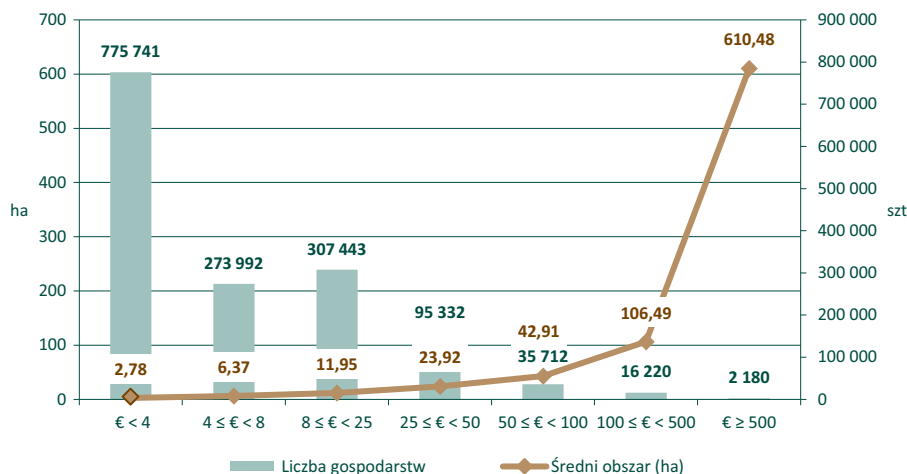
³¹ Sprawozdanie z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa za 2016 rok (2017), ARiMR, Warszawa, s. 24

³² Kwota 4 tys. euro jest minimalną wartością Standardowej Produkcji, którą musi osiągać gospodarstwo, aby być uczestnikiem Polskiego FADN.

³³ Pole obserwacji Polskiego FADN obejmuje około 730 tys. gospodarstw rolnych, które zgodnie z założeniami metodologicznymi pokrywają co najmniej 90% Standardowej Produkcji (SO) ze wszystkich gospodarstw rolnych w kraju.

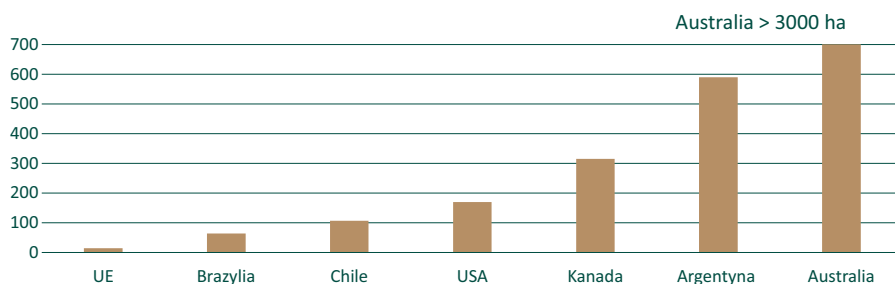
³⁴ W 2013 r. zgodnie z Farm Structure Survey średnia powierzchnia unijnego gospodarstwa wyniosła 16 ha.

porównamy średnią unijną z krajami o znacznym potencjale produkcyjnym i eksportowym w sektorze rolnym, z którymi Unia konkuruje na rynkach światowych, to porównanie wypada bardzo niekorzystnie dla Unii jako ugrupowania gospodarczego (ryc. 6.8).

Rycina 6.7. Rozkład liczby gospodarstw rolnych według klas wielkości ekonomicznej (w tys. euro), liczby gospodarstw w danej klasie wielkości ekonomicznej, średniej liczby hektarów użytków rolnych w gospodarstwie rolnym objętych Polskim FADN

Źródło: I. Nurzyńska, M. Drygas, L. Goraj, *System dopłat bezpośrednich...*, dz. cyt.

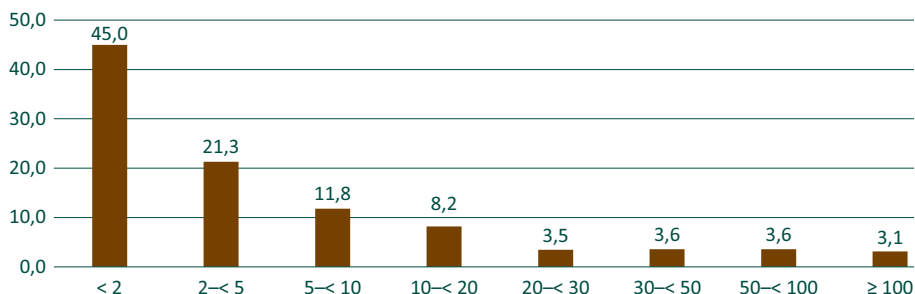

Rycina 6.8. Średni obszar gospodarstwa rolnego w wybranych krajach i UE-27.

Źródło: opracowanie na podstawie prezentacji KE *Structures and dynamics of EU farms 2005-2010*, ECON13(9738).

W 2013 r. w ponad 66% gospodarstw unijnych (UE-28) powierzchnia gospodarstwa nie przekroczyła 5 ha (ryc. 6.9)³⁵.

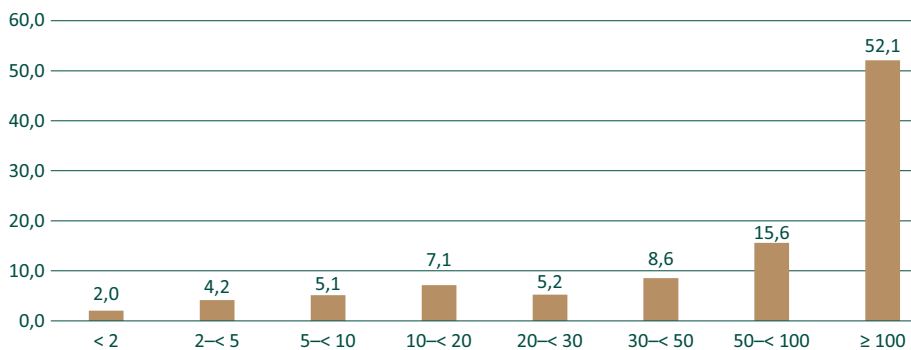
³⁵ W przypadku badania Farm Structure Survey należy mieć na względzie możliwe zmiany metodologiczne, które w sposób jednorazowy mogą wywoływać znaczące zmiany w strukturze (np. w 2010 r. kraje takie jak Polska zmieniły definicję gospodarstwa rolnego, co pociągnęło za sobą znaczący spadek liczby gospodarstw rolnych w naszym kraju). W 2013 r. nastąpiła aktualizacja wyników spisów rolnych w krajach unijnych w 2010 r.

Rycina 6.9. Struktura agrarna według grup obszarowych w UE-28 w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Farm Structures Survey 2013*, <https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/statistics/facts-figures/farm-structures.pdf>.

Porównanie rozkładu struktury agrarnej i udziału poszczególnych grup obszarowych (ryc. 6.10) w użytkach rolnych ogółem wskazuje na silną koncentrację ziemi w stosunkowo niewielkiej grupie gospodarstw: **ponad 52% UR w UE znajduje się we władaniu 3% gospodarstw o powierzchni ponad 100 ha**, a ponad 6% gospodarstw użytkuje nieco ponad 67% powierzchni użytków rolnych w UE.

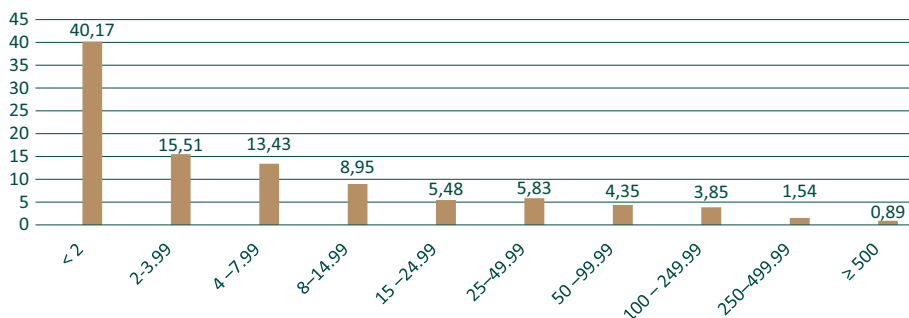
Rycina 6.10. Udział (%) poszczególnych grup obszarowych w powierzchni UR w UE-28 w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Farm Structures Survey 2013*, <https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/statistics/facts-figures/farm-structures.pdf>.

O sile ekonomicznej gospodarstw przesądza w dużej mierze obszar gospodarstwa, co potwierdza zbieżność rozkładu gospodarstw pod względem wielkości ekonomicznej (ryc. 6.11) i powierzchni gospodarstw (ryc. 6.10).

Taki rozkład determinuje również sposób dystrybucji płatności bezpośrednich i powszechnie już krytykowaną relację 20:80 (20% dużych gospodarstw otrzymuje 80% wartości dopłat bezpośrednich). Jest to zjawisko towarzyszące

systemowi płatności bezpośrednich *de facto* od samego początku. Pierwotnie płatności bezpośrednie miały rekompensować rolnikom zmniejszenie ich dochodów wskutek obniżki cen gwarantowanych podstawowych płodów rolnych. Wysokość dopłat wyliczano na podstawie tzw. kryteriów historycznych, czyli wielkości obszarowej gospodarstwa i potencjału produkcyjnego. Od początku powodowało to duże zróżnicowanie płatności przypadających na jedno gospodarstwo i fakt, że największe wsparcie uzyskiwali rolnicy posiadający duże obszarowo gospodarstwa³⁶.

Rycina 6.11. Rozkład gospodarstw rolnych według ich procentowego udziału w poszczególnych grupach Standardowej Produkcji (w tys. euro) w UE-28 w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Farm Structures Survey 2013*, <https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/statistics/facts-figures/farm-structures.pdf>.

Do rozwiązań, które UE wprowadziła w ramach reformy 2013 r. jako działania w kierunku bardziej sprawiedliwej dystrybucji dopłat bezpośrednich, należy obowiązkowe zmniejszanie (co najmniej 5%) dopłat wyższych niż 150 tys. euro (tzw. *degressivity*)³⁷. Kraje członkowskie mogły jednak podjąć decyzję o redukcji płatności na wyższym poziomie (nawet 100%) w stosunku do płatności osiągających wartość 150–600 tys. euro. Z tej możliwości skorzystały: Bułgaria, Irlandia, Grecja, Włochy, Węgry, Polska, Austria, Belgia/Flandria, Wielka Brytania (Walia, Szkocja i Irlandia Północna). Polska wprowadziła 100-procentową redukcję (tzw. *capping*) płatności JPO przekraczających 150 tys. euro. Przy stawce JPO (461 zł/ha) obowiązującej w 2017 r. i średnim kursie wymiany euro *capping* dotyczy w Polsce gospodarstw, które deklarują do płatności ponad 1300 ha. W praktyce, biorąc pod uwagę liczbę gospodarstw powyżej 100 ha w Polsce, *capping* dotyczy

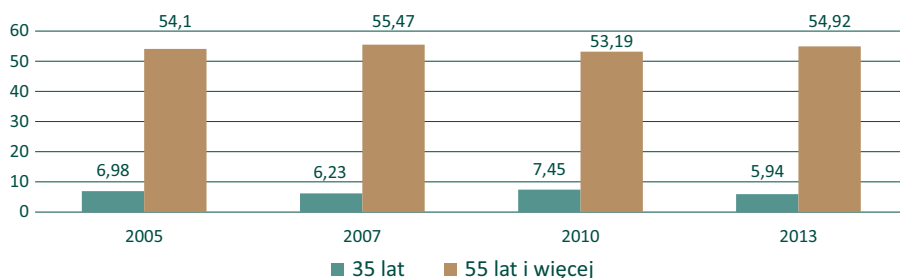
³⁶ Jak informuje Tangermann (*Direct payments in the CAP post 2013*, European Parliament, Brussels 2011), kolejne reformy systemu dopłat bezpośrednich nie przyniosły zasadniczej zmiany w tym zakresie. W 2011 r. Tangermann twierdził, że od czasu wprowadzenia reformy MacSharry'ego w 1992 r. straciła zasadność kontynuacja systemu płatności bezpośrednich w pierwotnym kształcie, a europejscy rolnicy mieli wystarczająco dużo czasu, aby dostosować się do wymagań rynkowych.

³⁷ *Capping* ma zastosowanie tylko do płatności otrzymywanych przez rolników w ramach podstawowej płatności (JPO w krajach stosujących SAPS i BPS w pozostałych krajach).

niewielu gospodarstw (500–600). Pozyskane w ten sposób oszczędności zasiliły PROW.

6.5. Wsparcie dla młodych rolników w ramach WPR

Problem starzejącego się europejskiego społeczeństwa dotyczy także rolnictwa. Nie jest to zjawisko nowe i w związku z tym od lat unijna polityka rozwoju obszarów wiejskich w ramach w II filara WPR wspiera proces odnowy pokoleniowej w rolnictwie. Jednak pomimo istniejących instrumentów wsparcia, w UE nie obserwujemy zasadniczej poprawy w tym obszarze. Zgodnie z dostępnymi wynikami badań (*European Farm Structure Survey 2013*), w 2013 r. w UE młodzi rolnicy (w wieku do 35 lat) stanowili niespełna 6% ogółu rolników, a ci powyżej 55 lat – prawie 55% (ryc. 6. 12).

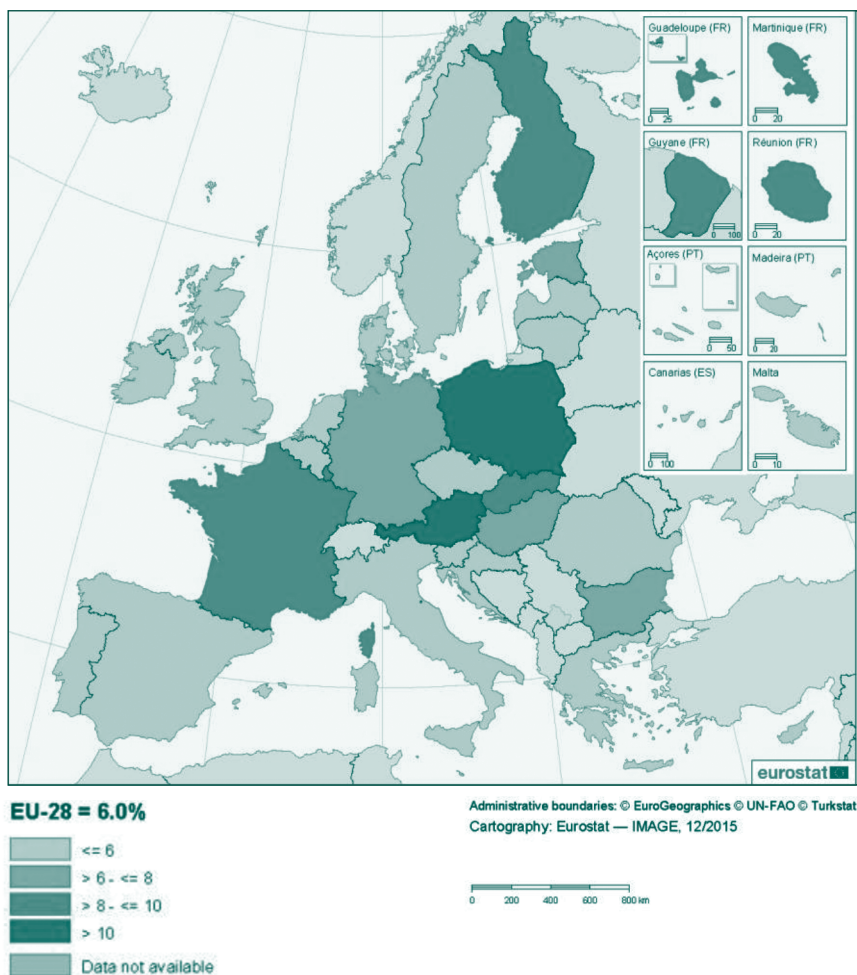
Ryc. 6.12. Struktura wieku rolników w UE w latach 2005–2013

Źródło: opracowanie na podstawie danych Eurostatu (FSS 2013), http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_survey_2013_-_main_results#Farm_managers_by_age.

Wyjątek stanowią Polska i Austria, gdzie udział młodych rolników jest znacznie wyższy niż średnia unijna, odpowiednio 12,1% i 10,9%. Na drugim biegunie znajduje się grupa krajów, w których odsetek rolników w wieku 55 lat i więcej jest wysoki (ryc. 6.13). Do tej grupy należą: Portugalia (73,7%), Rumunia (64,4%), Włochy (63,0%), Chorwacja (62,5%), Bułgaria (62,0%), Węgry (59,5%), Malta, Hiszpania, Zjednoczone Królestwo, Szwecja (we wszystkich tych krajach ten udział wynosi powyżej 58%), Czechy (57,0%) czy Grecja (56,2%)³⁸.

Problem starzenia się rolników dotyczy także takich krajów, jak USA czy Australia. Wyniki spisu rolnego opublikowane przez USDA w 2012 r. potwierdzają, że wzrost średniego wieku rolników obserwuje się od 30 lat. Australijski Urząd Statystyczny (The Australian Bureau of Statistics) podaje, że

³⁸ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_survey_2013_-_main_results#Farm_managers_by_age.

Rycina 6.13. Udział młodych rolników w wieku do 35 lat w krajach unijnych w 2013 r.

Źródło: European Farm Survey 2013, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Share_of_farm_managers_aged_less_than_35_years_2013.png.

w okresie 1981–2011 odsetek rolników w wieku 55 lat i więcej wzrósł z 26% do 47%, a w wieku poniżej 35 lat spadł z 28% do 13%³⁹

Przeprowadzone w 2017 r. badania zlecone przez Komisję Rolnictwa Parlamentu Europejskiego miały m.in. wskazać bariery powodujące niechęć młodych do pozostania na wsi i do podjęcia działalności rolniczej⁴⁰. W kilku

³⁹ *Can the (New) CAP deliver on sustainability? Special report, 21-25 September 2015*; https://euractiv.eu/wp-content/uploads/sites/2/special-report/euractiv_special_report_-_can_the_new_cap_deliver_on_sustainability-1.pdf.

⁴⁰ Wyniki badań opublikowano w raporcie *Young farmers: Policy implementation after the 2013 CAP reform*, Research for AGRI Committee, PE, 2017.

krajach unijnych, w tym także w Polsce, przeprowadzono badania terenowe⁴¹. Oprócz tradycyjnych barier wejścia (niska żywotność ekonomiczna przejmowanego gospodarstwa, ograniczony dostęp do ziemi, brak kapitału na rozwój) wykazały one, że barierą jest także niechęć części rodziców do przekazania gospodarstwa swoim dzieciom czy sprzedaży go potencjalnym nabywcom wchodzącym do rolnictwa. W opinii badanych przyczyną takiej sytuacji jest stale rosnąca wartość ziemi rolnej w UE (tzw. kapitalizacja dopłat bezpośrednich w cenie ziemi), traktowana przez rolników jako zabezpieczenie emerytalne na przyszłość. W Polsce badani wskazywali także na brak alternatywy dla często młodych jeszcze rodziców (brak pozarolniczych miejsc pracy na wsi), którzy opóźniają przekazanie gospodarstwa dzieciom (w badaniu nazywano to barierą wyjścia – *exit problem*).

Odpowiedzią na postępujący problem starzenia się grupy zawodowej rolników w Unii miało być wprowadzenie w ramach reformy WPR 2013+ oprócz dostępnej od lat pomocy w PROW obowiązkowego mechanizmu wsparcia dla młodych rolników także w I filarze. W 2015 r. młodzi rolnicy mogli po raz pierwszy uzyskać dodatkowe wsparcie w ramach systemu wsparcia bezpośredniego (do 25% wartości JPO). Zgodnie z notyfikacjami zgłoszonymi KE w 2015 r. kraje przeznaczyły 2,6 mld euro na ten instrument wsparcia mający objąć 180 tys. młodych rolników⁴². Corocznie KE przeznacza około 44 mld euro na system wsparcia bezpośredniego, z czego na wsparcie młodych rolników kraje członkowskie mogły przeznaczać rocznie do 2% wartości koperty krajowej. Maksymalny pułap 2% wybrały m.in. takie kraje, jak Holandia, Austria, Irlandia czy Hiszpania. W 2016 r. Polska, podobnie jak Niemcy, Węgry i Czechy, przeznaczyły 1% koperty krajowej na mechanizm wsparcia młodych rolników⁴³. **W tymże roku płatności dla młodych rolników objęły w Polsce blisko 1,3 mln ha.**

Przeznaczenie 1% rocznej wartości koperty finansowej dopłat bezpośrednich stanowi istotne wsparcie młodych rolników. Finansowanie to można łączyć ze wsparciem w II filarze, adresowanym zarówno do młodych rolników, jak i na wsparcie inwestycji modernizacji gospodarstw rolnych w ramach PROW 2014–2020. Warto w tym miejscu przypomnieć, że Polska od początku członkostwa w UE wspiera młodych rolników w ramach programów finansowanych z unijnej polityki rozwoju obszarów wiejskich. Skalę i poziom tego wsparcia prezentuje tabela 6.2.

⁴¹ Badania terenowe w Polsce w ramach tego projektu badawczego (badanie jakościowe w formie dyskusji fokusowej) prowadziła autorka z ramienia IRWiR PAN w województwie kujawsko-pomorskim.

⁴² *Young farmers: Policy implementation after the 2013 CAP reform*, Research for AGRI Committee, PE, 2017.

⁴³ *Direct Payments: Financial mechanisms in the new system*, Komisja Europejska, Brussels 2016. https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/direct-support/direct-payments/docs/direct-payments-financial-mechanisms_en.pdf.

Tabela 6.2. Wsparcie dla młodych rolników w ramach różnych programów wsparcia II filaru WPR w Polsce w latach 2004–2020

Programy wsparcia	Liczba młodych rolników korzystających ze wsparcia	Kwota płatności w mln euro
SPO Rolnictwo 2004–2006	14 151	178
PROW 2007–2013	38 857	800
PROW 2014–2020	28 715 (plan) ¹	717 (alokacja)
Razem	81 723	1695

¹ PROW 2014–2020, s. 283; <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa/Program-Rozwoju-Obszarow-Wiejskich-2014-2020>.

Źródło: opracowanie własne.

W latach 2004–2013 Polska przeznaczyła blisko 1 mld euro na pomoc dla inwestycji podejmowanych przez młodych rolników, którzy zrealizowali wtedy blisko 53 tys. projektów. W obecnym okresie programowania planuje się udzielić wsparcia 28,7 tys. młodych rolników na kwotę ponad 717 mln euro. W efekcie w latach 2004–2020 Polska wesprze 81,7 tys. projektów młodych rolników kwotą 1,7 mld euro.

6.6. Zintegrowanie wsparcia finansowego WPR i polityki spójności UE

Polityka rozwoju obszarów wiejskich jest odpowiedzią na zmieniającą się rolę i miejsce rolnictwa w strukturze gospodarki krajów unijnych. Jako osobny zestaw instrumentów wspierający rozwój społeczno-gospodarczy wsi unijna polityka rozwoju obszarów wiejskich została wyodrębniona stosunkowo późno, bo w marcu 1999 r. w Berlinie podczas szczytu Rady Europejskiej. Przyjęto wówczas wiele znaczących reform, w tym wydzielono II filar WPR jako politykę rozwoju obszarów wiejskich.

W odróżnieniu od I filara instrumenty rozwoju obszarów wiejskich wymagają współfinansowania ze strony kraju członkowskiego, podobnie jak w przypadku polityki strukturalnej i regionalnej UE. W kolejnych wieloletnich budżetach unijnych dla WPR relacja funduszy alokowanych w ramach I i II filara utrzymuje się na poziomie 70:30. W nowej perspektywie finansowej 2014–2020 relacja ta wynosi 75:25.

Tabela 6.3. Finansowanie ze środków EFRROW w mln euro w cenach bieżących w latach 2014–2020

Lata	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Razem	Udział (%)
I filar	43778	44190	43950	44146	44162	44241	44263	308730	75,61
II filar	5299	18184	18684	14371	14381	14330	14333	99582	24,39
Razem	49077	62374	62634	58517	58543	58571	58596	408312	100

Źródło: dziesiąte sprawozdanie finansowe na temat EFRROW. Rok budżetowy 2016, Komisja Europejska, COM(2017) 554 final z 27.09.2017, Bruksela.

W perspektywie finansowej 2014–2020 Polska pozostała znaczącym beneficjentem Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), choć w porównaniu z okresem 2007–2013 ta alokacja jest niższa i dodatkowo obniżona w wyniku przesunięcia 25% środków PROW do I filara (ryc. 6.14).

Ryc. 6.14. Alokacje w ramach PROW w latach 2014–2020 w mln euro na poszczególne kraje

Źródło: prezentacja KE, *Rural Development Programmes 2014-2020*.

To spowodowało, że takie kraje, jak Francja, Niemcy i Włochy znalazły się przed Polską, jeśli chodzi o wartość środków w ramach EFRROW przeznaczonych na wsparcie rozwoju wsi. Warto przypomnieć, że w tych krajach rządy zdecydowały się przesunąć środki WPR z I do II filara, wspierając w ten sposób rozwój wsi.

Jako II filar WPR polityka rozwoju obszarów wiejskich była finansowana w UE w ramach trzech perspektyw finansowych, choć niektóre instrumenty strukturalne (tzw. instrumenty towarzyszące) pojawiły się znacznie wcześniej. Powszechnie przyjmuje się, że także inne fundusze unijne wspierają rozwój obszarów wiejskich. Prowadzone w tym zakresie analizy wskazują, że od wielu lat ten wkład jednak maleje. W pierwszej perspektywie finansowej, po utworzeniu II filara WPR w latach 2000–2006, blisko 20% środków przeznaczono na rozwój obszarów wiejskich (tab. 6.4). Przeprowadzone analizy przez Komitet Regionów w UE wskazują, że udział pozostałych funduszy strukturalnych, w tym szczególnie Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) odgrywa najważniejszą rolę, po funduszach rolnych, w wspieraniu rozwoju wsi.

Najkorzystniejszy pod tym względem był okres 2007–2013, kiedy to ponad 14% funduszy spójności (EFRR, FS, EFS) wsparło obszary wiejskie. Szacuje się, że w latach 2014–2020 udział ten wyniesie zaledwie 5.4%.

Spadek zrealizowanych płatności na wsparcie rozwoju obszarów wiejskich obserwujemy także w ramach samego EFRROW, co należy uznać na zjawisko niekorzystne.

Tabela 6.4. Wkład (w %) funduszy strukturalnych w finansowanie (zrealizowane płatności) rozwoju obszarów wiejskich w UE w poszczególnych okresach programowania⁴⁴

MFF	EFRROW/ EFRGIO	EFRR	EFS	FS	Razem
2014–2020	15,9	3,6	1,0	0,7	21,3
2007–2013	18,5	10,8	0,6	2,7	32,6
2000–2006	19,9	0,4	*	0,0	20,3
1994–1999	19,4	2,2	0,6	0,0	22,1

Źródło: *The need for a White Paper on Ruralty from local and regional perspective: For a European rural agenda post 2020*, European Committee of the Regions, Brussels 2017.

Wyniki przeprowadzonych w UE konsultacji społecznych dotyczących przyszłego kształtu WPR⁴⁵ potwierdziły, że głównym zadaniem WPR jest zagwarantowanie równych warunków konkurencji w ramach jednolitego rynku europejskiego, z jednej strony, a z drugiej – konieczność zagwarantowania bezpieczeństwa żywnościowego, ochronę rolniczych zasobów naturalnych. Jednocześnie potwierdzono potrzebę kontynuacji ważnych społecznie celów gwarantujących spójność społeczno-ekonomiczną europejskiej wsi, co jest gwarantem kontynuacji finansowania wspólnej polityki rozwoju obszarów wiejskich w ramach WPR. Zarówno ochrona dochodów rolniczych, jak i podnoszenie standardu życia rodzin rolniczych stanowią ważny cel nowej WPR po 2020 r. Dotyczy to szczególnie wspierania dochodów rolników gospodarujących na obszarach o wysokich walorach przyrodniczych i młodych rolników. **W ramach unijnej solidarności finansowej wskazano na konieczność utrzymania ograniczenia płatności dla dużych producentów (*capping, płatności degresywne*), a zarazem utrzymania wsparcia dla mniejszych gospodarstw rolnych**, które spełnią wymóg realizowania praktyk szczególnie korzystnych dla środowiska naturalnego.

Podsumowanie

W UE rozpoczęły się dyskusje nad przyszłym kształtem WPR wywołane propozycjami KE. Rozpoczęły się także negocjacje budżetowe na lata 2020+,

⁴⁴ Należy pamiętać, że podane zestawienie opiera się na wartościach funduszy zatwierdzonych do wypłaty (płatności), które na ogół są niższe niż tzw. zobowiązania w wieloletnich ramach finansowych poszczególnych okresów finansowych.

⁴⁵ *Modernising and Simplifying the Common Agricultural Policy*, EC, Brussels 2017. https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/consultations/cap-modernising/highlights-public-consul_en.pdf.

które przyniosą ważne rozstrzygnięcia w zakresie możliwości finansowania WPR. **Nie sposób nie dostrzec, że WPR od samego początku stara się łączyć cele w pewnym sensie sprzeczne: konieczność efektywnego wykorzystywania czynników produkcji z potrzebą zapewnienia rolnikom odpowiedniego dochodu.** Prowadzi to często do wypłaty wsparcia nie zawsze spełniającego kryteria ekonomicznej efektywności podmiotom mogącym sobie radzić na rynku bez takiego wsparcia.

Dlatego w obliczu tych problemów Unia podejmuje wysiłki na rzecz wprowadzania odpowiednich rozwiązań i instrumentów. **Niewątpliwie największym wyzwaniem polityki wobec wsi pozostaje kwestia wsparcia małych i drobnych gospodarstw,** których w UE-28 jest przeważająca liczba (2/3 wszystkich gospodarstw). Problem ten dotyczy Polski, ale jak wskazano w tym rozdziale, także wielu innych krajów, w tym ze „starej” Unii. I choć areał ziemi rolniczej przez nich użytkowany jest stosunkowo niewielki, to społecznie jednostki te pełnią bardzo ważną funkcję gwarantowania żywotności i trwania wiejskiej Europy. Są także miejscem pracy dla wielu mieszkańców wsi. Zarazem Unia musi zagwarantować własne bezpieczeństwo żywnościowe, kierunkowo wspierając konkurencyjne gospodarstwa rolne, które produkują na rynek i zapewniają kontynuację produkcji rolnej oraz sukcesję gospodarstw.

Nie ma obecnie alternatywy dla WPR z jej unijnym wymiarem i wspólnym budżetem. Należy jednak dążyć do tego, aby wsparcie finansowe z WPR było lepiej ukierunkowane i nastawione na osiągnięcie ważnych efektów z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju w sferze ekonomicznej, społecznej i środowiskowej.

Rozdział 7. Polityczna mapa wsi polskiej

Wprowadzenie

Rozdział ten stawia sobie za cel prezentację politycznej świadomości mieszkańców wsi i rolników. Rolnicy i ludność obszarów wiejskich silnie popierają rządy Prawa i Sprawiedliwości (PiS). Także kandydaci na prezydenta wystawiani przez tę partię stale uzyskują większe poparcie w tym elektoracie niż w innych grupach społecznych. To poparcie dla PiS nie jest zjawiskiem nowym. Jest kontynuacją i konsekwencją wcześniejszych postaw. **PiS stał się najsilniejszą partią na obszarach wiejskich i wśród rolników od wyborów 2001 r.**

W obu turach wyborów prezydenckich (10.05 i 24.05.2015) i w wyborach sejmowych w (25.10.2015) to poparcie także wyraźnie się zaznaczyło. **W wyborach sejmowych w 2015 r. wyższa frekwencja wyborców wiejskich, w tym rolników, była ważnym czynnikiem, który przyczynił się do zmiany władzy w Polsce.** Obok mobilizacji wsi ważne było także ogólne przesunięcie opinii, jak i niewęjsze do Sejmu ważnej partii. Niespodziewane zwycięstwo Andrzeja Dudy odegrało tu rolę inicjalną. Jego wybór był niespodziewany w tym sensie, że ani uprzednia popularność kandydata, ani stan opinii publicznej na to nie wskazywały. W stabilnej sytuacji politycznej urzędujący prezydent na ogół z łatwością uzyskuje ponowny wybór. Wybór Andrzeja Dudy ukazał stan nastrojów społecznych i zachęcał zwolenników tej opcji politycznej do uczestnictwa w kolejnych starciach wyborczych.

Objęcie dwóch najważniejszych stanowisk w państwie przez prezydenta i premiera z PiS zostało przyjęte na terenach wiejskich pozytywnie. Badania nastrojów społecznych realizowane przez CBOS pokazywały skok poparcia dla osób premiera i prezydenta w porównaniu z poprzednikami, poprawę poparcia dla rządu, lepszą ocenę czołowych instytucji politycznych i poprawę nastrojów społecznych. W niektórych przypadkach nastąpiła nawet jakościowa zmiana obrazu instytucji. Ten stan wysokiego poparcia dla PiS utrzymuje się do chwili obecnej. Także powstanie nowego rządu PiS zostało powitane poprawą ocen i nastrojów społecznych.

To zjawisko jest nieprzypadkowe. Wiąże się zarówno z czynnikami bieżącymi, w tym z programem, działaniami, ich efektami ekonomicznymi, jak

* Dr hab. prof. UW Jerzy Bartkowski, Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.

i ma szersze podłoże w typie kultury społecznej i politycznej mieszkańców wsi i rolników. Jest także przejawem ogólnego trendu w elektoracie, będącego reakcją na wcześniejszą politykę, trendu, który wystąpił w tej grupie o wiele silniej. Tych postaw nie można sprowadzić do wymiaru czysto politycznego poparcia czy reakcji na nowe programy ekonomiczne. Nie są one także ani proste, ani jednoznaczne. Stąd zakres tematyki tego rozdziału. Obok poparcia dla głównych aktorów politycznych analizuje się także obraz świata instytucji i nastrojów społecznych. Przedstawiono aprobatę dla poszczególnych elementów programu PiS i działań rządu w okresie ostatnich dwóch lat. Postawy te należy umiejscawiać na tle stosunku do zasad ustroju i szerszych ram polskiej polityki oraz postaw wobec Unii Europejskiej. Pokazuje to nie tylko zakres poparcia czy konsekwencje przenoszenia zgeneralizowanego poparcia na nowe sytuacje, ale i granice tego poparcia.

Zostanie to przedstawione na podstawie sondaży CBOS. Badania CBOS dobrze do tego rodzaju pytań pasują. Mierzą opinie społeczne o głównych bieżących problemach kraju. Stosują stały zestaw wskaźników do oceny sytuacji bieżącej, postaw wobec rządu, popularności polityków i preferencje wyborcze. Dodatkowo powtarzają także pytania o ocenę głównych instytucji, jak i o stosunek do kluczowych problemów kraju określających ustrój, jego aprobatę oraz miejsce Polski w Europie i w świecie.

Daje to dobry materiał analityczny, gdyż postawy społeczne wymagają tła. Aktualne postawy należy pokazywać w kontekście innych opinii, jak i wcześniejszych ocen. W socjologii często właściwą informację o nastrojach dają właśnie różnice w opiniach analizowanej grupy i ogółu respondentów. Ponadto jest to analiza trendów opinii. Porównanie z poprzednimi postawami pokazuje zakres i wymowę zmian. Jednak w opiniach społecznych czynnik losowy często występuje w formie nieoczekiwanych wahań. Oceny ulegają nie tylko wpływowi wydarzeń politycznych, ale i chwilowym fluktuacjom.

Ukazanie dynamiki opinii wymaga odpowiedniego doboru punktów czasowych. W miarę możliwości starano się następująco dobierać daty wykorzystywanych badań. Punktem odniesienia był najbardziej aktualny wynik – najbliższy czasowo publikacji, następnie starano się o dane z połowy obecnej kadencji i o ostatni pomiar dla poprzedniego okresu, jeszcze niezahaczający o kampanię wyborczą. W przypadku zmian politycznych, jak zmiana premiera, wartościowy jest dopiero w miarę ustabilizowany wynik po okresie pierwotnych nadziei i kurtuazyjnie pozytywnych ocen, jak i podwyższonej liczby braków danych ze względu na zbyt krótki czas na wyrobienie sobie opinii.

Dane są przedstawiane w rozbiciu na opinie ogółu respondentów, mieszkańców obszarów wiejskich i rolników. Przemiany obszarów wiejskich spowodowały, że wieś nie jest już jednocześnie warsztatem pracy i miejscem

zamieszkania. Niemniej rolnictwo jest wciąż kluczową aktywnością dla tego obszaru. Stąd znaczenie opinii tej grupy społecznej.

7.1. Obraz rządu i prezydenta na tle ocen sytuacji w kraju

Do ukazania postaw wobec rządu CBOS stosuje szeroki zestaw pytań. Są w nim pytania o oceny ogólne wskazujące na liczbę jego zwolenników i przeciwników. Są także pytania o ocenę działalności w okresie od objęcia władzy, nadzieje z nim związane – czy jego działalność stwarza możliwość poprawy sytuacji gospodarczej – i na koniec o zadowolenie z osoby premiera. Pytania obejmują zarówno ocenę dotychczasowych dokonań, jak i oceniają działalność od strony szans na przyszłość, dotyczą zarówno całego rządu, jak i jego głównej postaci – premiera. To ostatnie ważne jest o tyle, że sama ocena dokonań ani sądy o szansach na przyszłość nie muszą jeszcze oznaczać aprobaty osoby. W przypadku premiera i rządu nie tylko sama ogólna ocena, lecz także poszczególne pytania o określone wymiary i aspekty pozwalają lepiej ująć problem w całej jego złożoności. Postawy te zarazem tworzą całość z postrzeganiem sytuacji w kraju. Dopiero pokazanie sytuacji w kraju pozwala pogłębić ocenę rządu wyrażaną w sondażach. Potrzeba takiego bardziej złożonego, wielowymiarowego i zniuansowanego sposobu oceny działania ekipy rządowej wynika ze złożoności przedmiotu oceny i różnorodności postaw wobec niego.

Tabela 7.1. Stosunek do rządu¹ (w %) w latach 2015–2018

	04.2015	02.2016	02.2017	10.2017	12.2017 ²	01.2018	02.2018
Zwolennicy	31	35	37	44	39	42	40
Przeciwnicy	32	32	33	27	30	14	17
Obojętni	32	27	26	26	29	33	34
Trudno powiedzieć	6	6	4	2	2	11	9
Mieszkańcy wsi							
Zwolennicy	28	38	46	49	51	46	40
Przeciwnicy	32	24	22	19	17	8	11
Obojętni	35	32	29	29	30	35	40
Trudno powiedzieć	5	7	3	3	2	11	10
Rolnicy							
Zwolennicy	29	54	51	65	48	61	55
Przeciwnicy	37	12	13	9	14	10	6
Obojętni	34	28	34	22	34	29	30
Trudno powiedzieć	0	5	2	3	4	0	8

² 12.2017 – ostatnia ocena rządu Beaty Szydło.

Źródło: CBOS.

¹ Treść pytania: Jak określił(a)by Pan(i) swój stosunek do rządu? Czy jest Pan(i) jego: 1. zdecydowanym zwolennikiem, 2. umiarkowanym zwolennikiem, 3. umiarkowanym przeciwnikiem, 4. zdecydowanym przeciwnikiem, 5. czy też Pana(i) stosunek do rządu jest obojętny?

Zacznijmy od ocen sumarycznych (tab. 7.1). W końcowym okresie rząd Ewy Kopacz miał złe oceny. Odsetki zwolenników, przeciwników i obojętnych niewiele się różniły. Wśród ludności obszarów wiejskich i rolników oceny negatywne wyraźnie przeważały. Objęcie władzy przez PiS w 2015 r. spowodowało przyrost dodatnich ocen rządu. Poprawiały się one w trakcie kadencji w wyniku zmniejszania się liczby jego przeciwników i osób niezdecydowanych. Kolejna zmiana osoby premiera przyniosła przyrost ocen pozytywnych, ale i liczby osób niemających opinii. To ostatnie nie dziwi na początku sprawowania tego urzędu przez nowego premiera. Oceny rolników i mieszkańców wsi zmieniają się podobnie jak oceny ogółu respondentów, z tym że poparcie dla rządu jest wśród nich bardziej zdecydowane, a odsetek osób określających się jako jego przeciwnicy bardzo niski. **Grupa rolników cechuje się najbardziej pozytywnymi ocenami rządu i najbardziej sprzyjającymi mu postawami.**

Tabela 7.2. Ocena działalności rządu od czasu objęcia przezeń władzy² (w %)

	04.2015	02.2016	02.2017	10.2017	12.2017	02.2018
Dobrze	36	41	49	58	54	49
Źle	42	39	37	31	35	16
Trudno powiedzieć	22	20	14	11	10	35
Mieszkańcy wsi						
Dobrze	34	45	62	68	68	50
Źle	42	32	26	22	21	12
Trudno powiedzieć	24	23	13	10	11	38
Rolnicy						
Dobrze	29	62	76	81	66	64
Źle	49	25	18	11	18	9
Trudno powiedzieć	23	13	8	8	17	26

* 12.2017 – ostatnia ocena rządu Beaty Szydło.

Źródło: CBOS.

Ocena działalności rządu zmienia się w czasie podobnie jak stosunek do rządu. Podobnie są też społecznie zróżnicowane jego oceny (tab. 7.2). I tu po zmianie władzy oceny efektów działania rządu zmieniają się z negatywnych na dodatnie. W trakcie rządów Beaty Szydło zwiększa się udział ocen dodatnich. Jednocześnie ubywa ocen negatywnych i ocen typu „trudno powiedzieć”. Zaznacza się niemniej pewne pogorszenie ocen rządu w końcowym okresie jej władzy. Po zmianie premiera pod koniec 2017 r. nadal utrzymuje się znaczna przewaga ocen pozytywnych nad negatywnymi. Zarazem rośnie udział opinii bez określania stanowiska, który w przyszłości zapewne będzie malał.

² Treść pytania: Jak by Pan(i) ocenił(a) wyniki działalności rządu od czasu objęcia przezeń władzy? 1. Bardzo dobrze, 2. Raczej dobrze, 3. Raczej źle, 4. Bardzo źle, 5. Trudno powiedzieć.

Tabela 7.3. Czy polityka rządu stwarza szansę poprawy sytuacji gospodarczej³? (w %)

	04.2015	02.2016	02.2017	10.2017	12.2017	02.2018
Ogółem						
Tak	27	39	43	55	49	55
Nie	58	49	45	34	40	28
Trudno powiedzieć	15	12	12	17	11	17
Mieszkańcy wsi						
Tak	28	43	43	62	58	58
Nie	58	43	43	25	29	23
Trudno powiedzieć	15	14	14	13	13	18
Rolnicy						
Tak	27	43	43	69	61	71
Nie	63	45	45	20	26	17
Trudno powiedzieć	11	12	12	11	13	12

* 12.2017 – ostatnia ocena rządu Beaty Szydło.

Źródło: CBOS.

Tabela 7.3 wskazuje na gospodarczy wymiar ocen działania rządu. Tutaj notowania rządu Beaty Szydło zmieniały się wolniej, jak i były mniej entuzjastyczne. Oceny te stale poprawiały się, choć pod koniec jej rządów wystąpiło pewna ich obniżka, jak i pojawiło się więcej określeń niezdecydowanych. Zmiana osoby premiera spowodowała znaczny przyrost ocen optymistycznych, a zmniejszenie się pesymizmu (tab. 7.4). Postawy wśród ludności wiejskiej i rolników zmieniają się podobnie, z tym że ich poparcie dla obecnej

Tabela 7.4. Zadowolenie z osoby premiera⁴ (w %)

	04.2015	02.2016	02.2017	10.2017	12.2017	01.2018	02.2018
Ogółem							
Tak	35	43	46	53	49	54	53
Nie	46	39	40	35	39	20	18
Trudno powiedzieć	19	18	14	12	12	26	29
Mieszkańcy wsi							
Tak	35	48	56	62	65	56	54
Nie	47	31	30	26	23	15	16
Trudno powiedzieć	17	21	14	11	12	29	31
Rolnicy							
Tak	27	69	71	62	58	63	66
Nie	57	10	21	26	20	8	18
Trudno powiedzieć	15	21	8	11	22	29	17

Źródło: CBOS.

³ Treść pytania: Czy Pana(i) zdaniem, polityka obecnego rządu stwarza szansę poprawy sytuacji gospodarczej? 1. Zdecydowanie tak, 2. Raczej tak, 3. Raczej nie, 4. Zdecydowanie nie, 5. Trudno powiedzieć.

⁴ Treść pytania: Czy jest Pan(i) zadowolony(a), że na czele rządu stoi? 1. Zdecydowanie tak, 2. Raczej tak, 3. Raczej nie, 4. Zdecydowanie nie, 5. Trudno powiedzieć.

ekipy, jak i niezadowolenie z działań poprzedniego rządu są wyraźniejsze. U rolników widać to w postaci odwrócenia postaw z pesymizmu w optymizm, a po zmianie premiera dominacja optymizmu wystąpiła w sposób bardzo dobitny.

Jako ocenę syntetyczną dla rządu można przyjąć zadowolenie z osoby premiera. Ocena dokonań rządu może być pozytywna mimo negatywnej oceny osoby nim kierującej. Podobnie może być z pesymizmem, bądź z nadziejami na przyszłość. Argumentem za użyciem tego wskaźnika jest także to, że ten wymiar oceny osobistej jest istotny przy analizach postaw ludności wiejskiej, dla której czynnik personalny odgrywa istotną rolę. Tutaj mamy podobną dynamikę jak poprzednio (tab. 7.4). Najpierw uwidacznia się w nich zmiana władzy. Pociągnęła ona za sobą zmianę ogólnego charakteru ocen z negatywnych na pozytywne, zarówno wśród ogółu respondentów, jak i wśród ludności wiejskiej. Po ostatniej zmianie osoby premiera odsetki zadowolonych pozostają bez zmian, ale wzrasta odsetek osób bez zdania ze względu na krótki okres sprawowania władzy. Rolnicy i ludność wiejska – u nich zmiany postaw są podobne jak w całym elektoracie, ale z bardziej wyraźną i silną komponentą aprobaty i nadziei.

Tabela 7.5. Postawy wobec obozu rządzącego w Polsce⁵ (w %) (10.2017)

Do kogo by się zaliczył?	Sympatyk obozu rządzącego	Nie sympatyzuje ani z rządem, ani z opozycją	Przeciwnik obozu rządzącego	Trudno powiedzieć
Ogółem	32	44	20	4
Wieś	35	50	11	4
Rolnicy	44	44	9	2

Źródło: CBOS.

Sposób sprawowania władzy, przebieg dwóch lat rządów wyzwolił na tyle silne emocje, że wymaga nieco innych niż standardowe narzędzi pomiarowych. Nie dotyczą one już tylko ocen poszczególnych instytucji czy osób, ale całości polityki. Wyrażają się silnym zaangażowaniem w formie poparcia lub dezaprobaty. Stąd i takie bardziej zgeneralizowane pytanie, czy respondent uważa się za zwolennika, czy za przeciwnika obozu rządzącego (tab. 7.5). Odpowiedzi na „nie” przede wszystkim pokazują dominację osób zajmujących postawy środkowe. Jest to w miarę stałe w różnych przekrojach społecznych. **Ludność wiejska i rolnicy cechują się wyższym odsetkiem osób deklarujących się jako zwolennicy, a mniejszym jako przeciwnicy. Jednak i wśród nich podobnie jak wśród reszty Polaków dominują postawy środkowe, bez wyraźnej deklaracji za lub przeciw.** Trudno więc twierdzić, że domi-

⁵ Treść pytania i alternatywy do wyboru w tabeli 7.5.

nują wśród nich zadeklarowani zwolennicy obozu rządzącego mimo wyraźnej przewagi sympatyków nad zadeklarowanymi przeciwnikami.

Tabela 7.6. Ocena działalności prezydenta (w %)

	04.2015	02.2016	02.2017	10.2017	12.2017	02.2018
Ogółem						
Dobrze	60	47	54	68	64	65
Źle	31	38	37	24	27	26
Trudno powiedzieć	9	15	9	8	9	9
Mieszkańcy wsi						
Dobrze	65	54	65	76	75	74
Źle	27	29	25	16	16	17
Trudno powiedzieć	8	17	10	8	9	9
Rolnicy						
Dobrze	58	76	65	83	68	84
Źle	37	21	24	14	14	14
Trudno powiedzieć	5	3	11	3	18	1

* 04.2015 – ostatnia ocena prezydenta Bolesława Komorowskiego.

* treść pytania analogiczna do pytania w tabeli 7.2.

Źródło: CBOS.

Podobnie przebiega także bardziej dokładny obraz popularności prezydenta. Zestawienie znaczących punktów czasowych (tab. 7.6) pokazuje podobną dynamikę jak we wcześniej analizowanych postawach, choć zaznaczają się także różnice. Nie jest widoczny skok inicjalny po wyborach prezydenckich. Ale jest wyraźne trwale poparcie z pewnymi wahaniami. Uwidacznia się efekt centralności tej osoby dla obrazu całości ocen. Wyraża się to w dużej, praktycznie można powiedzieć, powszechnej znajomości jego osoby. **Prezydent jest w Polsce oceniany zdecydowanie pozytywnie, a zmiany ocen dokonują się z reguły w obrębie pola pozytywnego.**

Tabela 7.7. Przewidywany kierunek zmian sytuacji w Polsce (w %)

Czy sytuacja w Polsce zmierza w dobrym, czy w złym kierunku?	04.2015			02.2018		
	ogółem	wieś	rolnicy	ogółem	wieś	rolnicy
W dobrym	26	23	11	50	54	58
W złym	56	60	60	34	30	29
Trudno powiedzieć	18	17	29	16	16	13

Źródło: CBOS.

Ważnym czynnikiem silnie związanym z postawami wobec rządu są oceny sytuacji kraju. Mierzy je rutynowo co miesiąc CBOS. Odnoszą się one

do głównych wymiarów sytuacji kraju. Sytuację w Polsce można oceniać w trzech wymiarach: ogólnym, polityki, gospodarki i rynku pracy. Pomiary prowadzi się zarówno w odniesieniu do aktualnej sytuacji, jak i do nadziei na przyszłość. Starają się one ująć zarówno aspekt ogólny, jak i jednostkowy. W dalszych analizach z zestawu ogólnych wskaźników CBOS pominięto jedynie oceny sytuacji w zakładzie pracy respondenta, mniej jak się wydaje właściwe ze względu na specyfikę grupy rolników. Aby zbyt nie rozbudowywać tekstu, analizę ograniczono do porównania ocen z okresu przed wyborami z ocenami najbardziej aktualnymi.

Tabela 7.8. Ocena sytuacji politycznej i gospodarczej w kraju (w %)

	Dobra	Ani dobra, ani zła	Zła	Trudno powiedzieć
04.2015				
Jak Pan(i) ocenia obecną sytuację:				
ogółem				
polityczną w Polsce	9	37	48	6
gospodarczą w Polsce	18	37	40	5
mieszkańcy obszarów wiejskich				
polityczną w Polsce	8	37	48	6
gospodarczą w Polsce	14	36	43	7
rolnicy				
polityczną w Polsce	17	22	48	13
gospodarczą w Polsce	12	32	50	7
02.2018				
Jak Pan(i) ocenia obecną sytuację:				
ogółem				
polityczną w Polsce	28	33	32	7
gospodarczą w Polsce	55	31	9	5
mieszkańcy obszarów wiejskich				
polityczną w Polsce	30	36	26	8
gospodarczą w Polsce	53	32	8	7
rolnicy				
polityczną w Polsce	37	31	29	4
gospodarczą w Polsce	61	27	8	4

Źródło: CBOS.

Ocena sytuacji w kraju przed wyborami w 2015 r. była negatywna, Zarówno sytuację polityczną, jak i gospodarczą społeczeństwo polskie oceniało negatywnie. Ludność wiejska i rolnicy w swych ocenach byli zbieżni z ogólnym trendem opinii. Dwa i pół roku później ocena sytuacji ekonomicznej zmieniła się na zdecydowanie pozytywną. Mieszkańcy wsi i rolnicy widzą ją podobnie jak ogół respondentów. Widoczna jest lepsza jej ocena niż u ogółu respondentów, ale bez zasadniczych różnic.

Natomiast ocena obu grup aktualnej sytuacji politycznej nieco się różni, choć są też podobieństwa. Przede wszystkim jest znacznie gorsza niż ocena sytuacji gospodarczej. Różnica w odsetku ocen pozytywnych polityki i gospodarki wynosi ok. 20–30 punktów procentowych na niekorzyść polityki. U wszystkich grup dominują oceny „ani dobrze, ani źle”. Jednak ogólny wydźwięk ocen jest nieco inny. Wśród ogółu społeczeństwa widać bardziej negatywny obraz polityki niż w grupie mieszkańców wsi i rolników. O ile wśród ogółu respondentów oceny negatywne przeważają nad dodatnimi, to wśród respondentów wiejskich i rolników dominują oceny pozytywne nad negatywnymi. Nie są to jednak duże różnice (tab. 7.8).

Tabela 7.9. Ocena sytuacji materialnej rodziny (w %)

	04.2015			02.2018		
	dobrze	ani dobrze, ani źle	źle	dobrze	ani dobrze, ani źle	źle
Czy obecnie rodzinie żyje się:						
ogółem	45	43	11	62	34	4
wieś	41	49	9	57	38	4
rolnicy	36	54	11	75	23	2

Źródło: CBOS.

Analiza ocen sytuacji ekonomicznej rodzin daje podobny obraz zmian jak w opiniach dotąd analizowanych. O ile u progu zmiany dominowały negatywne oceny sytuacji materialnej rodziny, grupujące się wokół takich określeń jak „ani dobrze, ani źle”, to aktualnie dominanta przesunęła się w stronę ocen dobrych, a ocen neutralnych i negatywnych zdecydowanie ubyło. Wśród ogółu respondentów różnica ocen dodatnich i ujemnych wynosi prawie 30 p.p., ale wśród rolników przekracza 70 p.p. (tab. 7.9).

Tabela 7.10. Sytuacja na lokalnym rynku pracy (w %)

	04.2015			02.2018		
	ogółem	wieś	rolnicy	ogółem	wieś	rolnicy
Jak określił(a)by Pan(i) sytuację na rynku pracy w Pana(i) okolicy:						
bez większych problemów można znaleźć odpowiednią pracę	4	3	0	15	15	14
można wprowadzić znaleźć jakąś pracę, ale trudno o pracę odpowiednią	33	26	36	57	54	56
trudno znaleźć jakąkolwiek pracę	45	48	43	19	24	27
nie można znaleźć żadnej pracy	15	21	19	3	4	1
trudno powiedzieć	3	2	2	6	3	1

Źródło: CBOS.

Podobnie widoczna jest zmiana w percepcji lokalnego rynku pracy. Oceny wcześniejsze były pesymistyczne. Dominowały odpowiedzi wskazujące na

trudności znalezienia jakiegokolwiek pracy (tab. 10). Obecnie nastąpiło przesunięcie ocen w kierunku wyraźnego odczuwania możliwości łatwego znalezienia pracy. W społecznym odczuciu sytuacja zdecydowanie poprawiła się. Nie dotyczy to łatwości znalezienia pracy w pełni odpowiadających preferencjom, ale braku zagrożenia bezrobociem. **Obecna sytuacja nie zagraża podstawom egzystencji.** Zmiany odpowiedzi u ludności wiejskiej i wśród rolników zbiegają się z ogólnym trendem.

Tabela 7.11. Nadzieje na zmianę sytuacji w Polsce w okresie najbliższego roku⁶ (w %)

	05.2014	05.2016	12.2017
Ogółem			
Poprawi się	15	21	30
Nie zmieni się	56	39	41
Pogorszy się	21	31	22
Trudno powiedzieć	8	9	7
Mieszkańcy wsi			
Poprawi się	13	21	35
Nie zmieni się	59	42	42
Pogorszy się	20	27	15
Trudno powiedzieć	8	11	8
Rolnicy			
Poprawi się	15	24	25
Nie zmieni się	50	35	37
Pogorszy się	31	24	15
Trudno powiedzieć	5	17	22

Źródło: CBOS.

Podobne zmiany obserwuje się w opiniach wyrażających ważny aspekt życia – nadzieje na przyszłość (tab. 7.11). Przed zmianą władzy w Polsce dominowały przekonania, że w horyzoncie najbliższego roku sytuacja nie zmieni się. Następnie obserwuje się kolejne przyrosty odsetka ocen wyrażających optymizm. W każdym kolejnym pomiarze zmniejszają się oczekiwania, że się nic nie zmieni. Trend jest podobny tak wśród ogółu respondentów jak wśród mieszkańców obszarów wiejskich i rolników.

Jeśli próbować ująć to od strony – stan inicjalny, stan obecny i nadzieje na przyszłość – to wyłania się taki oto syntetyczny obraz. Przed zmianami dominowały odpowiedzi łączące oceny sytuacji jako negatywnej lub stagnacyjnej z pesymizmem w odniesieniu do przyszłości. Dotyczyło to tak życia jednostki i jej rodziny jak kraju jako całości. Obecnie się to diametralnie zmieniło. **Oceny sytuacji ekonomicznej kraju i warunków życia rodzin stały się pozy-**

⁶ Treść pytania: Jak Pan(i) sądzi, czy w ciągu najbliższego roku sytuacja w Polsce poprawi się, pogorszy czy też się nie zmieni?. Odpowiedzi na pytania w tabeli 11.

tywne. Jednostki postrzegają swoją sytuację dodatnio, a ogólną koniunkturę – pozytywnie. Taki sam optymizm dotyczy przyszłości. Oczekuje się poprawy życia i nie widzi się w przyszłości zagrożenia ani dla siebie, ani dla swojej rodziny, ani dla kraju. **Jedynie sfera polityki odbiega od tego optymistycznego obrazu. Jest nadal oceniana jeśli nie negatywnie, to z dużo większą powściągliwością niż sfera gospodarki.**

Jak wyjaśnić ten obraz, zarówno w jego ogólnym przebiegu, jak i obraz bardziej szczegółowy, wyłaniający się z comiesięcznych badań CBOS? Szczegółowy przebieg zmian opinii publicznej sprawia duże trudności w wyjaśnianiu przez badaczy opinii publicznej. Gdy próbuje się powiązać go z wydarzeniami bieżącej polityki, opinie te wydają się nie mieć związku. Często zmiany w opiniach nie tylko się z nimi nie wiążą, ale nawet – wydawałoby się – przeczą im. Wyjaśnienie przynoszą te analizy, które wiążą go z inną grupą wydarzeń – ogólną sytuacją ekonomiczną kraju, poziomem życia i sytuacją na rynku pracy. Ocenę sytuacji i popularność kluczowych aktorów polityki są echem wahań poziomu materialnego życia w Polsce i sytuacji na rynku pracy⁷. Analizy te dotyczą ocen i deklaracji ogółu respondentów. Jednak wydaje się, że można je także odnieść do poszczególnych grup i warstw społeczeństwa polskiego.

Teza o związku poparcia dla PiS z poprawą koniunktury gospodarczej i jej konsekwencjami dla sytuacji jednostek i ich rodzin wydaje się uzasadniona. Podobny efekt obserwowano w okresie rządów premiera Tuska. Zjawisko to znane jest nie tylko z Polski. Czasami określa się je mianem głosowania ekonomicznego. W tych danych ów związek uwidacznia się wyraźną korespondencją między zmianami w ocenie kluczowych aspektów życia ekonomicznego z punktu widzenia jednostek oraz z perspektywy opinii społecznych i politycznych.

Poparcie dla PiS ma więc przyczyny zarówno w ogólnej koniunkturze, jak i w polityce prosojnalnej rządu. Jednak nie należy go redukować do ekonomii ani do korzyści, a więc aspektu czysto użyteczności. Raczej o tym poparciu stanowi korzystny klimat dla utożsamiania się części opinii publicznej z rządem. Gdyby nie to, bieżące wydarzenia miałyby inne konsekwencje i inną recepcję w jej oczach.

7.2. Partycypacja polityczna. Gotowość udziału w wyborach i preferencje wyborcze

Ważnym elementem mapy politycznej są preferencje wyborcze i deklaracje gotowości udziału w wyborach. Dobrze oddają aktualne nastroje polityczne.

⁷ CBOS. Komunikat nr 158/2017, *Subiektywne vs. obiektywne wskaźniki stanu gospodarki i warunków materialnych*, CBOS, Warszawa 2017.

Tabela. 7.12. Deklaracja gotowości uczestnictwa w wyborach sejmowych (w %)

	10.2015			10.2016			02.2018		
	ogółem	wieś	rolnicy	ogółem	wieś	rolnicy	ogółem	wieś	rolnicy
Na pewno tak	62	57	62	64	59	59	71	66	74
Nie wiem	23	26	22	14	13	14	14	16	12
Na pewno nie	15	16	16	22	28	27	15	18	14

Źródło: CBOS.

Gotowość głosowania jest dość trwała i nie ulega dużym wahaniom. Trzeba tutaj zaznaczyć, że deklarowane przez respondentów gotowości do uczestnictwa są znacznie wyższe od realnych. Trzeba je traktować raczej jako wskaźnik niż realną zapowiedź. Jest on w tej chwili nieco wyższy od średniej, co wskazuje na mobilizację wyborców (tab. 7.12).

Tabela. 7.13. Deklaracje wyborcze (w %)

	PiS	PO	Partia „Razem”	Partia Korwin	PSL	SLD	Kukiz ‘15	Nowoczesna	Trudno powiedzieć
10.2015									
Ogółem	34	27	1	3	3	6	8	7	9
Wieś	46	20		2	7	4	6	2	10
Rolnicy	50	15		3	16	7	9		32
10.2016									
Ogółem	38	15	2	3	4	4	6	16	11
Wieś	50	9	3	4	6	3	6	9	10
Rolnicy	75	0	0	8	4	4	2	7	0
02.2018									
Ogółem	43	17	1	2	4	4	7	5	15
Wieś	50	11	1	2	7	2	8	2	15
Rolnicy	55	5		3	16		2	2	15

Źródło: CBOS.

Dla lepszej ilustracji analiz zestawiono aktualne deklaracje (luty 2016) z ostatnimi wynikami sprzed wyborów sejmowych w 2015 r. i z sondażem zrealizowanym rok później. **Przedstawione poparcie dla partii pokazuje znaczną trwałość i jednocześnie znaczne zmiany. Ogólna tendencja to trwałość opcji politycznych.** Dane wskazują na relatywną niezmiennosc gotowości poparcia głównych sił politycznych. Ich układ nie zmienił się zasadniczo. Na tym tle zaznaczają się pewne tendencje, jak wahania poparcia dla Nowoczesnej, przypuszczalnie związane z osobą jej przewodniczącego. Obok partii trwale sytuujących się ponad wyborczą poprzeczką są partie, których popularność utrzymuje się na granicy wejścia do Sejmu. Są to przede wszystkim partie podzielonej lewicy.

Na obszarach wiejskich i ludności rolniczej zaznacza się podział na partie wiejskie i miejskie. O ile na obszarach miejskich mamy szerokie spektrum popieranych partii, to na wsi i wśród rolników obraz ten ulega zdecydowanej redukcji. Liczy się tu już tylko kilka partii: rządząca PiS i jej koalicjanci, a z opozycji PO, Kukiz '15 i PSL. Widać zdecydowanie poparcie dla PiS i strukturalną słabość innych partii, które nie mogą przeniknąć na ten teren, jak Nowoczesna, i odchodzenie w niepamięć SLD (tab. 7.13).

Istnieje ważny problem predyktywności. Trzeba zaznaczyć, że pomiary poparcia dla partii pokazują także chwilowe zawirowania trudne do wyjaśnienia. W grudniu 2017 r. – 0% wsparcia wśród rolników dla PO (zgodnie z komunikatem) (34 rolników). Jest to efekt nie tyle zawodności narzędzia, ile poczucia niepewności wśród elektoratu. W wynikach stale utrzymują się wysokie wskaźniki niezdecydowania, a wskazanie „trudno powiedzieć” ciągle „zajmuje” trzecie miejsce we wskazaniach respondentów, tak ogółu jak wyborców wiejskich i rolników.

W wyborach ujawnia się także elektorat protestu, który w Polsce stanowi 1/5–1/4 elektoratu. Są to wyborcy, którzy głosują na partie antysystemowe lub antyestablishmentowe. Wcześniej nie ujawniają swych preferencji. Takie postawy alienacji mogą też skłaniać do bierności i absencji wyborczej. W aktualnej sytuacji można tylko oczekiwać, że gotowość różnych form protestu czy głosowania na partie nie tyle opozycyjne, ile antysystemowe będzie wyższa. Natomiast trudno orzec, jaką formę wybiorą wyborcy. Utrudnia to prognozowanie wyniku wyborów na podstawie sondaży.

7.3. Kluczowe kwestie polityczne: Unia Europejska, instytucje ponadnarodowe, porządek instytucjonalny i demokracja

Obok różnych opinii związanych z bieżącą polityką czy oceną bieżącej sytuacji ważne pytanie stanowi sfera „głębszych” postaw. Chodzi o stosunek do kluczowych kwestii ustrojowych i do strategicznych decyzji politycznych określających miejsce Polski w Europie. Główne kwestie polityczne, wyróżnione ze względu na ich znaczenie to: Europa, instytucje ponadnarodowe, porządek instytucjonalny i demokracja. Są mniej wrażliwe na aktualną politykę. Jest to obraz niejednoznaczny, ale złożony, niekiedy ambiwalentny, dlatego wymagający dokładnej i starannej analizy. Wydaje się, że stanowi ważny element postaw, istotny dla lepszej lokalizacji wcześniej analizowanych opinii.

Poparcie dla Unii, dla obecności Polski w Unii Europejskiej, w obozie zjednoczonej Europy jest trwale wysokie i nie podlega wahaniom. Mimo

konfliktu na linii rząd Polski – Unia, pojawienia się poruszającej emocje kwestii uchodźców, nie zmienia to zdecydowanego i trwałego poparcia dla tej obecności. I badania przeprowadzone przed zmianą ekipy rządzącej, i aktualne przynoszą taki sam obraz. Ludność obszarów wiejskich i rolnicy wyrażają takie same postawy, a występujące różnice poparcia nie przekraczają znacząco wielkości, które można uznać za chwilowe fluktuacje. Jest to kwestia, w której postawy są wyraziste i zdecydowane. Wśród ankietowanych mieszkańców wsi i rolników nie pojawia się tu charakterystyczny i częsty w odpowiedziach na bardziej ogólne, polityczne pytania wzrost odpowiedzi „trudno powiedzieć” (tab. 7.14).

Tabela 7.14. Poparcie dla przynależności Polski do UE⁸ (w %)

	Popieram	Jestem przeciwny	Trudno powiedzieć
11.2015			
Ogółem	84	10	6
Wieś	78	12	9
Rolnicy	88	12	0
04.2017			
Ogółem	88	8	4
Wieś	83	11	6
Rolnicy	85	11	4

Źródło: CBOS.

Tabela 7.15. Postawy wobec integracji europejskiej (w %)

	Zjednoczenie Europy poszło już za daleko	Opinia ambiwalentna	Europa powinna zjednoczyć się jeszcze bardziej	Trudno powiedzieć
11.2015				
Ogółem	25	30	39	6
Wieś	27	29	34	9
Rolnicy	15	36	37	13
04.2017				
Ogółem	24	20	48	8
Wieś	25	20	46	9
Rolnicy	32	25	40	4

Źródło: CBOS.

Z poparciem spotykają się też projekty wzmocnienia integracji europejskiej, wyrażając zgeneralizowany kierunek poparcia dla wzmocniania Unii. Respondenci pytani przed zmianą ekipy rządzącej, jak i obecnie, wyrażają

⁸ Treść pytania: Czy osobiście popiera Pan(i) członkostwo Polski w Unii, czy też jest Pan(i) temu przeciwny(a)?

przekonanie o potrzebie tego rodzaju działań. Różnica opinii, mniejsze poparcie dla integracji, a większa gotowość poparcia tezy o nadmiernej centralizacji unijnej nie podważają tego bilansu wysokiego poparcia dla wzrostu integracji tak wśród ogółu ludności jak wśród mieszkańców obszarów wiejskich i rolników (tab. 7.15).

Tabela 7.16. Postawy wobec zwiększenia integracji europejskiej (w %) (04.2017)

Czy w interesie Polski leży:	Przynależność do grupy państw najbliższej ze sobą współpracujących	Pozostanie wśród państw luźniej ze sobą współpracujących	Wystąpienie z Unii Europejskiej	Trudno powiedzieć
Ogółem	50	35	4	12
Wieś	43	39	4	13
Rolnicy	39	46	5	11

Źródło: CBOS.

Ta sama tendencja pojawia się, gdy sondaże dotyczą kwestii tzw. Europy dwóch prędkości, tj. dobrowolnego podziału krajów unijnych na ściślej ze sobą współpracujące i na luźniej koordynujące swoje polityki, ale bez dezintegracji całości. Wydaje się, że przeważa raczej tendencja poparcia przynależności Polski do grupy bliżej współpracujących, choć jest słabiej popierana na obszarach wiejskich i raczej odrzucana w grupie rolników (tab. 7.16).

Tabela 7.17. Stosunek do wprowadzenia euro w Polsce⁹ (w %)

04.2017	Popieram	Jestem przeciwny	Trudno powiedzieć
Ogółem	22	72	6
Wieś	16	77	7
Rolnicy	14	75	11

Źródło: CBOS.

Pytania natomiast o wzmacnianie i rozszerzanie Unii i o jej wewnętrzną organizację pokazują już pewne odrębności, ale mieszczące się w granicach akceptacji trwałej obecności Polski w UE. **Niechęć budzą wprowadzenie euro i kwestia uchodźców.** Propozycji wprowadzenia euro w Polsce opinia publiczna jest zdecydowanie przeciwna (tab. 7.17).

Inną taką niechętnie przyjmowaną konsekwencją przynależności do Unii jest przyjmowanie uchodźców. W społeczeństwie polskim dominują postawy temu przeciwnie. Na obszarach wiejskich i wśród rolników są one bardziej wyraźne. Niechęć do uchodźców jest starsza niż aktualny kierunek propagandy, który tylko ją wzmocnił (tab. 7.18).

⁹ Treść pytania: Czy zgodził(a)by się Pan(i) na zastąpienie polskiego pieniądza (złotego) wspólnym dla wielu państwem UE pieniądzem – euro?

Tabela 7.18. Postawy wobec przyjmowania uchodźców z krajów objętych konfliktami zbrojnymi (w %)

	Tak, powinniśmy ich przyjmować i pozwolić im się osiedlić	Tak, powinniśmy ich przyjmować do czasu, aż będą mogli powrócić do kraju	Nie, Polska nie powinna przyjmować uchodźców	Trudno powiedzieć
12.2015				
Ogółem	5	37	53	5
Wieś	1	30	63	6
Rolnicy	3	31	57	9
11.2016				
Ogółem	5	38	53	4
Wieś	3	42	47	8
Rolnicy	2	30	66	2
10.2017				
Ogółem	4	29	63	4
Wieś	1	19	76	3
Rolnicy		22	72	6

* Badanie 12.2015 zrealizowane po zamachu w Paryżu.

Źródło: CBOS.

Podobnie jak dla UE, zdecydowane i wyraźne jest poparcie dla członkostwa Polski w NATO. Jest ono wysokie i trwałe. I tutaj wśród ludności wiejskiej i rolniczej ma tylko nieco mniej zdecydowany charakter. Ale ogólna wymowa odpowiedzi jest identyczna jak wśród ogółu wyborców (tab. 7.19). Także tu wystąpiła podobna ambiwalencja między przynależnością a konkretnymi inicjatywami. Głównie dotyczyło to udziału Polski w zbiorowych działaniach sojuszu w formie kontyngentu wojskowego.

Tabela 7.19. Poparcie dla przynależności do NATO (w %)

02.2017	Zdecydowanie popieram	Raczej popieram	Jest mi to obojętne	Jestem raczej przeciw	Jestem zdecydowanie przeciw	Trudno powiedzieć
Ogółem	45	37	10	2	1	6
Wieś	35	44	10	2	1	8
Rolnicy	37	45	10	5	0	2

Źródło: CBOS.

Ważną kwestią jest stosunek do demokracji. Obok pytań o czysto koniunkturalne kwestie można także stawiać pytania, czy poparcie dla niej i dla związanych z nią instytucji i procedur jest trwałe. W sondażach CBOS bada się postawy wobec demokracji, powtarzając trzy pytania: o wartość demokracji, jej personalne znaczenie dla respondenta i ocenę jej funkcjo-

nowania w kraju. Stosunek ten mierzy się tak w relacji do kraju jako całości jak w kontekście osobistego znaczenia, tak w kategoriach ogólnych jak konkretnych.

Tabela 7.20. Postawy wobec demokracji: demokracja ma przewagę nad wszelkimi formami rządów (w %)

	Tak	Nie	Trudno powiedzieć
	01.2016		
Ogółem	70	18	12
Wieś	61	22	17
Rolnicy	57	22	20
	01.2017		
Ogółem	66	19	15
Wieś	62	18	20
Rolnicy	68	17	15

Źródło: CBOS.

Odpowiedź na pytanie o wartość demokracji wyraża jej zdecydowaną akceptację i uznanie jej wartości. Postawa prodemokratyczna jest trwała i zdecydowana, a odpowiedzi aprobujące jakościowo przeważają nad negatywnymi. Na terenach wiejskich to poparcie nawet się wzmocniło, jeśli porównać odpowiedzi udzielone na początku 2016 r. i rok później w styczniu 2017 r. (tab. 7.20).

Tabela 7.21. Postawy wobec demokracji: dla ludzi takich jak ja nie ma w gruncie rzeczy znaczenia, czy rządy są demokratyczne, czy niedemokratyczne (w %)

01.2016	Zgadzam się	Nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Ogółem	29	62	9
Wieś	33	56	10
Rolnicy	35	51	14
I 2017	Zgadzam się	Nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Ogółem	28	64	8
Wieś	30	57	6
Rolnicy	30	60	10

Źródło: CBOS.

Kolejne pytanie z tej serii dotyczy osobistego stosunku do demokracji – czy forma rządów ma dla respondenta prywatne i osobiste znaczenie. Warto zwrócić uwagę na format pytania, który miał uniknąć tzw. tendencji do akceptacji pytań. Aby udzielić odpowiedzi prodemokratycznej, trzeba było zaprzeczyć sugestii zawartej w pytaniu. Badanie to wykazuje jednoznaczną i wyraźną akceptację wartości i znaczenia demokracji dla respondenta. Badani zdecydowanie odrzucają wspomnianą sugestię (tab. 7.21).

Tabela 7.22. Ocena wolności słowa: czy obecnie w Polsce można swobodnie wyrażać swoje poglądy, czy lepiej się mieć na baczności? (w %)

03.2017	Można swobodnie wyrażać swoje poglądy	Lepiej się mieć na baczności	Trudno powiedzieć
Ogółem	37	58	5
Wieś	39	56	5
Rolnicy	29	65	6

Źródło: CBOS.

Niemniej respondenci uwzględniają zagrożenia demokracji. Jest to widoczne nawet wśród grup silnie popierających rządzącą ekipę, identyfikujących się z nią i aprobujących jej posunięcia. Na atmosferę ograniczania wolności słowa wrażliwa jest także ludność wiejska mimo jej zdecydowanego poparcia dla PiS (tab. 7.22).

Tabela 7.23. Zadowolenie z działania demokracji w Polsce (w %)

01.2016	Zadowolony	Niezadowolony	Trudno powiedzieć
Ogółem	39	50	11
Wieś	36	50	14
Rolnicy	49	41	10
01.2017	Zadowolony	Niezadowolony	Trudno powiedzieć
Ogółem	39	52	9
Wieś	44	43	13
Rolnicy	46	48	6

Źródło: CBOS.

Widać także niezadowolenie ze stanu demokracji i sposobu jej funkcjonowania w Polsce. Choć spora grupa deklaruje zadowolenie, są także wskazywane jej niedostatki i wyrażane ogólne niezadowolenie (tab. 7.23). Koreponduje to z przedstawianą wcześniej oceną sytuacji politycznej w kraju. Jest ona zdecydowanie gorzej oceniana od sytuacji ekonomicznej (patrz tab. 7.8). Uczucie niezadowolenia widać zarówno wśród ogółu badanych, jak i w grupie mieszkańców wsi i rolników. **Wśród ogółu badanych wyraźna jest przewaga negatywnych opinii o stanie demokracji w Polsce.** Natomiast wśród mieszkańców wsi i wśród rolników odsetki zadowolenia i niezadowolenia są sobie bliskie. Także tu silne są negatywne opinie.

7.4. Ocena programu PiS i działań rządu

Na sukces PiS silnie wpłynął jego program, który nie tylko odpowiadał na społeczne potrzeby i oczekiwania, ale i je legitymizował, demonstrując możliwość ich realizacji. Warto podkreślić ten drugi aspekt. **PiS realizuje**

oczekiwania społeczne po długim okresie rządów, które wiele z nich odrzucały z powodów ekonomicznych. Niektóre oczekiwania spowodowały odwrócenie reform poprzedniego rządu wprowadzonych jako ekonomicznie konieczne dla kraju jak wiek emerytalny. Pomijając kwestię realności, możliwości realizacji tych oczekiwań w dłuższym okresie, skutków długo- i krótko-okresowych, należy zbadać społeczny odbiór ich realizacji. Ocena spójności i realności tych propozycji leży już poza sferą analizy ich recepcji przez opinię publiczną i stosunku do nich mieszkańców wsi i rolników (tab. 7.24).

Tabela 7.24. Poparcie dla programów i działań rządu PiS (w %)

03.2016	Ogółem	Wieś	Rolnicy
Program 500+	80	86	88
Obniżenie wieku emerytalnego	80	86	94
Zwiększenie kwoty wolnej od podatku	75	71	79
Podatek bankowy	46	43	58
Podatek dla dużych supermarketów	42	41	59
Reforma edukacji ^a	57	61	60
Ograniczenie liczby kadencji w samorządzie ^b	51	54	69
Domaganie się odszkodowań wojennych od Niemiec	54	57	58

^a Ocena reformy edukacji – badanie CBOS ze stycznia 2017 r.; ^b ocena ograniczenia kadencji w samorządzie – badanie CBOS z lutego 2017 r.

Źródło: CBOS.

Wyniki badań CBOS pokazują, że to, co można by nazwać flagowymi propozycjami PiS, znalazło bardzo silną społeczną aprobatę. Widać bardzo silne poparcie dla programu 500+, obniżenia wieku emerytalnego czy zwiększenia kwoty wolnej od podatku. Poparcie waha się w granicach 70–80% wśród ogółu respondentów. Jeśli poparcie to zestawić z poparciem ludności wiejskiej i rolników, to w tych dwóch grupach jest ono wyższe, można nawet powiedzieć, że entuzjastyczne. To silniejsze poparcie ludności wiejskiej i rolników także dla następnych propozycji wysuwanych już w trakcie rządów PiS, czy po prostu dla jego stanowiska w kolejnych sporach jest trwałe i systematyczne.

Mimo stałej tendencji do wysokiego i zgeneralizowanego poparcia, programy PiS nie były jednakowo akceptowane. Słabiej popierano propozycje, o których trudno orzec, czy są rzeczywistą korzyścią społeczną dla uboższej części społeczeństwa (reforma edukacji, podatek bankowy) albo czy koszt ich realizacji nie zostałby przerzucony na konsumentów (podatek nałożony na sklepy wielkopowierzchniowe). Podobnie może budzić wątpliwości, czy ograniczenie liczby kadencji wójtów rzeczywiście zwiększy demokrację w samorządach. To właśnie dzięki głosom mieszkańców wsi kadencje te są tak długie.

Interesujące jest silne poparcie dla programu 500+. Bardziej szczegółowo przedstawia to badanie CBOS z marca 2016 r. Potwierdza ono, podobnie jak

inne sondaże, bardzo silne społeczne poparcie dla niego. O programie słyszało 98% badanych. Natomiast pytania o korzyści, z którymi często ten program jest identyfikowany, pokazują ich ograniczony społecznie zakres. Okazuje się, że grupa osób, która z niego korzysta, nie jest duża (16% ogółu respondentów), a grupa potencjalnie zainteresowana jego rozszerzeniem także nie jest wielka (dzieci w wieku do 18 lat ma 28% Polaków)¹⁰. Nie ma w publikacji rozbicia opinii na interesujące z punktu widzenia tego opracowania kategorie. Można sądzić, że odpowiednie odsetki byłyby wyższe ze względu na wyższą dzietność rodzin wiejskich. Jednak jakościowa ocena programu byłaby zapewne zbliżona. Można wysunąć hipotezę, że program ten obok aspektu materialnego ma także składnik społeczny i jest działaniem bardziej z zakresu komunikacji politycznej – sygnalizacją miejsca problemów społecznych w priorytetach działania grupy rządzącej.

Tabela 7.25. Poparcie dla planu Morawieckiego (w %)

	Popieram	Jestem przeciwny	Trudno powiedzieć
Plan Morawieckiego ogłoszony w lutym 2016 r.			
Ogółem	49	14	37
Wieś	57	8	35
Rolnicy	61	9	30
Zmiany w prawie wyborczym z grudnia 2017 r.			
Ogółem	31	46	32
Wieś	36	24	39
Rolnicy	39	18	44

Źródło: CBOS.

Analiza innych propozycji programowych PiS pokazuje, że w wielu przypadkach poparcie dla nich jest przenoszeniem ogólnej akceptacji na kwestie szczegółowe. W przypadku kwestii bardziej złożonych lub raczej ustrojowych tworzy to specyficzny obraz zależności. Można go przedstawić na przykładzie poparcia dla planu Morawieckiego czy zmian w prawie wyborczym. Występuje zróżnicowanie poparcia między ogółem respondentów a opiniami ludności wiejskiej i rolników, choć rośnie poparcie dla analizowanych propozycji. Zdecydowanie niższa jest liczba odpowiedzi przeciwnych, ale zwiększa się liczba odpowiedzi „trudno powiedzieć”. W efekcie pojawia się duża przewaga odpowiedzi „za” nad „przeciw” i wysokie odsetki odpowiedzi „trudno powiedzieć” (tab. 7.25).

Podobnie jest w przypadku stanowiska wobec politycznych wydarzeń, które w tym okresie budziły wiele emocji i silnie podzieliły opinię publiczną. Widać to na przykładzie sporu o Trybunał Konstytucyjny (tab. 7.26) czy oce-

¹⁰ CBOS. Komunikat nr 36/2017. Ocena programu Rodzina 500 plus po blisko roku od jego wprowadzenia, CBOS, Warszawa 2017.

ny okupacji sali sejmowej przez grupę posłów PO (tab. 7.27). Mamy podobny efekt przenoszenia zgeneralizowanego poparcia na konkretne sytuacje. Jest tu przewaga głosów „za” nad „nie” i wysoki odsetek odpowiedzi „trudno powiedzieć”. Podobny obraz, choć różniący się szczegółami w zależności od kontekstu sprawy, pojawia się w wielu innych przypadkach.

Tabela 7.26. Spór o Trybunał Konstytucyjny – po czyjej stronie w tym sporze się opowiada (w %)

04.2016	Po stronie rządzącej partii i obecnych władz	Po stronie Trybunału Konstytucyjnego oraz ugrupowań środowisk opozycyjnych wobec PiS	Trudno powiedzieć
Ogółem	29	45	26
Wieś	33	36	31
Rolnicy	39	27	35

Źródło: CBOS.

Tabela 7.27. Okupacja sali sejmowej przez grupę posłów – po czyjej stronie się opowiada (w %)

01.2017	Po stronie rządzącej partii i obecnych władz	Po stronie partii i środowisk protestujących przeciw działaniom PiS	Trudno powiedzieć
Ogółem	28	24	43
Wieś	34	16	45
Rolnicy	40	16	44

Źródło: CBOS.

W niektórych przypadkach badania są bardziej szczegółowe i pozwalają wnikliwiej przedstawić zespół postaw towarzyszący danej sytuacji. Niekiedy sprawia to wrażenie ciągu opinii, w którym trudno ukazać ogólną konsekwencję. Można to dobrze zilustrować na przykładzie okupacji sali Sejmu. W tym samym sondażu mamy z jednej strony poparcie dla rządu, a z drugiej opinię, że „PiS nadużywa władzy, chce rządzić autorytarnie, bez kontroli ze strony innych instytucji” (54% mieszkańcy wsi, rolnicy – 52%), że opozycja chce doprowadzić do obalenia legalnie wybranych władz Polski (54% wieś, 67% – rolnicy) i że taka forma protestu jak zajmowanie sali posiedzeń Sejmu przez grupę posłów jest niedopuszczalna (wieś – 68%, rolnicy – 79%).

Podobny ciąg opinii uzyskujemy przy postulacie domagania się odszkodowań od Niemiec za straty wojenne Polski. Sondaż przynosi wprawdzie poparcie dla takich działań rządu, ale jednocześnie są aprobowane opinie pokazujące brak ich pragmatycznego sensu, a nawet szkody, jakie mogłaby wraz z nimi ponieść Polska. I tak, aprobeuje się opinię, że Polska mogłaby na tym więcej stracić (wieś – 42%, rolnicy – 37%) niż zyskać (wieś – 31%, rolnicy – 40%). Propozycja jest oceniana jako moralnie słuszna (wieś – 71%, rolnicy – 78%), ale szanse na otrzymanie reparacji od Niemiec są oceniane jako niskie (wieś

– 73%, rolnicy – 83%). Istnieje też świadomość, że ich domaganie się popsuje stosunki polsko-niemieckie (wieś – 70%, rolnicy – 78%), a także że już za późno na takie roszczenia (wieś – 52% i rolnicy – 65%).

Wydaje się, że nie jest to prosta niekonsekwencja – także znacznej części społeczeństwa – lecz raczej ambiwalencja. Można nią manipulować, odpowiednio przedstawiając sytuację. Trudno jednak orzec, czy to poparcie jest samoistne. Poparcie społeczne dla rządu w różnych segmentach społeczeństwa wyraźnie wpływa na akceptację takich propozycji i wynikających z nich działań. Niemniej istnieje także świadomość złożoności sytuacji, a kwestia realności tych postulatów jest nieobca także tej świadomości.

Podsumowanie

Rolnicy i ludność obszarów wiejskich silnie popierają rządy PiS. Przyjęli pozytywnie objęcie władzy przez Beatę Szydło. Badania nastrojów społecznych zrealizowane przez CBOS po zmianie ekipy władzy pokazały skok w poparciu dla rządu i dla prezydenta oraz poprawę ocen instytucji z nimi związanych. Poparciem cieszą się czołowi politycy PiS i program tej partii, a kolejne działania rządu odbiera się pozytywnie. Poprawił się nawet obraz tych polityków PiS, do których opinia publiczna była dotąd zdecydowanie niechętnie nastawiona. Ten stan wysokiego poparcia i pozytywnego klimatu utrzymuje się nadal, a ostatnie zmiany personalne w rządzie pociągnęły za sobą wzrost poparcia i poprawę ocen rządu. **Postawy ludności obszarów wiejskich i rolników nie są wyjątkiem, ale odzwierciedlają ogólny trend opinii publicznej.**

Poparcie dla rządów PiS i jego działań wiąże się z ogólną sytuacją i z sytuacją gospodarki. Na początku zmiany polityczne charakterystyczne były negatywna ocena sytuacji w kraju i głęboki pesymizm co do przyszłości. **Aktualny obraz ukazuje wyraźną poprawę oceny sytuacji ekonomicznej, szans pracy i sytuacji rodziny. Natomiast negatywne oceny dotyczą pola polityki.**

Główne elementy programu PiS, zarówno wyborczego, jak i późniejszego, cieszą się bardzo silnym poparciem ludności wiejskiej i rolników. Obok czynnika ekonomicznego jest w tym także wyraźny efekt przenoszenia zgeneralizowanej aprobaty na nowe projekty i działania oraz na poparcie dla PiS jako strony w kolejnych konfliktach. Niemniej to poparcie nie jest ani całkowite, ani bezwarunkowe. Silne są także postawy krytycyzmu czy ambiwalencji. Uwidacznia się to w ocenach wielu kwestii. Niektóre postulaty programowe PiS, które mogłyby się negatywnie odbić na cenach towarów pierwszej potrzeby (podatek dla wielkich centrów handlowych),

miały niższe poparcie. Niekiedy jest to niespójność wynikająca z trudności wyrobienia opinii wobec złożonych kwestii finansów publicznych, czego wyrazem jest jednocześnie poparcie programu 500+, wcześniejszych emerytur i niższych podatków. Trzeba zaznaczyć, że tutaj mieszkańcy wsi ani rolnicy nie różnią się od ogółu opinii publicznej. Bliżej analizowane postawy pokazują ambiwalencję między zgeneralizowanym poparciem dla działań rządu a obawami o szersze aspekty jego działań jak relacje z Unią Europejską. W postawach wobec UE i NATO jest wyrażane silne, trwałe i zdecydowane poparcie dla polskiej przynależności. **Ludność wiejska i rolnicza popiera UE, chciałaby wzmocnienia jej instytucji i rozszerzenia jej integracji. Jednocześnie optuje za modelem większej autonomii państw członkowskich, ale bez wychodzenia ze wspólnoty.** W przypadku demokracji mamy silne poparcie dla jej zasad. Popiera się kolejne działania PiS, ale i dostrzega krytycznie tendencję zmian – wzmacnianie władzy partyjnej, odczuwane jest też pogarszanie się klimatu swobody opinii publicznej.

Wysokie poparcie ludności wiejskiej i rolników dla PiS i jego polityki wynika z szeregu czynników. Ma podłoże w koniunkturze gospodarczej oraz w polityce prosocjalnej rządu. Wpływa na nie wiele korzyści, jakie ludność ta czerpie w nowych warunkach politycznych. Elementy interesów są ważne, ale nie można redukować do nich tego poparcia. Jego oddziaływanie jest szersze niż sama grupa beneficjentów. Program socjalny ma też wymiar symboliczny, komunikując określoną treść polityczną. Jednak programy socjalne mogą z czasem utracić efekt świeżości, a ich kontynuacja może nie być możliwa z powodu wyczerpywania środków publicznych czy źródeł kredytu. Trzeba zaznaczyć, że obok działań rządu przynoszących korzyści są też takie, które mają negatywne konsekwencje. Działania władzy są obliczone na szerszą bazę społeczną, której ludność wiejska i rolnicza jest tylko fragmentem.

Ważnym aspektem źródeł poparcia PiS jest także wymiar kulturowy i polityczny. Aktualny rząd odwołuje się do wartości narodowych, próbuje reaktywować nacjonalizm ekonomiczny, wysoko akcentuje wartość ziemi – warsztatu pracy rolnika – i wagę jej utrzymania w polskich rękach, przywołuje tradycje patriotyczne, akcentuje narodową dumę, czy tworzy w kraju wrażenie walki o dobre imię Polski w świecie. Zwalcza też współczesny libertarianizm. Krytykuje przemiany formuły małżeństwa i rodziny oraz ogranicza możliwość aborcji. Warto wskazać, że nie były to wcześniej wartości pierwszoplanowe ani wystarczająco obecne w polskiej polityce i życiu społecznym. Wspomnianemu poparciu sprzyja także większa podatność na propagandę i większe uzależnienie od źródeł informacji kontrolowanych przez PiS, jak telewizja publiczna.

Przełamuje się w tych postawach czynnik środowiskowy z powszechnym. Tak silnie wyrażane postawy są sumą dwóch efektów – wyraźnego, powszechnego przesunięcia nastrojów i specyfiki środowiskowej. Działa efekt bliskości programowej i bliskości wartości propagowanych przez aktualną władzę. Niemniej poparcie dla niej nie jest bezgraniczne ani bezkrytyczne i ma granice – jak UE czy demokracja. Dlatego trudno budować zdecydowane i pewne przewidywania dotyczące ich przełożenia na najistotniejsze w polityce działania – zachowania wyborcze.

Jan Herbst*

Rozdział 8. Nieocenione, niedocenione. Skala działań organizacji społecznych na wsi

Wprowadzenie

Czytelnik, który znajdzie dość czasu, aby sięgnąć do pierwszego rocznika statystycznego wydanego po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r., może być nieco zaskoczony. W planie tego opracowania, oddanego do druku w listopadzie 1921 r.¹, znajduje się zapowiedź publikacji, w tomie II, dwóch rozdziałów poświęconych „Stowarzyszeniom z celem zarobkowym” i „bez celu zarobkowego” (odpowiednio rozdział XVI i XVII). Tym samym przyznaje im się w strukturze opracowania status równorzędny z tak podstawowymi działami statystyki jak ruch naturalny ludności, rolnictwo, handel czy administracja publiczna. Ostatecznie plany te ulegają jednak zmianie i w opublikowanym tomie, wydanym w 1923 r., rzeczonych rozdziałów po prostu nie znajdujemy (pojawia się w zbliżonej formie dopiero w latach 30. XX w.). Może zadecydowały o tym względy personalne², a może trudności organizacyjne związane z unifikacją danych gromadzonych wcześniej w trzech „pozaborowych” systemach statystycznych. Mimo to w kolejnych rocznikach dane dotyczące różnych form samoorganizacji społecznej (towarzystw edukacyjnych, zawodowych, kredytowych, rolniczych, ochotniczych straży pożarnych, opiekuńczych itp.) są obecne. Publikuje się także opracowania o charakterze branżowym (np. roczniki spółdzielczości), monograficznym lub przeglądowym.

8.1. Zapomniany aktor: organizacje społeczne w rozwoju społecznym Polski

Tak wyraźna ekspozycja tego wymiaru życia społecznego w dokumentach minionej epoki wydaje się z dzisiejszej perspektywy wymowna – zwłaszcza

* Jan Herbst, dyrektor ds. badań, Fundacja Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia”

¹ „Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej”, R. I, GUS, Warszawa 1921.

² Inicjatorem powstania GUS i pierwszych prac nad rocznikiem był Ludwik Krzywicki, jeden z ojców założycieli polskiej socjologii i wnikliwy badacz oraz entuzjasta różnych form samoorganizacji społecznej, zwłaszcza spółdzielczości. Pierwszym prezesem nowo powstałej instytucji został w 1918 r. Józef Buzek.

jeśli zestawimy ją ze sposobem traktowania tej tematyki w początkach III RP. Choć po upadku komunizmu organizacje społeczne³ znalazły się na sztafardach jako symbol odzyskanych swobód i wyczekiwany symptom demokratycznej dojrzałości polskiego społeczeństwa, to przez kolejne ćwierćwiecze pozostawały one niemal poza „radarem” statystyki publicznej. Oczywiście nie oznacza to, że w ogóle się nimi nie interesowano, jednak nie będzie przesady w stwierdzeniu, że przez wiele lat była to domena niszowa, uprawiana głównie, jeśli nie wyłącznie, na gruncie nauki lub w tzw. trzecim sektorze⁴. Dopiero po 2008 r., na fali zainteresowania tzw. ekonomią społeczną (*nota bene* również ten termin ma w Polsce długą tradycję i wiąże się m.in. z nazwiskiem Krzywickiego), GUS uruchomił systematyczne badania organizacji *non-profit*, które w 2014 r. zyskały – w pewnym sensie ponownie – dedykowany im rozdział w rocznikach statystycznych.

Trudno nie zapytać o przyczyny tego zainteresowania – w Wigilię niepodległości i teraz. Dlaczego kondycja organizacji społecznych stanowiła niegdyś ważny, a w każdym razie widoczny wątek w debacie o kondycji państwa? Dlaczego obecnie do tej debaty powraca? Wydaje się, że odpowiedź na to pytanie jest prosta: ze względu na swe realne znaczenie. **W Polsce pod rozbiorami organizacje społeczne były przetrwalnikami tożsamości narodowej i tradycji niepodległościowych. W okresie międzywojennym odgrywały istotną, niekiedy wiodącą rolę w dostarczaniu podstawowych usług społecznych:** od ochrony przeciwpożarowej przez ubezpieczenia wzajemne, współpracę gospodarczą, edukację, przeciwdziałanie ubóstwu po krzewienie kultury.

Dobrze ilustrują to dane opublikowane w ostatnim roczniku statystycznym Rzeczypospolitej przed wybuchem II wojny światowej. Choć nie dotyczą całego spektrum działalności organizacji dobrowolnych (a także, co oczywiste, aktywności niesformalizowanej, w tym tak ważnych niegdyś instytucji społecznych wsi jak Tłoka, aktywność wokół parafii, wspólne użytkowanie gruntów i maszyn rolniczych⁵), i tak robią piorunujące wrażenie. **Szeroko rozumiany sektor społeczny w przededniu wojny** to m.in. 13,7 tys. spółdzielni związkowych (3 mln członków) i 4,5 tys. spółdzielni niezwiązkowych (120 tys. członków), 300 związków zawodowych z 7,4 tys. oddziałami i 940 tys. członków, prawie 8,2 tys. stowarzyszeń sportowych (poza szkolnymi) zrzeszających 470 tys. członków, 3 tys. klubów i sekcji związków sportowych, a także przynajmniej 90 tys. kół, zakładów lub filii i blisko 5,5 mln członków różnych inicjatyw oświatowo-kulturalnych i organizacji wyższej użyteczności (i to tylko

³ Zwane teraz, wzorem amerykańskim, „pozarządowymi”, co zresztą nie pozostało bez wpływu na zakres znaczeniowy tego pojęcia.

⁴ Hasło „trzeci sektor” oznacza tu sektor organizacji nienależących do sektora publicznego, które zarazem nie mają charakteru rynkowego – mają cele niekomercyjne.

⁵ Ten ostatni wymiar był akurat przedmiotem badania statystyki publicznej w latach 50. XX wieku. To jednak materiał na osobne opracowanie.

licząc największe – w tym 12,5 tys. filii Związku Strzeleckiego, 17,5 tys. kół Ligi Obrony Powietrznej, 12,1 tys. Towarzystwa Budowy Szkół Powszechnych, 9 tys. oddziałów Polskiego Czerwonego Krzyża itp.). To także 13 tys. społecznych bibliotek oświatowych (i 618 tys. czytelników – 63% ogółu odwiedzających takie biblioteki), 1 173 z 1 659 przedszkoli (70,7%), 166 ze 170 (98%) szkół artystycznych, blisko 200 społecznych biur pośrednictwa pracy (z 47 tysiącami „zapośredniczonych”⁶), 66% ogółu zamkniętych zakładów opieki (blisko 500 podmiotów) i 56% pensjonariuszy takich zakładów, 9 tys. mieszkań wybudowanych z kredytów Towarzystwa Osiedli Robotniczych w latach 1934–1938 (12% liczby mieszkań wybudowanych z kredytów BGK), ponad 1500 kas bezprocentowych pożyczek (w większości żydowskich), ponad 1/4 (154) wszystkich placówek opiekuńczych (tzw. stacji opieki) dla matek z dziećmi, 31% ogółu nakładów publicznych i prywatnych na letnie kolonie i półkolonie dziecięce, 71% wydatków na program Pomocy Zimowej⁷.

Także na samej wsi potencjał i „przedwojenny” dorobek takich organizacji był imponujący: 14 tys. Ochotniczych Straży Pożarnych (360 tys. członków – 98% wszystkich strażaków), ponad 7 tys. spółdzielni rolniczych, rolno-spożywczych, rolno-handlowych lub mleczarskich, 3,7 tys. rolniczych spółdzielni kredytowych, 6 tys. chórów ludowych, ponad 1000 teatrów ludowych, blisko tysiąc domów ludowych, blisko 5,5 tys. kół Centralnego Związku Młodej Wsi (170 tys. członków i 3,5 tys. bibliotek), 3 tys. kół Związku Młodzieży Wiejskiej RP i podobna liczba Kół Gospodyń Wiejskich (zajmujących się nie tylko kulturą, ale także usługami opiekuńczymi, np. prowadzeniem 1,4 tys. sierocińców i ponad 230 ognisk matki i dziecka obejmujących opieką ponad 100 tys. dzieci) itd. A to tylko część potencjału aktywności zbiorowej tamtych czasów.

A dziś? Jak dziś przejawia się ta aktywność, w jakich dziedzinach się rozwija i jakie ma znaczenie dla rozwoju wsi? To właśnie pytanie wyznacza pole przedstawianych niżej analiz.

8.2. „Organizacje pozarządowe” w pejzażu polskiej wsi: pułapki definicyjne

Przed przystąpieniem do omówienia dostępnych danych w tej dziedzinie warto zatrzymać się na chwilę nad kwestiami pojęciowymi. W tym przypadku nie mają one czysto akademickiego wymiaru, ale w istotny sposób wpływają na oceny dotyczące stanu zinstytucjonalizowanej aktywności na wsi. Diagnozy

⁶ Terminologia oryginalna.

⁷ Por. „Mały Rocznik Statystyczny” 1939 (GUS, Warszawa 1939). Więcej o tym por. np. J. Bartkowski, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Żak, Warszawa 2003.

te stawiano dotąd w Polsce głównie na gruncie analiz dotyczących rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Siłą rzeczy miały one silnie ideologiczny charakter i koncentrowały się przede wszystkim na instytucjach, które zaczęły się rozwijać po 1989 roku, mniej zaś na tych, które mają znacznie dłuższą historię i nie mogą być traktowane jako po prostu „zdobycz” okresu transformacji. Reprezentują także inny, alternatywny wobec promowanego w dyskursie o sektorze pozarządowym model samoorganizacji, inne style zarządzania, priorytety, a nawet inne systemy wartości⁸ – np. zajmują się współpracą gospodarczą, a nie usługami społecznymi (kółka rolnicze, grupy producenckie), bywają silnie lideryskie⁹, proceduralnie i instytucjonalnie słabe lub po prostu nieformalne (obecnie np. znaczna część Kół Gospodyń Wiejskich czy wspólnoty parafialne, pozbawione jakiegokolwiek osobowości prawnej), finansowane na zasadzie obligatoryjnej ze środków publicznych (Ochotnicze Straże Pożarne). Wiele z nich, jak wskazuje np. Ilona Howiecka-Tańska¹⁰, w dobie transformacji znalazło się poza obszarem zainteresowań twórców i ideologów trzeciego sektora.

Ta ich specyfika sprawia, że trudno ujmować je łącznie z innymi organizacjami pozarządowymi – nie tylko na poziomie interpretacji danych o nich, ale nawet na poziomie technicznych rozstrzygnięć związanych z gromadzeniem tych danych (inaczej mówiąc, trudno badać je łącznie). Przez wiele lat zatem rozmyślnie pomijano je w wielu wiodących badaniach kondycji sektora pozarządowego – nie dlatego, że nie doceniano ich znaczenia, ale po prostu dlatego, że ich do tego sektora – w warstwie ideologicznej – nie zaliczano. Zauważając w ten sposób jego definicję, przesądzano poniekąd o wynikach diagnoz dotyczących stanu społeczeństwa obywatelskiego na wsi. **Koncentrując się przede wszystkim na organizacjach „nowych”** (przydomek ten nie dotyczy tylko organizacji nowo rejestrowanych; w literaturze przedmiotu bywa używany jako kategoria definicyjna odnosząca się właśnie do podmiotów innych niż „tradycyjne” organizacje społeczne), **zajmowano się głównie organizacjami „miejskimi”, co przekładało się na krytyczne oceny aktywności społecznej mieszkańców wsi**^{11, 12}. Ze względów praktycznych (związanych z procesem organizacji badań), pomijano też w tej debacie jednostki o niewy-

⁸ Por. np. J. Herbst, *Inny trzeci sektor. Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich*, w: M. Halamka (red.), *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR, Warszawa 2008.

⁹ P. Gliński, *Style działań organizacji pozarządowych w Polsce. Grupy interesu czy pożytku publicznego?*, IFiS PAN, Warszawa 2006.

¹⁰ I. Howiecka-Tańska, *Liderzy i działacze. O idei trzeciego sektora w Polsce*, WUW, Warszawa 2011, s. 83.

¹¹ B. Fedyszak-Radziejowska (red.), *Proces demarginalizacji polskiej wsi. Programy pomocowe, liderzy, elity i organizacje pozarządowe*, ISP, Warszawa 2005.

¹² Można by zresztą wysunąć hipotezę, że widoczne różnice między miastem a wsią w dynamice rozwoju organizacji pozarządowych na wsi po 1989 r. (na korzyść miasta) paradoksalnie wiązały się właśnie z istnieniem w środowisku wiejskim rozbudowanej sieci tradycyjnych form samoorganizacji pełniących funkcję katalizatora społecznej aktywności. Hipoteza ta jak dotąd nie doczekała się według wiedzy autora poważnego opracowania.

starczającym stopniu instytucjonalizacji, działające na zasadzie nieformalnej lub korzystające z osobowości prawnej innych podmiotów (tzw. *grassroots*, zrzeszenia samopomocowe, inicjatywy wokół Kościoła katolickiego¹³ itp.).

Aby uniknąć tego rodzaju błędów przy **opisie stanu i społecznej roli organizacji wiejskich**, należałoby odwoływać się do możliwie szerokiej definicji tej aktywności, nawiązując nie tyle do spektrum instytucjonalnego, zwykle kojarzonego z hasłem „organizacje pozarządowe”, ile raczej do szerszego pojęcia „trzeciego sektora” czy „ekonomii społecznej”¹⁴, a może jeszcze lepiej – do aktywności podejmowanych w ramach istniejących instytucji (nawet jeśli nie wpisują się one w kryteria definiujące ten sektor – w tym np. aktywności w szkołach, spółdzielniach, organizacjach branżowych itp.). W praktyce jest to jednak bardzo trudne, ponieważ specyfika różnych segmentów składających się na szeroko rozumiany sektor społeczny w zasadzie wyklucza badanie ich w sposób łączny. Ze względu na brak takich badań poniższe analizy (poza najbardziej podstawowymi analizami dotyczącymi „demografii” tego sektora) będą z konieczności dotyczyć przede wszystkim tych typów tworzących go instytucji, które są najliczniejsze i opisane w dostępnych danych: stowarzyszeń, fundacji, innych organizacji członkowskich (prócz sektora spółdzielczego oraz związków zawodowych), społecznych podmiotów wyznaniowych. Inne formy aktywności będą przywoływane tylko w tym zakresie, w jakim dysponujemy danymi o nich i w jakim pozwala na to planowana objętość tego rozdziału.

8.3. Instytucjonalny potencjał organizacji społecznych na wsi – podstawowe dane

Punktem wyjścia analiz dotyczących kondycji organizacji wiejskich musi być oczywiście pytanie o ich liczebność. Pytanie tym istotniejsze, że pozwala także zarysować strukturę tego sektora i uwypuklić jego zróżnicowanie. I nader kłopotliwe, jako że nawet ustalenie tak podstawowej kwestii nastrocza pewnych trudności. Z jednej bowiem strony, co już powiedziano, **znaczna część zorganizowanej aktywności w Polsce – być może zwłaszcza na wsi – odbywa się w strukturach z prawnego punktu widzenia nieformalnych**. Z drugiej – **nie wszystkie organizacje mające osobowość prawną faktycznie prowadzą działalność** (wiele likwidowanych organizacji nie zgłasza do odpowiednich rejestrów faktu zakończenia działalności). W konsekwencji,

¹³ W. Okrasa, *Sektor trzeci jako przedmiot badań statystyki publicznej. Wybrane problemy*, publikacja online: www.stat.gov.pl/cps/rde, 2016.

¹⁴ Więcej o tych rozróżnieniach np. J. Defourny, *Introduction: From third sector to social enterprise*, w: C. Borzaga, J. Defourny, S. Adam, J. Callaghan (red.), *The Emergence of Social Enterprise*, Routledge, London 2001.

choć wiadomo, jaki jest stan rejestrowy głównych segmentów składających się na ten sektor (według najświeższych dostępnych danych z grudnia 2017 r. – w skali całego kraju ponad 150 tys. stowarzyszeń, fundacji i innych organizacji społecznych), to wiadomo też, że nie ma on wiele wspólnego ze stanem faktycznym. Według wyników badań GUS, niestety prowadzonych tylko na poziomie całego kraju, istotną część tej populacji stanowią jednostki w praktyce niedziałające. Odsetek takich jednostek statystyka publiczna szacuje, w zależności od przyjętych kryteriów, na od 14% (tyle potwierdziło fakt nieprowadzenia działalności) do 21% (uwzględniając również takie, z którymi nie udało się skontaktować)¹⁵. Inne ośrodki mówią jednak nawet o 30%¹⁶. Co więcej, sam GUS, publikując w najświeższych opracowaniach oszacowania dotyczące liczby aktywnych organizacji w 2016 roku, wymienia liczbę 91,8 tys. podmiotów, co stanowi zaledwie 65% podawanej wyżej wartości rejestrowej¹⁷.

Niespójności te wynikają zapewne z różnic w sposobie definiowania pojęcia „organizacji nieaktywnej” (co w przypadku części polskich organizacji działających na zasadzie czysto wolontarystycznej i w sposób bardzo nieregularny nie jest sprawą łatwą), a także z tego, jak szeroko definiuje się instytucjonalny zakres pojęcia „sektor *non-profit*”. Skala problemu „martwych dusz” w rejestrach jest zapewne różna w zależności od typu organizacji (na niektórych z nich ciążyą większe obowiązki sprawozdawcze, co może być dla nich dodatkową motywacją, by dopełniać przewidzianych prawem procedur deregistracji). Ponieważ jednak nie udostępnia się szczegółowych danych na ten temat, poniższe wyliczenia odwołują się głównie do danych rejestrowych.

Inna kontrowersja dotyczy tego, do jakich jednostek odnoszą się wymienione wyżej liczby. Większość badań statystycznych dotyczących organizacji *non-profit*, w tym wyżej wymienione, hołduje zasadzie, by za pojedynczy podmiot uznawać jednostkę macierzystą organizacji. Inaczej mówiąc, nie traktuje się w nich jako odrębnych podmiotów jednostek o statusie lokalnych oddziałów organizacji (mających własny tzw. dług nr REGON). Konwencja ta wydaje się częściowo uzasadniona na poziomie analiz dotyczących całej gospodarki: taką lokalną jednostką mogą bowiem być np. wyodrębnione z powodów formalnych lub nawet podatkowych części przedsiębiorstwa zlokalizowane dokładnie pod tym samym adresem co jednostka macierzysta (tzw. zakłady samodzielnie bilansujące lub siedziby zarządów innych jednostek prawnych) albo podmioty bez stałej lokalizacji (np. punkty sprzedaży obwoźnej, podmioty usługowe świadczące usługi u klienta). Jest to też strategia

¹⁵ *Sektor non-profit w 2014 r.*, GUS, Warszawa 2016, s. 28.

¹⁶ A. Adamiak, B. Charycka, M. Gumkowska, *Kondycja sektora organizacji pozarządowych w Polsce 2015*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2016, s. 27.

¹⁷ *Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych, fundacji, społecznych podmiotów wyznaniowych oraz samorządu gospodarczego i zawodowego w 2016 r. Wyniki wstępne*, GUS, Warszawa 2017, s. 1.

racjonalna z metodologicznego punktu widzenia, bo umożliwia traktowanie próby badawczej w reprezentatywnych badaniach takich podmiotów jako próby niezależnej. W przypadku organizacji *non-profit*, ma jednak istotny wpływ na wnioski dotyczące demografii i geografii tej formy aktywności. Oddziałami lokalnymi są tu z reguły albo placówki świadczące określone usługi (np. szkoły, domy pomocy), albo lokalne przedstawicielstwa/filie większych sieci (np. oddział PTTK, Polskiego Związku Wędkarskiego, Hufce ZHP, filie OSP). W skrajnych przypadkach decyzja o traktowaniu ich wszystkich jako jednego podmiotu oznacza zmniejszenie wielkości szacowanego operatu nawet o kilka tysięcy jednostek (jak na przykład w przypadku Stowarzyszeń Ogrodowych, których w systemie REGON jest ponad 5 tysięcy, z czego tylko 31 to jednostki macierzyste). W skali całego sektora *non-profit* takich oddziałów lokalnych jest (według stanu na początek 2015 r.) blisko 17 tys., w tym 6 tys. w gminach wiejskich lub wiejsko-miejskich. Mówimy więc o ponad 11% ogółu jednostek zarejestrowanych w REGON i o blisko 7% jednostek na wsi, „niewidocznych” w oficjalnych statystykach z zakresu demografii podmiotów gospodarczych, a w większości mających swój własny wkład w procesy samoorganizacji na poziomie lokalnym. Razem z nimi **cały potencjał organizacyjny sektora *non-profit* w Polsce (nie uwzględniając nawet aktywności nierejestrowanej, o której nieco więcej niżej) można dziś¹⁸ szacować już na ponad 160 tysięcy jednostek**, z czego blisko 150 tys. stanowią jednostki macierzyste. Nawet przy najbardziej zachowawczych szacunkach, można zakładać, że blisko 100 tys. stanowią wśród nich organizacje prowadzące rzeczywistą działalność¹⁹.

Jak wynika z szacunków GUS, ale i z danych rejestrowych, **1/3 organizacji ma siedzibę na wsi²⁰**. Warto tu zastrzec, że definicja wsi obowiązująca w statystyce publicznej odwołuje się do kryterium administracyjnego. Jako wiejskie traktowane są więc organizacje, które mają siedzibę w gminach wiejskich lub w wiejskich częściach gmin wiejsko-miejskich. W przypadku analiz dotyczących organizacji pozarządowych (a także podmiotów gospodarczych w ogóle), konwencja ta ma niefortunne konsekwencje. Wiele organizacji działających w gminach wiejsko-miejskich, co zrozumiałe, obiera za siedzibę miejskie centrum tych gmin, co nie znaczy, że nie prowadzą działań, a nawet nie koncentrują się głównie na działaniach poza tymi miastami. Jeśli wziąć to pod uwagę i potraktować jako **wiejskie organizacje z siedzibą w gminach**

¹⁸ Oszacowania dotyczą stanu na 31.12.2017 i opierają się na danych REGON o zarejestrowanych fundacjach, stowarzyszeniach i innych organizacjach społecznych – danych publikowanych przez bank danych lokalnych GUS.

¹⁹ Trzeba podkreślić, że dane te mają charakter szacunkowy: opierają się na porównaniu aktualnego stanu rejestru REGON i estymacji proporcji organizacji aktywnych w ostatnich dostępnych opracowaniach GUS za 2014 r.

²⁰ *Sektor non-profit w 2014 r.*, dz. cyt., s. 268.

wiejskich oraz wiejsko-miejskich, ich udział w całej grupie organizacji *non-profit* wzrośnie znacząco, bo aż do 44%. Z kolei odwołując się do standardów OECD (wiejskość jako cecha obszarów charakteryzujących się gęstością zaludnienia poniżej 150 mieszkańców/km²), do wiejskich można zaliczyć 35% zarejestrowanych organizacji *non-profit*. Zaletą tej ostatniej definicji jest to, że pozwala ona częściowo uwzględnić efekty związane z koncentracją niektórych rodzajów organizacji wokół dużych centrów miejskich. Jednak ze względu na ograniczoną dostępność odpowiednich danych większość poniższych analiz (o ile nie zaznaczono inaczej) opiera się na najszerszym z wyżej wymienionych „kryteriów wiejskości”.

Jakie typy organizacji składają się na wiejski trzeci sektor? Na najbardziej ogólnym poziomie można je podzielić na takie, które mają (choćby ułomną) osobowość prawną, i takie, które nie są w żaden sposób ujęte w dostępnych rejestrach centralnych. Rozróżnienie to ma szczególne znaczenie na obszarach wiejskich, jak się bowiem za chwilę okaże, liczebność „nieformalnego” sektora *non-profit* jest tu być może porównywalna z liczebnością zbioru organizacji zarejestrowanych (co nie znaczy, że porównywalny jest także charakter czy skala prowadzonej przez nie działalności, o czym więcej niżej).

Wśród organizacji zarejestrowanych najliczniejszą grupę (85% ich ogółu) stanowią stowarzyszenia i inne organizacje członkowskie. Łącznie, według danych rejestrowych z początku 2018 r.²¹, ich liczbę w gminach wiejskich i wiejsko-miejskich można szacować na ponad 60 tys. (z czego 15 tys. stanowiły organizacje z siedzibą w miejskich częściach gmin wiejsko-miejskich). Wśród nich **szczególnie powszechne są Ochotnicze Straże Pożarne (od 15 do 16 tys. podmiotów, w zależności od przyjętej definicji wiejskości) oraz kluby i zrzeszenia sportowe (do 15 tys. jednostek).** Wyraźnie mniejszą popularnością cieszą się stowarzyszenia zwykłe²², których dokładną liczbę na wsi trudno ustalić na podstawie dostępnych danych, jednak można ją szacować na ok. 3–3,5 tys. jednostek. Inne kategorie organizacji członkowskich są znacznie rzadsze, co nie znaczy, że nie odgrywają istotnej roli w odnośnych domenach życia społecznego na wsi. Można tu wymienić choćby Koła Łowieckie (ok. 1,5–2 tys. jednostek na wsi) oraz Kółka Rolnicze (1–1,2 tys.) i inne organizacje rolnicze (mniej niż 1 tys.) Oprócz nich mamy również 4,4 tys. fundacji (z czego 3 tys. poza miejskimi centrami gmin wiejsko-miejskich). Warto zauważyć, że stanowi to zaledwie (w zależności od przyjętego kry-

²¹ Ze względu na brak aktualnych danych publicznych o tym, oszacowania opierają się na analizie połączonych baz danych REGON i Krajowego Rejestru Sądowego, udostępnionych autorowi przez Stowarzyszenie Klon/Jawor i oczyszczonych przez nie z podmiotów, o których na podstawie prowadzonej przez nie bazy danych o organizacjach pozarządowych wiadomo, że w praktyce nie działają. Dane te dotyczą jednostek macierzystych organizacji, ale w przypadku stowarzyszeń ogrodowych zostały przez autora rozszerzone o jednostki lokalne.

²² Uproszczona forma stowarzyszenia regulowana przepisami Ustawy Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. 2017 poz. 210), niewymagająca rejestracji w Krajowym Rejestrze Sądowym.

terium wiejskości) 13–19% ogółu takich organizacji w Polsce – jest to więc formuła aktywności raczej typowa dla środowiska miejskiego.

Obok wszystkich tych podmiotów istotnym aktorem zbiorowych działań na wsi są także jednostki nierejestrowane. Jak można się domyślać, oszacowanie skali ich aktywności nie jest łatwe, lecz na podstawie dostępnych źródeł możemy przynajmniej nazwać ich podstawowe typy i spróbować ocenić w przybliżeniu ich potencjał. **Zdecydowanie najliczniejszym takim zbiorowym aktorem są tzw. wspólnoty parafialne – inicjatywy społeczne funkcjonujące wokół Kościoła katolickiego** (i innych Kościołów, przy czym te przypadki stanowią margines szacowany na zaledwie 4% ogólnej liczby takich podmiotów²³). Zarówno ze względu na liczebność, jak i specyficzny sposób działania oraz silną koncentrację na sferze *sacrum*, stanowią niezwykle, alternatywny wobec „świeckiego” trzeciego sektora rezerwar aktywności hołdujący innym niż świeckie organizacje wartościom i oparty na innych regułach (w tym silnie podporządkowany hierarchii kościelnej)²⁴. Jest on niewidoczny, więc często niedostrzegany, ale może kluczowy dla lepszego zrozumienia idiosynkrazji społecznego życia wsi²⁵. Według najnowszych danych²⁶ na terenach wiejskich działa nawet ponad 40 tys. takich podmiotów (71% ogółu), z czego ponad 30 tys. poza gminami wiejsko-miejskimi. **Innym ważnym aktorem są Kola Gospodyń Wiejskich (KGW) – bez wątpienia najbardziej rozpoznawalna platforma aktywności kobiet w środowisku wiejskim**²⁷, a mimo to (co potwierdzają także inni badacze wsi, jak prof. M. Halamska²⁸) zadziwiająco słabo opracowana od strony statystycznej. Opracowania poświęcone KGW bądź odwołują się do nieaktualnych danych z okresu ich świetności i silnego związania ze strukturami Kółek Rolniczych pod koniec lat 80. XX wieku (kiedy to miało ich być nawet 35 tys.), lub nawiązują do – jak się wydaje – dawno już nieaktualnych informacji o 26 tys. Kół, niegdyś dostępnych na stronie Krajowego Związku Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych. W publikacjach statystyki publicznej poświęconych

²³ Por. *Sektor non-profit w 2014 r.*, dz. cyt.

²⁴ Na marginesie można zauważyć, że obok tych wspólnot funkcjonują również oficjalnie zarejestrowane tzw. społeczne podmioty wyznaniowe będące najczęściej założonymi i kontrolowanymi przez Kościół jednostkami świadczącymi rozmaite usługi społeczne (np. domy opieki, szkoły itp.). W całej Polsce jest ich ok. 1,9 tys., jednak brak danych umożliwiających określenie ich liczebności na terenach wiejskich.

²⁵ J. Herbst, *Drugi trzeci sektor, czyli o aktywności społecznej wokół Kościoła katolickiego w Polsce*, „Teologia Polityczna”, nr 5 (2009/2010).

²⁶ *Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych...*, dz. cyt. Oszacowania własne na podstawie podawanej w tej publikacji liczby jednostek tego typu i dostępnych, starszych danych o ich strukturze w układzie miasto-wieś, por. *Stowarzyszenia, fundacje i społeczne podmioty wyznaniowe w 2008 r.*, GUS, Warszawa 2010, s. 205.

²⁷ Tym bardziej że kobiety w stosunkowo małym stopniu uczestniczą w działaniach innych typowych dla wsi organizacji: według GUS (*Sektor non-profit w 2014 r.*, dz. cyt., s. 117) stanowią 45% członków/uczestników stowarzyszeń i fundacji pozasportowych, 31% członków zrzeszeń sportowych, 10% członków OSP i jedynie 2% członków kół łowieckich.

²⁸ Wywiad z prof. M. Halamską *Chłop nie obywatel*, „Kultura Liberalna”, nr 314 (3/2015), <http://kulturaliberalna.pl/2015/01/13/wies-spolnoczenstwo-obywatelskie-maria-halamska/>.

organizacjom *non-profit* KGW pojawiają się tylko w kontekście analiz funkcjonowania Kółek (w takich strukturach w 2014 r. zewidencjonowano 2,1 tys. KGW). Skądinąd wiadomo jednak²⁹, że obecnie działa w nich stosunkowo niewiele takich podmiotów, podczas gdy połowa nie ma ani nie korzysta z żadnej osobowości prawnej. Wiadomo też, że według innych danych³⁰ KGW stanowią 13,4% z ponad 25 tys. kół lub klubów afiliowanych przy domach kultury, co daje liczbę 3,4 tys. podmiotów włączonych w działania tych instytucji. Wiadomo, że pewna część Kół zdecydowała się działać w formule stowarzyszenia (w rejestrze REGON można obecnie znaleźć 638 tego rodzaju podmiotów). W cytowanych wyżej badaniach fundacji Stocznia (na podstawie których powstały publikacje Mencwela i in. oraz Biejat i Wójcikowskiej), ich łączną liczbę szacowano w ramach specjalnie zaprojektowanych badań na przynajmniej 7 tys. podmiotów, jednak oszacowań tych ostatecznie, ze względu na metodologiczne wątpliwości co do ich precyzji, nie potraktowano jako wiążących, a nawet nie uwzględniono w głównym raporcie z badań (autorzy przywołują ją jednak w wypowiedziach medialnych³¹).

Tabela 8.1 stanowi próbę podsumowania tych wszystkich oszacowań.

Tabela 8.1. Liczba podmiotów *non-profit* (rejestrowanych i nierejestrowanych) na wsi

Typ organizacji	Liczba w tys.		
	wieś według GUS	gm. wiejskie i wiejsko-miejskie	gminy < 150 os./km ²
Fundacje	3,0	4,4	3,0
Stowarzyszenia	45,6	61,0	48,8
Z tego: Ochotnicze Straże Pożarne	15,2	15,9	14,3
Z tego: kluby i towarzystwa sportowe	10,4	15,1	11,5
W tym: stowarzyszenia kultury fiz.	1,3	1,9	1,3
Z tego: Stowarzyszenia Ogrodowe*	0,7	1,7	1,2
Z tego: stowarzyszenia zwykłe	3,0	3,7	3,0
Org. społ. oddzielnie niewymienione*	1,1	1,8	1,5
Koła łowieckie	1,5–2		
Kółka rolnicze		1–1,2	
Inne organizacje rolnicze		0,7	
Wspólnoty parafialne	31,0	41,9	nn
Koła Gospodyń Wiejskich	7–10		

* wraz z oddziałami lokalnymi.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych systemów: REGON, KRS, publikacji GUS³².

²⁹ Por. np. J. Mencwel, K. Milczewska, J. Wiśniewski, *Koła Gospodyń Wiejskich. Nie tylko od kuchni. Raport z badań*, Stocznia, Warszawa 2014; M. Biejat, K. Wójcikowska, *O roli tradycji we współczesnej działalności kół gospodyń wiejskich*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1.2 (166.2), 2015.

³⁰ *Działalność centrów kultury, domów kultury, ośrodków kultury, klubów i świetlic w 2016 r.*, http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5493/9/1/1/centra_kultury_2016.pdf, GUS, 2017, s. 4.

³¹ K. Milczewska, *Koła Gospodyń Wiejskich. Nie tylko od kuchni*, „Kultura Liberalna”, nr 2 (2015), <https://kulturaliberalna.pl/2015/01/13/kola-gospodyn-wiejskich-milczewska/>.

³² *Sektor non-profit w 2014 r.*, dz. cyt., i *Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych...*, dz. cyt.

8.4. Rozwój sektora *non-profit* – trendy makro

Ze względu na ograniczoną dostępność danych trudno o szczegółową analizę trendów związanych z dynamiką rozwoju wszystkich opisanych wyżej segmentów wiejskiego trzeciego sektora. Z drugiej strony, wiadomo, że dla wielu z nich taka analiza w interesującym nas tu horyzoncie czasowym (od 2008 r.) niewiele wnosi – bo w tym czasie ich liczebność nie uległa znaczącym zmianom. Tak jest w przypadku OSP, kół łowieckich, kółek rolniczych (por. np. *Sektor non-profit w 2014 r.*, dz. cyt., s. 28, 29) czy wspólnot parafialnych, których liczba w ciągu ostatnich dziesięciu lat nawet wzrosła (w pilotażowych badaniach za 2008 r. szacowano ją w gminach wiejskich i wiejsko-miejskich na ok. 38 tys., a więc o ok. 10% mniej niż obecnie). Jednak **prawdziwy boom nastąpił w dwóch innych segmentach: wśród stowarzyszeń i fundacji. W ciągu ostatniej dekady odnotowano spektakularny wzrost ich liczby: przybyło, w skali gmin wiejskich i wiejsko-miejskich, aż 19 tys. nowych stowarzyszeń i innych organizacji członkowskich oraz 3,6 tys. fundacji.** Sam trend jest zresztą dłuższy i trwa od początku transformacji³³. Choć oczywiście wzrost ten nie mówi o przyroście liczby organizacji netto (ze względu na omawianą już wyżej niską skłonność organizacji do wyrejestrowywania się), to także oszacowania GUS dotyczące liczby organizacji aktywnych wskazują na jakościową zmianę w potencjale wiejskiego sektora pozarządowego. Sięgając do archiwalnych publikacji GUS³⁴: **w 2008 roku mieliśmy w całym kraju (włącznie z miastami) 5,9 tys. aktywnych fundacji, ok. 20 tys. stowarzyszeń sportowych i 30 tys. pozostałych stowarzyszeń, podczas gdy w ostatnim badaniu liczbę fundacji oszacowano na 13,6 tys. (wzrost aż o 130%), a liczbę stowarzyszeń poza sportowymi – na 36,1 tys. (wzrost o 22%)**³⁵. Co jednocześnie interesujące, niemal nie zmieniły się w tym czasie szacunki dotyczące towarzystw sportowych. Oznacza to, że w omawianym okresie sektor pozarządowy nie tylko się powiększał, ale też „poszerzał” – zwiększał różnorodność.

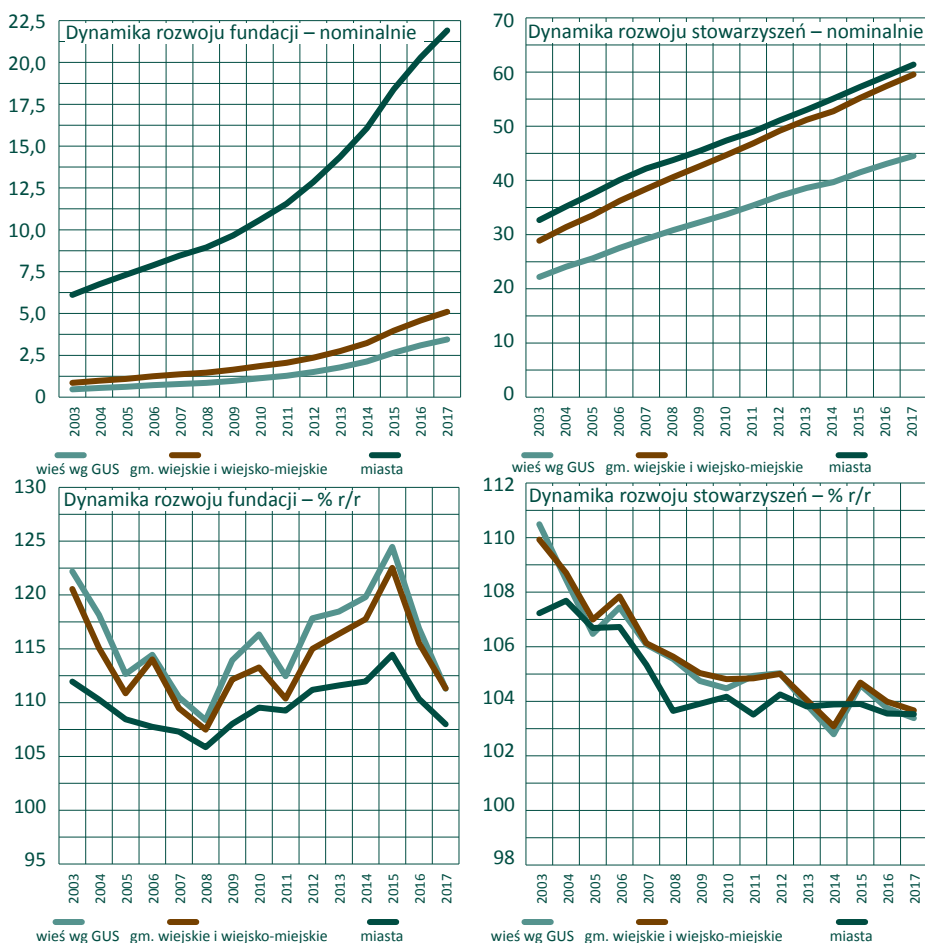
Choć nie dysponujemy równie precyzyjnymi oszacowaniami zmian w liczbie faktycznie aktywnych organizacji dla samej wsi, dane rejestrowe sugerują, że ich rozwój podlegał podobnej dynamice jak w miastach. **W ciągu ostatniej dekady w gminach wiejskich lub wiejsko-miejskich rejestr REGON powiększał się co roku średnio o 2,1 tys. stowarzyszeń i niemal 400 fundacji.**

³³ Pomiary z połowy lat 90. są jednak niemiarodajne, ponieważ wówczas na wzrost liczby jednostek istotny wpływ miały przekształcenia REGON, w tym dołączenie do tego rejestru OSP.

³⁴ Por. *Stowarzyszenia, fundacje i społeczne podmioty wyznaniowe w 2008 r.*, dz. cyt.

³⁵ Por. *Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych...*, dz. cyt., s. 2.

W przypadku stowarzyszeń nominalny wzrost rok do roku był nawet większy niż w miastach (w których akurat od 2008 r. obserwujemy wyraźny spadek tempa rejestracji tego typu podmiotów do poziomu ok. 1,9 tys. średniorocznie – por. ryc. 8.1).

Rycina 8.1. Dynamika rozwoju wybranych segmentów sektora *non-profit* na wsi i w mieście

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Nie zmienia to jednak faktu, że w ostatnich latach dynamika przyrostu ich liczby wydaje się słabnąć. Inaczej jest w przypadku fundacji, których rozwój w całym kraju zdecydowanie przyspieszył począwszy od przełomu lat 2009/2010. Proces ten nie miał zresztą wiele wspólnego z nagłym wzmocnieniem proobywatelskich tendencji w społeczeństwie. Można go raczej

interpretować jako pokłosie wyraźnej zmiany strategii w sferze dostarczania istotnych usług społecznych przez stronę publiczną – efekt „wycofywania się” z tych usług (jak można sądzić, śledząc trend związany z finansowaniem ich oraz zmiany w innych rejestrach, np. SIO, znaczna część nowych fundacji to przekształcane szkoły, przedszkola, uspołeczniane instytucje kultury itp.). W miastach nominalny przyrost liczby zarejestrowanych (formalnie działających) podmiotów tego typu zwiększa się w tym okresie z ok. 500–600 rocznie do nawet ponad 2 tys. rocznie w szczytowym okresie (2014–2015). Choć na wsi przyrost bezwzględny jest mniejszy (od ok. 100 podmiotów w okresie 2007–2008 do ponad 700 w latach 2014–2015), to dynamika względna jest nawet większa niż w miastach.

Dane te w pewnym stopniu przeczą stereotypowym opiniom o „enklawowym” i miejskim charakterze tzw. nowego trzeciego sektora (określenie to dotyczy właśnie stowarzyszeń poza OSP oraz fundacji) czy o powiększaniu się przepaści w skali tego rodzaju aktywności między miastem a wsią (choć bezsprzeczny jest wzrost dysproporcji jeśli chodzi o liczbę fundacji). Jednak nie znaczy to, że nie można mówić o pogłębianiu się istotnych różnic w tym zakresie w innej perspektywie. Aby je dostrzec, trzeba spojrzeć na analizowane dane z uwzględnieniem czynnika przestrzennego oraz wyników badania obszaru działań organizacji na wsi i w mieście. Charakterystyczne cechy tej geografii to np. **lokalizacja blisko 1/4 wszystkich fundacji (i 8% ogółu organizacji pozarządowych) w Warszawie, większe nasycenie kółkami rolniczymi w Wielkopolsce (26%), wyraźna przewaga społecznych podmiotów wyznaniowych w Małopolsce (15%) czy na Podkarpaciu. Województwo mazowieckie to z kolei relatywnie największy odsetek kół łowieckich (13%), Ochotniczych Straży Pożarnych (12%) oraz stowarzyszeń sportowych (11%)**³⁶.

Same statystyki nie wyjaśniają jednak uwarunkowań stojących za taką przestrzenną segmentacją. Uwarunkowania te już wielokrotnie opisywano w literaturze³⁷. Dominujący segment stowarzyszeń i fundacji na wsi stanowią kluby sportowe oraz Ochotnicze Straże Pożarne³⁸, w miastach zaś – organizacje pomocowe, edukacyjne i kulturalne. Co więcej, przestrzenna dystrybucja niektórych ich typów jest wyraźnie nielosowa – odtwarza trwale, historyczne zróżnicowania społeczne i rozwojowe (ale może też je konserwuje?). **Jeśli wydzielić spośród wszystkich zarejestrowanych organizacji same tylko OSP, polska mapa sektora pozarządowego wyraźnie „pęka” wzdłuż granic**

³⁶ Por. tamże.

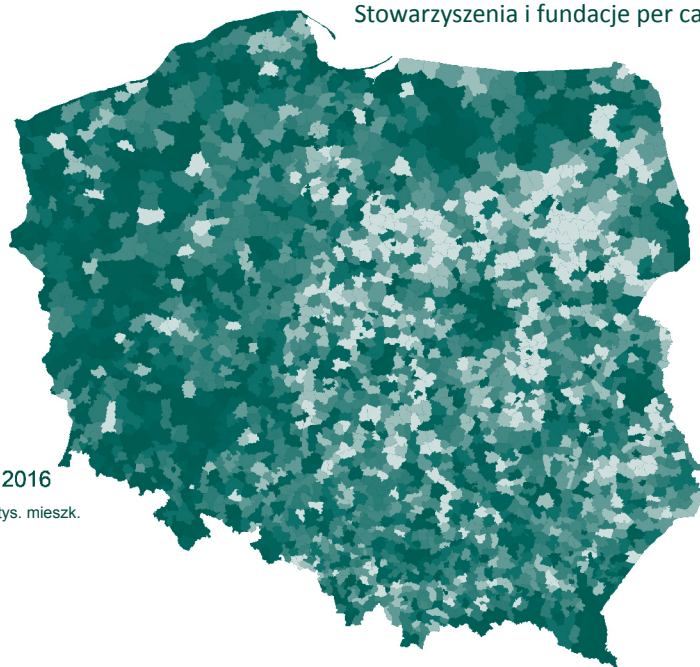
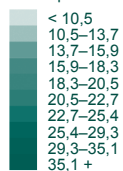
³⁷ Por. np. Bartkowski, *Tradycja i polityka...*, dz. cyt.; J. Herbst, *Oblicza społeczeństwa obywatelskiego*, FRSO, Warszawa 2005; P. Swianiewicz, J. Herbst, M. Lackowska, A. Mielczarek, *Szafarze darów europejskich. Kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.

³⁸ Adamiak i in., *Kondycja...*, dz. cyt.

Stowarzyszenia i fundacje per capita

NGO poza OSP 2016

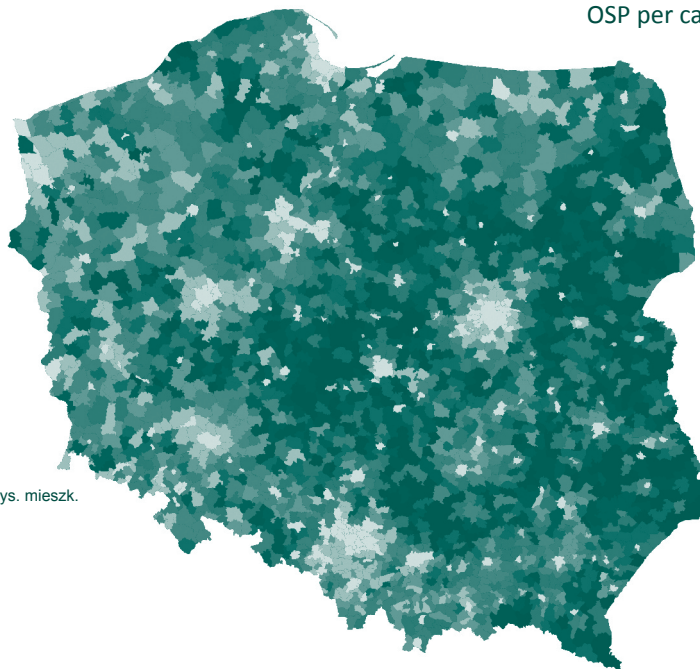
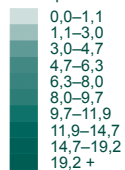
liczba podmiotów / 10 tys. mieszk.

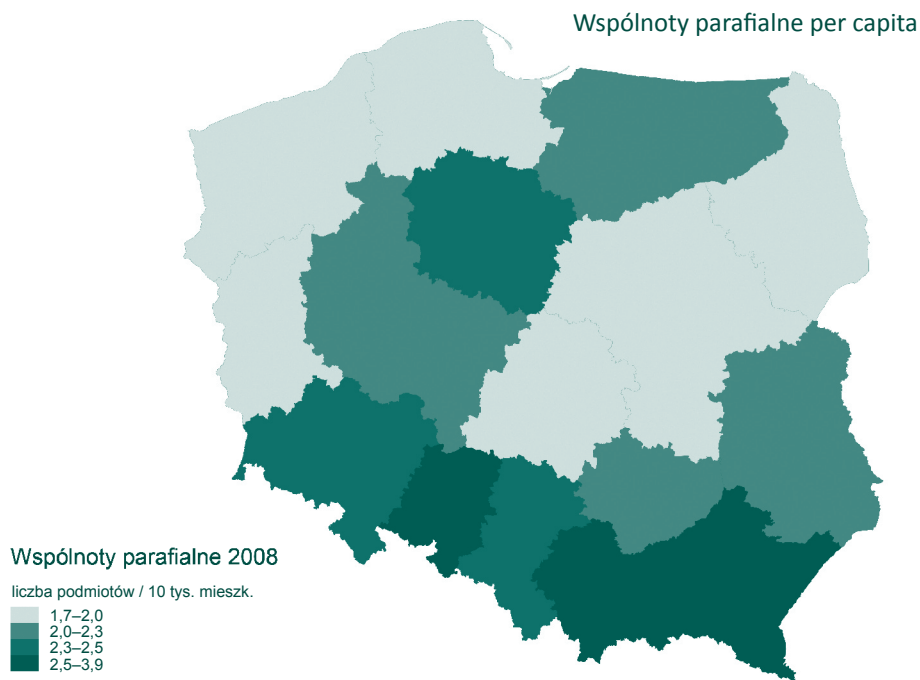

OSP per capita

OSP 2016

liczba podmiotów / 10 tys. mieszk.

Rycina 8.2. Geografia form aktywności zbiorowej w Polsce – specyfika regionalna

Źródło: NGO i OSP: opracowanie własne na podstawie REGON, wspólnoty parafialne za: Okrasa, Herbst, Zdaniewicz³⁹.

dawnego zaboru rosyjskiego oraz zgodnie z wzorami wyznaczanymi przez zróżnicowania centra-peryferie (por. ryc. 8.2). Specyficzny rozkład przestrzenny mają także wspólnoty parafialne, wyjątkowo rozpowszechnione w Polsce południowo-wschodniej (historyczny obszar dawnej Galicji). Choć nie publikuje się szczegółowych danych na ten temat, dostępne mapy wystarczają, by stwierdzić, że w województwie podkarpackim czy małopolskim występują (biorąc pod uwagę liczbę mieszkańców) przeciętnie około dwa razy częściej niż w parafiach Pomorza Zachodniego czy województw lubuskiego, mazowieckiego i podlaskiego.

Podziały te nie tylko mają charakter trwały, ale wydają się pogłębiać. Choć nie dysponujemy danymi umożliwiającymi przeprowadzenie tu precyzyjnych porównań, z dostępnych danych wynika, że w ciągu ostatniej dekady stowarzyszenia i fundacje rozwijały się przede wszystkim na tych obszarach, gdzie już wcześniej było ich więcej, czyli wokół metropolii oraz na zachodzie

³⁹ Por. W. Okrasa, J. Herbst, W. Zdaniewicz, *Organizacje, wspólnoty i instytucje społeczne Kościoła katolickiego. Potencjał i specyfika kościelnego trzeciego sektora w Polsce*, w: *Stowarzyszenia, fundacje i społeczne podmioty wyznaniowe w 2008 r.*, dz. cyt.

i południowym zachodzie kraju. Z nieco wcześniejszych opracowań (niestety, tylko za okres 2003–2008, por. *Stowarzyszenia, fundacje i społeczne podmioty wyznaniowe w 2008 r.*, dz. cyt., s. 210) wiemy, że zgoła odwrotnie przebiegał rozwój wspólnot parafialnych, które rosły w siłę na południowym wchodzie i wschodzie, zaś słabły w innych regionach. Z całą ostrożnością, na jaką skazuje nas ułomność przedstawianych tu danych, **możemy więc mówić nie tylko o istnieniu w Polsce pewnych przestrzennych „biegunów” wzorów aktywności zbiorowej, lecz także o postępującej polaryzacji przestrzennej wokół nich.**

8.5. Skala działań organizacji wiejskich

Znacznie mniej niż o samej liczebności wiejskich organizacji *non-profit* wiadomo o skali i zakresie ich działań – choć wiemy co nieco o poszczególnych segmentach tego sektora. Statystyka publiczna opracowuje wprawdzie estymacje liczby członków organizacji, zasobów finansowych, pracy społecznej i odpłatnej, pól działania itp., jednak dane te nie są publikowane w formie umożliwiającej wyodrębnienie z nich informacji o organizacjach wiejskich. Mimo to na podstawie tych informacji, danych o udziale podmiotów wiejskich w całej ich populacji i na podstawie oszacowań z innych badań (przede wszystkim z badania „Kondycja sektora organizacji pozarządowych w Polsce” Stowarzyszenia Klon/Jawor⁴⁰) dotyczących różnic w przeciętnej sytuacji organizacji wiejskich i miejskich (np. medianowej liczby członków, budżetu itp.), można pokusić się o próbę określenia wkładu tych podmiotów w przytaczane przez GUS wielkie liczby. Trzeba przy tym wyraźnie zastrzec, że są to wyliczenia bardzo wstępne i – jak wszelkie estymacje oparte na wielu badaniach – obarczone istotnym ryzykiem błędów. Wynika z nich wszakże, że **z szacowanej przez GUS puli 9,1 mln członkostw⁴¹ stowarzyszeń, fundacji i innych podmiotów *non-profit* (nie licząc zrzeszeń gospodarczych i branżowych) na organizacje wiejskie przypada nawet 4 mln (przy czym duże samodzielne znaczenie mają tu OSP). Należałoby tu jeszcze doliczyć ok. 0,5 mln wolontariuszy zewnętrznych.**

Nieco łatwiej o tego rodzaju oszacowania dla pewnych typów organizacji, co ciekawe, również tych nierejestrowanych. Jeśli chodzi o OSP, to odpowiednie statystyki (poza tymi dotyczącymi finansów) podaje sam GUS, który szacuje, że **OSP zrzeszają dziś 600 tys. członków, a także tworzą 1,2 tys. miejsc pracy na umowy cywilnoprawne i zaledwie 300 miejsc pracy**

⁴⁰ Ostatnia edycja tego badania nastąpiła w 2015 r. i objęła losową, reprezentatywną próbę prawie 4 tys. stowarzyszeń i fundacji (por. Adamiak i in., *Kondycja...*, dz. cyt.).

⁴¹ Przypomnijmy, że „członkostwa” nie są tożsame z liczbą członków: to suma członków zgłoszonych przez wszystkie organizacje (przy czym ta sama osoba może być członkiem więcej niż jednej organizacji).

w trybie umowy o pracę (obliczenia te nie dotyczą, rzecz jasna, samej służby ani ekwiwalentu za nią). Oszacowanie ich przychodów wymaga połączenia ze sobą informacji o skali transferów na ich rzecz dokonywanych przez samorządy, związanych z ochroną przeciwpożarową, a także dodatkowych przychodów. Jak wynika ze sprawozdań budżetowych JST publikowanych przez MF RP (obliczenia własne, dostęp dn. 10.04.2018), **całość wydatków na działalność podstawową OSP w skali 2017 r. sięgała ponad 970 mln zł, z czego ponad połowę stanowiły wydatki inwestycyjne – nakłady na sprzęt, remonty i materiały**. Z badań Stowarzyszenia Klon/Jawor wiadomo, że poza tymi pieniędzmi Straże mają tylko bardzo niewielkie dodatkowe środki (według szacunków autora raportu, przeciętnie ok. 3 tys. zł⁴²). Łącząc te fakty, **całkowity finansowy wymiar aktywności OSP można szacować na nieco ponad 1 mld zł w skali roku** (oczywiście, nie należy traktować tych wyliczeń jako „wyceny” społecznej wartości ich aktywności).

Brakuje niestety wiarygodnych danych umożliwiających przedstawienie skali działań KGW. Nie dysponujemy niemal żadnymi źródłami umożliwiającymi ocenę ich potencjału finansowego. Jeśli chodzi o potencjał ludzki, wiadomo wiele o szlachetnej przeszłości tych instytucji (w okresie PRL zrzeszającej nawet ponad 1 mln członków), ale znacznie mniej o współczesności. Krajowy Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych podaje, że chodzi o 857 tys. osób, jednak informacje te nie wydają się aktualne (choć do dziś są powielane – poszukując danych na ten temat, autor natrafiał na całkiem świeże wypowiedzi odwołujące się do tej liczby). Według bardziej zachowawczych szacunków⁴³ **obecną liczbę członków KGW ocenia się na 160 tys.**

W odniesieniu do innego poważnego (choć również ukrytego) „gracza” na wiejskiej scenie działań zbiorowych, czyli wspólnot parafialnych i instytucji społecznych związanych z Kościołem katolickim, dysponujemy interesującymi szacunkami Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, opracowanymi w ramach pierwszych, pilotażowych badań takich inicjatyw, przeprowadzonych we współpracy z GUS (2010) (dane za rok 2008). Jak z nich wynika, ówczesny **potencjał wspólnot parafialnych na wsi (w gminach wiejskich i wiejsko-miejskich) obejmował od 1,5 do 1,8 mln członków**. Biorąc pod uwagę zauważalny wzrost liczby tych podmiotów od czasu tych oszacowań, a zarazem brak istotnych zmian w sposobie ich funkcjonowania, można bezpiecznie założyć, że obecnie byłoby to między 1,65 a 2 mln członkostw. Organizacje te, w przeciwieństwie do tzw. społecznych podmiotów wyznaniowych (formalnie istniejących instytucji związanych z Kościołem, świadczących

⁴² P. Adamiak, *Ochotnicze Straże Pożarne – lokalne centra kultury. Raport z badań*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2016, s. 14.

⁴³ Milczewska, *Koła Gospodyń Wiejskich*, dz. cyt.

rozmaite usługi społeczne i generujących w skali roku, wg ostatnich dostępnych danych⁴⁴, 33 tys. pełnoetatowych miejsc pracy, z czego większość jednak przypada na miasta) praktycznie nie zatrudniają płatnego personelu (nie byłoby to zresztą formalnie możliwe). Nie dysponują też znaczącymi środkami finansowymi – te, które posiadają, pochodzą głównie ze składek, datków i darowizn (brak danych o wielkości tych wpływów).

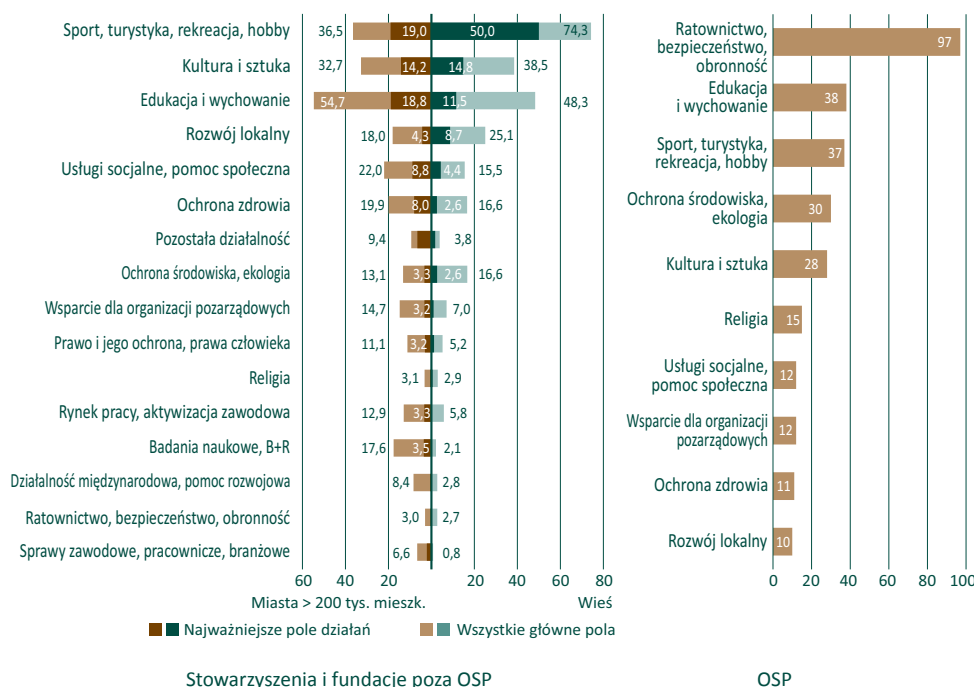
8.6. Działalność organizacji wiejskich i ich rola w świadczeniu usług

Trudno nie zapytać, jak cały ten potencjał jest wykorzystywany – na czym koncentrują się dziś działania organizacji wiejskich? Ponieważ nie jest znane autorowi żadne badanie, które podejmowałoby to pytanie w odniesieniu do całego sektora (dotyczy to również badań GUS, które, choć obejmują niemal całe jego spektrum, omawiane są w rozbiciu na podsektory „typowych”⁴⁵ stowarzyszeń, fundacji i innych organizacji społecznych, organizacji kościelnych różnego typu itp.), odpowiedzi trzeba udzielić osobno dla każdego z jego głównych segmentów. Jako że GUS nie publikuje (według wiedzy autora) wyników tych badań dla samych obszarów wiejskich, oprzemy się głównie na badaniach Stowarzyszenia Klon/Jawor⁴⁶, a także na danych zastanych. Jak wynika z tych badań, wśród organizacji tzw. nowego sektora (stowarzyszeń i fundacji poza OSP) **zdecydowanie największa część koncentruje się na sporcie lub rekreacji – w obszar ten angażuje się aż 3/4 wiejskich NGO, a połowa uważa go za najważniejsze pole swoich działań. Warto odnotować, że to jedna z tych cech wiejskiego sektora pozarządowego, które zdecydowanie odróżniają go od środowiska organizacji „wielkomiejskich”** (por. ryc. 8.3). Udział ten jednak w ostatnich latach spada. Za to **rośnie odsetek organizacji wiejskich skupionych na innym rodzaju działaniach, zwłaszcza w sferze edukacji i wychowania oraz pomocy społecznej i usług socjalnych**. Obecnie te pierwsze stanowią istotny obszar działalności dla blisko połowy organizacji na wsi (przy czym co dziesiąta uznaje ten obszar za najważniejszy). Istotne znaczenie ma też aktywność na polu kultury i sztuki (odpowiednio 39% i 15%), rozwoju lokalnego (25% i 9%) czy usług socjalnych i polityki społecznej. 17% organizacji angażuje się także w prace związane z ochroną środowiska czy ochroną zdrowia, choć dziedziny te rzadziej stanowią dla nich główny obszar działalności.

⁴⁴ Por. *Sektor non-profit w 2014 r.*..., dz. cyt.

⁴⁵ Sformułowanie oryginalne.

⁴⁶ Któremu należą się przy tej okazji podziękowania za udostępnienie zbioru z wynikami badań do analiz. Analizy te oparto na badaniu Kondycja sektora organizacji pozarządowych w Polsce 2015, na losowej, reprezentatywnej próbie ponad 3800 stowarzyszeń i fundacji oraz na analogicznym badaniu 400 OSP.

Rycina 8.3. Obszary działań stowarzyszeń i fundacji – specyfika wsi (w %)

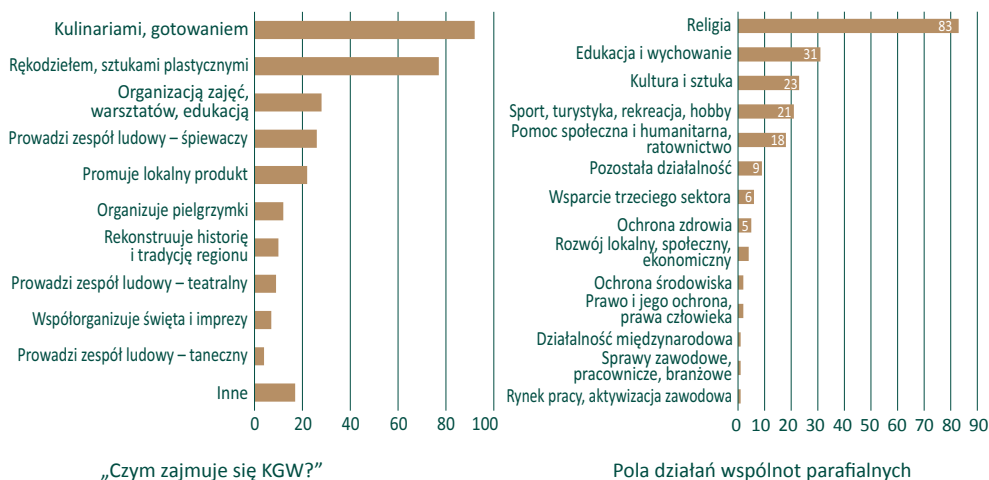
Źródło: wykres w panelu lewym: obliczenia własne na podstawie badań Klon/Jawor (2015), panel prawy: Adamiak, *Ochotnicze Straże Pożarne...*, dz. cyt.

Podkreślmy, że informacje te odnoszą się do „wąsko” zakrojonego trzeciego sektora, a więc z wyłączeniem organizacji tak typowych dla środowiska wiejskiego, jak Ochotnicze Straże Pożarne, Koła Gospodyń Wiejskich czy wspólnoty parafialne. Co o nich wiadomo? Jeśli chodzi o OSP, nie zaskakuje, że w odpowiedzi na pytanie o obszary swojej działalności wskazują one gremialnie na ratownictwo. Ciekawsze są może inne wskazywane przez nie obszary. Organizacje te często niesłusznie utożsamia się bowiem tylko z działalnością ratowniczą, podczas gdy w istocie odgrywają one niekiedy kluczową rolę także w innych sferach (co nie znaczy, że zawsze tak jest, o czym krytycznie pisał kiedyś P. Gliński⁴⁷, ilustrując ich przykładem styl działania nazwany przez niego „wegetującą nostalgią [za PRL, przyp. aut.]”). Jak podaje Adamiak⁴⁸, blisko 40% z nich deklaruje działania w zakresie edukacji i wychowania, a także sportu, rekreacji lub hobby, niemal 1/3 uznaje za swoją domenę ochronę środowiska/ekologię, a ponad 1/4 – także kulturę. Co interesujące, 15% wskazuje także jako istotny dla siebie obszar religię

⁴⁷ Gliński, *Styl działań organizacji pozarządowych w Polsce*, dz. cyt., s. 86 nn.

⁴⁸ Adamiak, *Ochotnicze Straże Pożarne...*, dz. cyt.

(przywiązanie do tradycji i religijność to specyfika OSP odróżniająca je od ogółu świeckich organizacji pozarządowych⁴⁹), a co dziesiąta deklaruje również działania w dziedzinie usług socjalnych, wsparcia dla innych organizacji pozarządowych, ochrony zdrowia czy rozwoju lokalnego.

Rycina 8.4. Obszary działań podmiotów nieformalnych lub półformalnych

* odpowiedzi wspólnot parafialnych – dane ogólnopolskie

Źródło: dla KGW: Mencwel i in., *Kola Gospodyń Wiejskich*, dz. cyt.; dla wspólnot parafialnych: *Sektor non-profit w 2014 r.*..., dz. cyt.

W odniesieniu do pozostałych podmiotów tworzących szeroko pojęty sektor społeczny na wsi nasza wiedza jest ograniczona. Wprawdzie wspólnoty parafialne od pewnego czasu bada GUS (poniżej wyniki za 2014 r.), jednak nie udostępnia wyników tych badań dla samej wsi. Wiadomo tylko, że na poziomie całego kraju ponad 80% takich zrzeszeń koncentruje się na aktywnościach związanych z religią. Jednak już blisko 1/3 deklaruje także działania w sferze edukacji i wychowania, 1/4 zajmuje się aktywnością kulturalną, a 1/5 – sportem i rekreacją. Jeśli przełożymy te dane na oszacowania liczebności takich podmiotów na wsi (przy założeniu, że ich struktura ze względu na pola działań byłaby podobna), da nam to ponad 13 tys. wspólnot aktywnych w sferze edukacji, prawie 10 tys. inicjatyw w kulturze, blisko 9 tys. wspólnot zaangażowanych w sport itp. Jeśli chodzi o KGW, z dostępnych badań wynika, że angażują się one w przedsięwzięcia służące integracji kobiet (głównie wokół gotowania), ale także w rozmaite działania kulturalne oraz edukacyjne.

Cała ta aktywność czyni organizacje ważnym aktorem procesów rozwojowych. Nie chodzi tu tylko o skalę ich działalności, ale o jej charak-

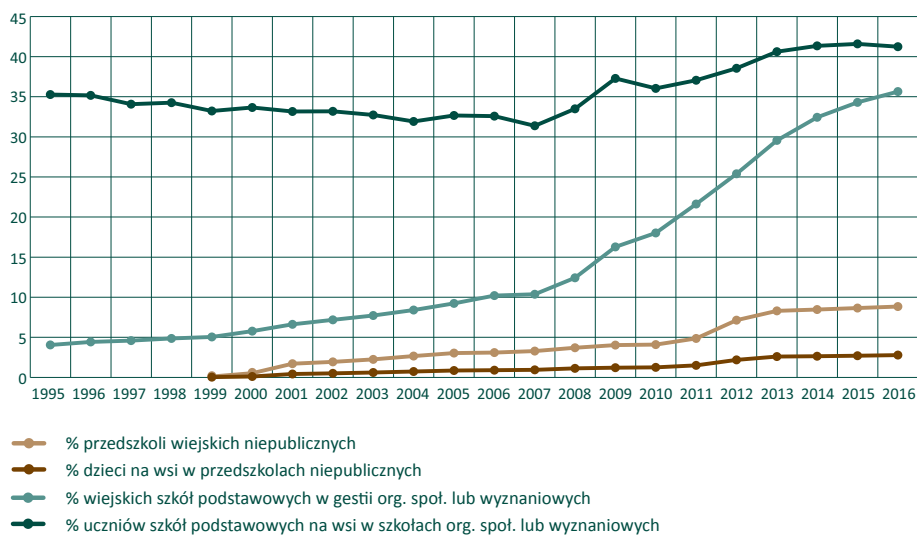
ter. Organizacje tworzą instytucjonalny „szkielet” dla procesów mobilizacji społecznej, partycypacji, innowacyjności. Ich wartość nie sprowadza się do wartości świadczonych usług, lecz polega także na tym, jak działają: na ich oddolnym charakterze, na (co do zasady) demokratycznej konstrukcji, dobrowolności, wreszcie na czymś, co wielu poczytuje im za słabość: na elastyczności w adaptacji do zmiennych uwarunkowań i zdolności do łączenia działań na wielu polach. Jednak nawet pomijając ten aspekt i patrząc tylko na „suche liczby” dotyczące ich oddziaływania, można docenić ich znaczenie. Jak np. wynika z analizy sprawozdań budżetowych JST za 2017 r.⁵⁰, tylko na poziomie gminnym na działania tych organizacji związane z wykonywaniem zadań własnych jednostek publicznych przeznaczono już 2,15 mld zł – i to nie licząc znacznie większych środków, jakie trafiają do nich poza ogólnym trybem dotacji, w związku z powierzaniem im realizacji konkretnych zadań (np. w trybie ustawy o systemie oświaty czy pomocy społecznej). Z całej tej kwoty na gminy wiejskie i wiejsko-miejskie przypada już blisko 27% (ponad 570 mln zł) i z roku na rok kwota ta rośnie. Choć dane te przywołuje się raczej w kontekście krytyki „uzależnienia” organizacji od środków publicznych (krytyki zresztą częściowo uzasadnionej) lub wykorzystuje do kwestionowania zasadności tego rodzaju wydatków, warto przypomnieć, że w istocie są to zawsze środki przeznaczone na wykonywane określonych zadań publicznych. Co więcej, zdecydowaną większość tych środków przekazuje się organizacjom w trybie określonym w ustawie o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie⁵¹ mianem „wspierania”, co oznacza, że należy do nich doliczyć własny wkład finansowy lub ekwiwalentny, jaki organizacje muszą udokumentować, korzystając z tych środków. Warto także pamiętać, że organizacje nie prowadzą swoich działań wyłącznie za środki samorządowe, ale generują także własne przychody lub pozyskują je ze źródeł prywatnych: jeśli np. chodzi o stowarzyszenia i fundacje wiejskie (i z miast do 20 tys. mieszkańców), to jak wynika z ostatnich badań Klon/Jawor (2015), że środków samorządowych korzysta 61% z nich, a dla przeciętnej takiej organizacji stanowią one 57% przychodów. To oczywiście dużo, ale *de facto* pozostałe 43% to w istocie wkład organizacji w działania na rzecz rozwoju lokalnego, często w sferach całkowicie zaniedbanych przez stronę publiczną, a ważnych dla społeczności. **Organizacje nie tylko „zależą” od publicznych środków i nie tylko „współpracują” z administracją, ale często ją „zastępują” – zagospodarowują palące dla lokalnych wspólnot nisze i problemy.** Tak jest np. w przypadku usług opiekuńczych dla osób starszych i zależnych, które według dostępnych danych (REGON, stan na początek

⁵⁰ Obliczenia własne na podstawie danych ze sprawozdań RB28s udostępnianych przez Ministerstwo Finansów RP.

⁵¹ Dz.U. 2003 nr 96 poz. 873.

2015 r.) prowadziło – a w każdym razie zarejestrowało w formie wyodrębnionej działalności – ponad 3 tys. organizacji w całym kraju – zarówno na wsi, jak i w miastach.

Tak jest również w przypadku edukacji, w której organizacje pozarządowe zajmują już istotną część rynku. Prowadzą 2 tys. przedszkoli w gminach wiejskich lub wiejsko-miejskich⁵², a także ponad 1,8 tys. punktów przedszkolnych. Udział placówek niepublicznych w sieci przedszkolnej, nie licząc nawet punktów przedszkolnych, wzrósł na wsi⁵³ w ciągu ostatnich 20 lat z 5 do 36%. Trend ten szczególnie widać na wsi, gdzie przedszkola niepubliczne stanowią już 41% wszystkich takich placówek w kraju. Podobną dynamikę obserwujemy także w danych dotyczących szkolnictwa na poziomie podstawowym. **Kolejne reformy i konsolidacje sieci szkolnej przekładają się na wzrost liczby placówek (małych szkół) przejmowanych przez organizacje.** W efekcie dziś placówki prowadzone przez stowarzyszenia, fundacje i inne organizacje społeczne lub wyznaniowe stanowią już blisko 10% ogółu szkół podstawowych na wsi i w gminach wiejsko-miejskich (10% na samej wsi) i obejmują nauką blisko 3% uczniów na tych terenach (w 2016 r. 33 tys. dzieci).

Rycina 8.6. Organizacje pozarządowe i podmioty niepubliczne w systemie edukacji na wsi

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BDL GUS.

⁵² Według danych GUS za 2016 r., choć z uwzględnieniem podmiotów komercyjnych.

⁵³ Gminy wiejskie i wiejsko-miejskie.

Podsumowanie

Wszystkie te uwagi nie mają służyć gloryfikowaniu organizacji pozarządowych ani wyolbrzymianiu ich rzeczywistej roli społecznej. Autor niniejszego opracowania wystarczająco długo łączy badanie aktywności społecznej z prowadzeniem jej, aby zdawać sobie sprawę ze wszystkich słabości sektora pozarządowego. Sęk w tym, by słabości te nie przysłały olbrzymiej pracy organizacji pozarządowych, być może zwłaszcza na wsi, gdzie warunki i „szanse” na ich rozwój są z pewnością mniej korzystne niż w dużych miastach. Warto może pożegnać też sztuczne lub historycznie uwarunkowane rozróżnienia definicyjne, które utrudniają nam dostrzeżenie i wykorzystanie potencjału tkwiącego w tradycyjnych instytucjach społecznych polskiej wsi – nawet jeśli ich modernizacja i wykorzystanie tego potencjału nie jest wcale sprawą prostą, a one same cierpią na szereg problemów czy deficytów. To wszakże zasługiwałoby zapewne na osobną analizę.

Rozdział 9. Ewolucja wsi i rolnictwa w Polsce w okresie stulecia 1918–2018

Wprowadzenie

W rozwoju polskiej wsi i rolnictwa, obejmującym aż sto lat po odzyskaniu niepodległości w 1918 r., wyróżnić można co najmniej pięć okresów różniących się pod względem systemów instytucjonalnych, przebiegu granic państwa, warunków gospodarowania, zakresu wolności ekonomicznej i politycznej oraz sytuacji międzynarodowej:

1. okres międzywojenny – II RP (1918–1939);
2. lata II wojny światowej (1939–1945);
3. okres PRL – socjalizmu państwowego (1945–1989);
4. transformację postsocjalistyczną i budowę III RP (1989–2004);
5. Polskę w Unii Europejskiej (2004–).

W każdym z tych okresów można jeszcze wyodrębnić podokresy, niekiedy dość istotnie różniące się od siebie, ale ze względu na syntetyczny charakter tego rozdziału pominiemy bardziej szczegółową charakterystykę w ujęciu chronologicznym.

Analizując tak długą epokę przemian społeczno-ekonomicznych, każdy badacz zada sobie zapewne pytanie: co może i powinno być wątkiem spajającym tak szeroki zakres analiz? Charakterystyka tego okresu nie może mieć jedynie charakteru idiograficznego, ale musi pokusić się również o analizę typu nomotetycznego, polegającego na identyfikacji prawidłowości, regularności czy trwałości badanych zjawisk. Ten drugi wymiar badań jest podstawą tworzenia teorii naukowych, także w ramach nauk humanistycznych i społecznych.

W przedstawionej bardzo syntetycznie ewolucji wsi i rolnictwa w stuletnim okresie po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. **będziemy koncentrować się na opisie i wyjaśnianiu zarówno elementów ciągłości, trwałości i podobieństw sytuacji wsi w tym okresie, jak i na cechach wyrażnie różniących, w tym na osobliwościach poszczególnych okresów. Drugą płaszczyzną analizy będzie pokazywanie, czy i w jaki sposób wieś integrowała się z gospodarką, społeczeństwem i systemem instytucjonalnym państwa. Czy rzeczywiście następowało „przyłączanie wsi do Polski”?**

9.1. Fale reform instytucjonalno-systemowych

W analizowanym stuleciu kraj nasz musiał kilkakrotnie przeprowadzać gruntowne reformy instytucjonalne, które były niezbędnym warunkiem adaptacji do, niekiedy dramatycznie zmienionych, warunków wewnętrznych i zewnętrznych. Sprawnie przeprowadzona adaptacja instytucjonalna, polegająca na tworzeniu nowych instytucji, modyfikacji już istniejących, poprawie ich spójności i komplementarności, jest warunkiem rozwoju, a przynajmniej przetrwania, społeczeństw i gospodarek¹. Te główne fale reform instytucjonalnych (transformacji systemowo-instytucjonalnej) można ująć następująco:

1. Budowanie państwa od 1918 r. To nie była odbudowa państwa polskiego, które zniknęło z map świata na ponad 123 lata, ale kompleksowe tworzenie od podstaw fundamentów niepodległego państwa. Podstawą tego procesu było scalenie prawno-funkcjonalne trzech części Polski włączonych w wyniku rozbiorów do państw ościennych. Tworzenie systemu prawnego państwa, którego trzonem jest konstytucja, to proces bardzo skomplikowany, który trwa zazwyczaj wiele lat². W przypadku Polski odrodzonej trzeba to było zrobić wyjątkowo szybko. Państwo polskie musiało też dostosować się do warunków międzynarodowych, ukształtowanych w wyniku I wojny światowej. Rozstrzygnięcia traktatowe, zmieniające mapę Europy negocjowano jeszcze przez kilka lat od zakończenia wojny.

2. Drugi etap transformacji instytucjonalno-systemowej nastąpił po II wojnie światowej. Pod wieloma względami był to podobny proces jak w przypadku budowania II RP. Kraj, w tym gospodarka, wyszedł z wojny bardzo wyniszczony. Zmieniły się granice państwa polskiego i ukształtował nowy ład międzynarodowy. Po kilkuletnim okresie powojennej odbudowy gospodarczej (do 1948 r.) rozpoczęło się tworzenie instytucjonalnych fundamentów państwa socjalistycznego, w tym uspołecznionej, planowej gospodarki i autorytarnych rządów. System ten przetrwał do końca 1989 r.

3. Postsocjalistyczna transformacja systemowa rozpoczęta została w wyniku wyłonienia tzw. Sejmu kontraktowego, powołania rządu T. Mazowiec-

¹ O instytucjonalnych uwarunkowaniach rozwoju piszę szerzej w pracy: J. Wilkin, *Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania. Humanistyczna perspektywa ekonomii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016.

² F. Fukuyama, *Budowanie państwa. Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Rebis, Poznań 2005. Fukuyama napisał: „choć o budowaniu państwa wiemy sporo, to równocześnie wielu rzeczy nie wiemy – przede wszystkim tego, jak dokonać przeszczepienia silnych instytucji państwowych do krajów rozwijających się. Nauczyliśmy się już metod skutecznego transferu zasobów przez granice, ale w przypadku sprawnie funkcjonujących instytucji publicznych rzecz ma się inaczej: wymagają one istnienia określonych nawyków mentalnych i działają w sposób tak skomplikowany, że próby prostego przenoszenia ich na obcy grunt napotykać na poważny opór” (s. 9). Jak duże znaczenie mają głęboko zakorzenione tzw. instytucje nieformalne (w tym „nawyki mentalne”) świadczy trwałość wielu różnic rozwojowych, widocznego do chwili obecnej dziedzictwa zaborów.

kiego i wdrożenia pakietu reform gospodarczych przygotowanych przez wicepremiera L. Balcerowicza. Cechami nowego ustroju politycznego i gospodarczego było oparcie systemu gospodarczego na mechanizmach rynkowych, prywatyzacja większości majątku produkcyjnego, otwarcie gospodarki na kontakty i konkurencję międzynarodową oraz zbudowanie podstaw państwa prawa i demokracji parlamentarnej. Piętnastoletni okres budowania fundamentów III RP (1989–2004) okazał się na tyle skuteczny i owocny, że od 2004 r. Polska mogła stać się członkiem Unii Europejskiej.

4. Rok 2004 otwiera nowy etap przebudowy systemu instytucjonalnego gospodarki i państwa polskiego. Polska musiała przystosować się do wysokich standardów polityczno-demokratycznych UE, jednolitego rynku europejskiego i zbudować instytucjonalne podstawy wdrażania wielu polityk wspólnotowych, w tym Wspólnej Polityki Rolnej.

Kraj nasz przeszedł więc w omawianym stuletnim okresie cztery wielkie transformacje instytucjonalno-systemowe.

W przemianach tych i w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego, który przebiegał w tak zmiennych i burzliwych uwarunkowaniach historycznych, wieś i rolnictwo odegrały niezwykle ważną rolę. Ta rola nie jest zazwyczaj należycie uświadamiana i doceniana. Zbliżająca się setna rocznica odzyskania niepodległości naszego kraju po 123 latach zaborów jest dobrą okazją do przypomnienia i wyjaśnienia tej roli³. W okresie międzywojennym, w czasie II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu na wsi mieszkała większość ludności kraju, a praca w rolnictwie stanowiła jej główne źródło utrzymania. **W okresie międzywojennym ponad 70% ludności Polski mieszkało na wsi.** W całym tym okresie mieszkańcami wsi i zatrudnionymi w rolnictwie byli głównie chłopci gospodarujący na niewielkich obszarowo gospodarstwach. **Ludność chłopska stanowiła 51–52% ludności kraju i około 70% ludności wsi w okresie międzywojennym.**

9.2. „Przyłączanie wsi do Polski” w okresie międzywojennym

Wspomniany powyżej stuletni okres to arena i możliwość nie tylko prześledzenia ewolucji gospodarki chłopskiej⁴ w zmieniających się warunkach systemowych, lecz także pokazania integrowania się społeczności wiejskich i zbiorowości rolników z resztą kraju, z narodem, państwem polskim i jego in-

³ Temu celowi służy projekt badawczy „Ciągłość i zmiana – 100 lat rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce (1918–2018)” realizowany w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN. Ten rozdział *Raportu* odwołuje się w wielu miejscach do badań prowadzonych w owym projekcie.

⁴ Należy przypomnieć, że gospodarka chłopska to najstarszy, najpowszechniejszy i najdłużej funkcjonujący system gospodarowania i życia społecznego w historii.

teresami oraz tożsamością. **Proces „przyłączania wsi do Polski” nie ograniczał się tylko do okresu międzywojennego, kiedy miał szczególne znaczenie, także militarne, ale obejmował również lata po II wojnie światowej, w tym po 1989 roku.**

Aby prześledzić, zrozumieć i wyjaśnić tę długofalową ewolucję, należy sięgnąć także do czasów wcześniejszych, a zwłaszcza do reformy uwłaszczeniowej w Królestwie Polskim (1864) i podobnych reform przeprowadzonych na ziemiach polskich należących do pozostałych zaborów. Ramy czasowe naszej analizy z konieczności ulegają więc znacznemu wydłużeniu. W opinii zarówno badaczy, jak i samych rolników czy mieszkańców wsi (w pamiętnikach, relacjach i wspomnieniach) dziedzictwo reform uwłaszczeniowych przeprowadzanych w różnym okresie i na różnych zasadach w każdej z części rozbiorowych kraju odegrało dużą rolę w dalszym rozwoju wsi i rolnictwa, w tym po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Jak napisali W.I. Thomas i F. Znaniecki, wybitni badacze polskich chłopów w XIX i na początku XX wieku: „Po definitywnym uwłaszczeniu chłopów i obdarowaniu ziemią z początku położenie ich nie uległo poprawie, w niektórych przypadkach nawet pogorszyło się w porównaniu z poprzednim. Byli, co prawda, wolni od zobowiązań i obciążeń na rzecz pana, ale musieli płacić wysokie podatki; nie mogli liczyć na niczyją pomoc w nagłej potrzebie i często nie mieli wystarczającego przygotowania pod względem materialnym i moralnym, aby zarządzać samodzielnie gospodarstwem. Stopniowo przystosowali się do nowych warunków. Czasami w pierwszym pokoleniu, zwykle jednak w drugim i trzecim, budziła się w nich silna dążność do awansu ekonomicznego, «siła, która pcha człowieka do przodu», jak to wyraził jeden z chłopów”⁵.

W okresie międzywojennym (1918–1939) zanotować można próby ukształtowania polityki państwa nakierowanej na wspieranie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Zasadniczą jej częścią była seria reform agrarnych zwiększających dostęp ludności wiejskiej do głównego warsztatu produkcyjnego, jakim była ziemia rolnicza. Reformy te miały wiele celów, nie tylko gospodarczych czy socjalnych, ale też politycznych oraz społecznych. **Bardzo ważnym celem reform było złagodzenie poczucia deprivacji i upokorzenia warstwy chłopskiej. Innym ważnym celem było wzmocnienie podmiotowości chłopów i mieszkańców wsi w systemie funkcjonowania odrodzonego państwa polskiego.**

Warunki zniewolenia, nędzy i upokorzenia, w jakich chłopci funkcjonowali przez wieki, rodziły, co wydaje się zrozumiałe, gniew, nienawiść i okrucieństwo. Efektem były rabacje i wojny chłopskie. W Polsce najbardziej znanym

⁵ W.I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, LSW, Warszawa 1976, s. 163–164.

przypadkiem takiej rabacji był bunt Jakuba Szeli opisywany w literaturze i obrosły legendą wśród chłopów. A. Leder napisał: „Twierdzę, że w wojnie chłopskiej okrucieństwo pełni rolę «godnościową». Odpłacając za wieki nagromadzonych krzywd, za pogardę, z którą był traktowany, i upokarzającą bezradność, z którą tę pogardę znosił, za imaginacyjną wyższość *fantazmatycznej* figury pańskiej i poniżającą rozkosz, z jaką *transpasywnie* tej wyższości się poddawał, chłop chce nie tylko śmierci pana, ale chce go pozbawić godności, zabrać mu ją, dysponować do woli”⁶. Z kolei W. Witos w pamiętnikach tak pisze o rabacji Szeli (Galicja 1846): „Nazwisko Szeli nie tylko było znane każdemu niemal chłopu, ale wymieniane nawet z dużym szacunkiem. Starsi się chełpili z tego, że go osobiście widzieli. Młodzi słuchali opowiadania o nim z wielkim przejęciem. Nie wszystkim były znane jego czyny i niejednako były oceniane. Wszyscy niemal zgadzali się jednak na to, że gdyby Szela był wyróżnął szlachciców, to nie tylko, że chłopci staliby się zupełnie wolni, ale majątki szlacheckie przeszłyby w ich ręce”⁷.

Uwłaszczenie, najwcześniej wprowadzone w zaborze pruskim, stanowiło tylko jeden z czynników sprzyjających, zwłaszcza w dłuższej perspektywie, rozwojowi rolnictwa. Był to czynnik o charakterze instytucjonalnym, albowiem uprawnienia własnościowe, jakie otrzymywał uwłaszczony rolnik, pozwalały mu lepiej zarządzać swoim warsztatem pracy, a zmiana stosunków własności stanowiła ważne źródło bodźców do inwestowania w gospodarstwo i rozwijania go. Są to zależności powszechnie opisywane w ekonomii uprawnień własnościowych (*property rights economics*). Sytuacja chłopów i pozostałych rolników zależała m.in. od ogólnego poziomu rozwoju danego regionu, to bowiem determinowało możliwości zatrudnienia poza rolnictwem, wpływało na rozwój przemysłu rolno-spożywczego, chłonność rynku zbytu na produkty rolne oraz strukturę i dochodowość gospodarstw. Znaczenie miało też położenie regionu względem centrum kraju i jego najwyżej rozwiniętych części. Z tego punktu widzenia najkorzystniejsze warunki rozwoju miało rolnictwo w Wielkopolsce, a najgorsze w Galicji, która była zacofaną i peryferyjną prowincją Austro-Węgier. Otrzymanie ziemi w drodze parcelacji, przydziału czy odpłatnego nabycia nie gwarantowało nowym właścicielom czy użytkownikom ekonomicznej niezależności, szans na przyzwoite dochody i rozwój. Brakowało im środków produkcji (nasion, nawozów, narzędzi), siły pociągowej i dostępu do środków finansowych (rynku kredytowego). W wielu przypadkach brakowało też odpowiedniej wiedzy, niezbędnej do samodzielnego gospodarowania w warunkach rynkowych.

⁶ A. Leder, *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2014, s. 109.

⁷ W. Witos, *Moje wspomnienia*, LSW, Warszawa 1978, s. 141.

9.3. Trudna niepodległość

Z działań wojennych w okresie 1914–1918 polska wieś wyszła bardzo zniszczona. Prawie 90% obszarów wiejskich dotknęły działania wojenne. Oceniano, że na terenie kraju zniszczeniu uległo 1650 tys. budynków, głównie wiejskich i rolniczych. Odsetek zniszczonych budynków mieszkalnych i gospodarczych sięgał 22% ich ogólnego stanu. Pogłowie bydła zmniejszyło się o 30%. Brakowało rąk do pracy i narzędzi. Mimo wielkiego zapotrzebowania na żywność w 1920 r. około 3,5 mln ha gruntów rolnych leżało odłogiem⁸. **Szacuje się, że w 1920 r., a więc po zakończeniu I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej zbiory zbóż na terenie Galicji, byłego Królestwa Polskiego i województw zachodnich nie przekroczyły 38% poziomu przedwojennego⁹.** Brakowało środków produkcji, które umożliwiałyby wykorzystanie zarówno ziemi uprawnej, jak i olbrzymich zasobów pracy.

Kwestia chłopska i kwestia agrarna stały się jednymi z najważniejszych i najgorętszych problemów politycznych i społecznych Odrodzonej Rzeczypospolitej. W środowisku wiejskim rosło napięcie i żądanie radykalnych reform gospodarczych i politycznych. W listopadzie 1918 r. przywódcy chłopcy utworzyli Republikę Tarnobrzeską.

W całym okresie międzywojennym ok. 60–64% ludności kraju utrzymywało się z rolnictwa.

W badanym okresie (1918–2018) ulegały zmianie wszystkie instytucje społeczno-ekonomiczne, polityczne i kulturowe kształtujące rozwój gospodarczy, życie polityczne i społeczne. Ponadto zmieniały się granice państwa polskiego, co jeszcze bardziej komplikuje analizę interesujących nas procesów ewolucji wsi i rolnictwa.

W dwudziestoleciu międzywojennym, poza koniecznością likwidacji zniszczeń wojennych, scalania kraju i tworzenia instytucjonalnych podstaw nowoczesnego państwa, w połowie tego okresu wybuchł największy w ubiegłym stuleciu kryzys gospodarczy, który spowodował obniżenie poziomu Produktu Krajowego Brutto o ponad 30%. W odróżnieniu od zmian w poziomie produkcji przemysłowej i ogólnej wielkości PKB, a także wzrostu bezrobocia, w rolnictwie dotkliwość kryzysu nie polegała na spadku produkcji rolnej, ale na drastycznym pogorszeniu się ekonomicznych warunków funkcjonowania rolnictwa. Ich obrazem były tzw. nożyce cen, tzn. gwałtowna zmiana relacji cen produktów rolnych do cen produktów nabywanych przez rolników. Za te same produkty, które rolnik musiał nabywać zarówno

⁸ J. Gościński, *Dziesięciolecie rolnictwa*, w: *Dziesięciolecie Polski odrodzonej 1918-1928*, wyd. 2, Ilustrowany Kurjer Codzienny, Kraków – Warszawa 1933, s. 943.

⁹ S. Inglot (red.), *Historia chłopów polskich*, t. III, LSW, Warszawa 1980, s. 27.

na potrzeby gospodarstwa domowego, jak i produkcji rolnej, musiał sprzedać prawie trzy razy więcej płodów rolnych niż przed kryzysem. **Ciężar kryzysu ponosili więc głównie chłopci.**

9.4. Reformy agrarne jako instytucjonalizacja przemian społecznych i gospodarczych na wsi

Pojęcia reform agrarnych używa się zamiennie z pojęciem reform rolnych, ale jedno i drugie można stosować w różnym ujęciu i zakresie. Omawiając pierwsze dziesięciolecie po odzyskaniu niepodległości (1918–1928), K. Kasiński stwierdza: „Aczkolwiek pojęcie reformy rolnej winno obejmować całokształt zagadnień związanych z przebudową ustroju rolnego i całokształt prac w zakres tej przebudowy wchodzących, to jednak przyjęto u nas, szczególnie w pierwszych latach istnienia odrodzonej państwowości polskiej, zupełnie niewłaściwie określać tem mianem tylko podział większych nieruchomości ziemskich na drobne gospodarstwa rolne i działki gruntowe. Niesłusznie więc zwężono pojęcie reformy rolnej, obejmujące jednocześnie we wzajemnej łączności i zależności pozostające zagadnienia komasacji, parcelacji, likwidacji serwitutów i podziału wspólnot gruntowych”¹⁰.

Wielkie znaczenie reform rolnych dla rozwoju rolnictwa, całej gospodarki i sytuacji politycznej kraju dostrzegano i doceniano już od pierwszych dni niepodległej Polski. Pierwszym aktem reformy rolnej była uchwała Sejmu z 10 lipca 1919 r. i przyjęta rok później (15 lipca 1920) Ustawa o wykonaniu reformy rolnej. Działania te odnosiły się jednak tylko do podziału większych nieruchomości ziemskich należących do państwa, Kościoła i osób prywatnych. Miały one znaczenie głównie propagandowe; ich celem było zjednanie mas chłopskich dla nowej władzy i państwa oraz upowszechnienie patriotycznych postaw w obliczu zewnętrznych zagrożeń odzyskanej niepodległości. Działania wojenne (wojna polsko-bolszewicka) i brak Konstytucji utrudniały jednak przeprowadzenie reform agrarnych w sposób powszechny, kompleksowy i racjonalny. W 1923 r. utworzono Ministerstwo Reform Rolnych, które we współpracy z Ministerstwem Rolnictwa miało przeprowadzić na szeroką skalę przebudowę ustroju rolnego w Polsce. Dla przyspieszenia tej przebudowy wielkie znaczenie miało przyjęcie ustawy z dnia 28 grudnia 1925 roku. Liczba uregulowanych gospodarstw wzrosła z 62 w 1919 do 13 934 w 1926 i 49 746 w 1928 r.¹¹.

W 1932 r. połączono Ministerstwo Rolnictwa z Ministerstwem Reform Rolnych. Nowe ministerstwo miało szeroki zakres działalności. Poza zadaniem wspierania rozwoju rolnictwa i kontynuacji reform instytucjonalnych (w tym

¹⁰ K. Kasiński, *Reforma rolna*, w: *Dziesięciolecie Polski odrodzonej...*, dz. cyt., s. 992.

¹¹ Tamże, s. 994.

parcelacji gruntów) zajmowało się oświatą rolniczą, opieką weterynaryjną, zaopatrzeniem w żywność, komasacją gruntów, likwidacją serwitutów itp.

Na przebieg reform rolnych duży wpływ miało uchwalenie 17 marca 1921 r. nowej Konstytucji, w której przyjęto zasadę ochrony własności prywatnej. Wcześniej możliwe było wywłaszczanie ziemi należącej do dużych gospodarstw za częściową odpłatnością. Po przyjęciu Konstytucji w 1921 r. rekompensata za wywłaszczoną ziemię musiała wynosić 100% rynkowej ceny ziemi. Niemniej jednak reformy rolne, w tym tworzenie i powiększanie małych gospodarstw, nabrało przyspieszenia. Jak stwierdza K. Konopka: „Pomimo trudności i uwarunkowań korzystne zmiany w polskim rolnictwie zachodziły. W całym okresie dwudziestolecia międzywojennego wywłaszczono, rozparcelowano i sprzedano małorolnym i bezrolnym chłopom 2,65 mln ha ziemi. Przeprowadzono komasację 5,5 mln ha gruntów w gospodarstwach chłopskich”¹². Ponad połowa (ponad 1,4 mln ha) rozparcelowanej ziemi trafiła do nowo tworzonych gospodarstw, których w omawianym okresie utworzono prawie 154 tys. o przeciętnej powierzchni 9,3 ha. **W sumie gospodarstw nadzielonych parcelowaną ziemią w całym okresie międzywojennym było 694,4 tys., średni obszar rozparcelowanych gruntów przypadający na 1 nadzielone gospodarstwo wynosił 3,8 ha**¹³. Dla porównania, w trakcie reformy rolnej w PRL w latach 1944–1948 rozparcelowano ponad 6 mln ha gruntów, liczba gospodarstw nadzielonych wyniosła 1 068 tys., a średni obszar nadzielnego gruntu na 1 gospodarstwo wyniósł 5,7 ha¹⁴.

Ważnym i skomplikowanym składnikiem reform agrarnych była sprawa likwidacji serwitutów (służebności), dotyczących głównie możliwości korzystania przez chłopów z lasów i pastwisk należących do dużych właścicieli ziemskich. Z likwidacji tych konfliktogennych i utrudniających dysponowanie własnością ziemi (w tym lasów) pozostałości dawnych przywilejów chłopskich¹⁵ skorzystało prawie 100 tys. gospodarstw, uzyskując jako rekompensatę średnio ok. 3 ha na jedno gospodarstwo¹⁶. Do 1927 r. znoszenie serwitutów miało charakter dobrowolnych układów, a po opublikowaniu rozporządzenia Prezydenta RP w 1927 r. stało się obowiązkowe.

Reforma rolna, jak każda fundamentalna reforma instytucjonalna, rodziła polityczne spory i konflikty. Towarzyszyły one reformom rolnym

¹² K. Konopka, *Reformy agrarne a mechanizm rozwoju społeczno-gospodarczego w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939)*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2014, s. 174.

¹³ *Historia Polski w liczbach. Polska w Europie*, t. III, GUS, Warszawa 2014, s. 226.

¹⁴ Tamże, s. 227.

¹⁵ Szczegółowy opis przebiegu likwidacji serwitutów i konfliktów z tym związanych w Ordynacji Zamojskich zawiera publikacja A. Kopruckowniaka. O zakresie problemu świadczą następujące dane, odnoszące się tylko do powyższej ordynacji: „Po reformie uwłaszczeniowej z roku 1864 dobra ordynackie zobowiązane były do usług serwitutowych dla 346 wsi z 15 962 gospodarstwami tabelowymi”. Więcej patrz: A. Kopruckowniak, *Likwidacja serwitutów w Ordynacji Zamojskiej (1920-1932)*, „Rocznik Lubelski”, nr 3 (1960), s. 226–240.

¹⁶ Kasiński, *Reforma rolna*, dz. cyt., s. 993.

przez całe dwudziestolecie międzywojenne. Występował wyraźny konflikt interesów, przenoszony także na płaszczyznę polityczną, między dominującą w rolnictwie i na wsi warstwą chłopską a ziemianami i obszarnikami. Silna pozycja polityczna właścicieli dużych majątków ziemskich napotykała jednak w coraz większej skali na zorganizowany opór przedstawicieli chłopów z małych i średnich gospodarstw rolnych. M. Mieszczankowski, jeden z najważniejszych analityków struktury agrarnej w okresie międzywojennym, do wielkiej własności (obszarniczej) zaliczał gospodarstwa o powierzchni 50 ha i więcej. Do tej własności wliczano też areal lasów, które zwłaszcza w przypadku gospodarstw (majątków) największych (powyżej 1 tys. ha) zajmowały nieco powyżej 50% ich obszaru. W 1921 r. majątki o powierzchni powyżej 1 tys. ha obejmowały 60,5% gruntów własności obszarniczej (w terminologii przyjętej przez M. Mieszczankowskiego). Przeciętny obszar z tej grupy majątków wynosił 3 tys. ha. Dominowały wśród nich wielkie magnackie latyfundia: Zamojskiego (191 tys. ha), Radziwiłłów (177 tys. ha), Potockiego (19 tys. ha), Czartoryskiego, Lubomirskiego i wielu innych. Posiadłości te miały charakter ekstensywny, a ponad połowę ich obszaru stanowiły lasy¹⁷. O tym, że reformy agrarne w okresie międzywojennym miały tylko umiarkowany wpływ na ograniczenie sektora wielkiej własności ziemskiej, świadczy fakt, że o ile gospodarstwa o obszarze powyżej 100 ha posiadały w 1921 r. 35,4% ogółu użytków rolnych, to do 1938 r. udział ten zmniejszył się tylko do 27,6%¹⁸.

Sytuacja gospodarcza i polityczna w kraju w latach 30. (skutki przewrotu majowego z 1926 r., uwięzienie przywódcy chłopskiego W. Witos a później kryzys gospodarczy) spowodowała radykalizację chłopów. Doprowadziło to do serii strajków i protestów ludności chłopskiej, zwłaszcza w Małopolsce. W 1936 r. w powiecie Przeworsk odbyła się demonstracja, zorganizowana przez ludowców, w której wzięło udział 100–150 tys. chłopów¹⁹. Główne postulaty tam zgłoszone dotyczyły spraw politycznych (wyborów i nowej konstytucji).

W II RP, zwłaszcza w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, a później w drugiej połowie lat 30. XX w., wyłoniła się grupa autentycznych i wpływowych przywódców chłopskich, którzy potrafili zająć też wysokie pozycje w strukturze politycznej państwa. Niewątpliwie najwybitniejszym z nich był Wincenty Witos, trzykrotny premier w II RP²⁰. Mimo wielkich zasług tego działacza dla rozwoju kraju i jego roli w upodmiotowieniu polskiej wsi i jej integracji z państwem, po przewrocie majowym w 1926 r. został

¹⁷ M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, PWN, Warszawa 1960, s. 21.

¹⁸ *Historia Polski w liczbach*, dz. cyt., s. 233.

¹⁹ K. Przybysz, *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, LSW, Warszawa 1983, s. 38.

²⁰ Mimo wieloletniego zaangażowania W. Witos w pracach parlamentarnych i w pełnieniu najwyższych funkcji państwowych, przez ponad 20 lat (1908–1931) pełnił on też obowiązki wójta w rodzinnej gminie (Witos, *Moje wspomnienia*, dz. cyt., s. 7).

on potraktowany jak wróg polskiej państwowości i nawet uwięziony. We wspomnieniach tak pisze o tych czasach i roli w nich J. Piłsudskiego: „Pan Piłsudski odszedł do wieczności uznany za wzór wszelkich cnót i doskonałości, a na wieczny odpoczynek wyznaczono mu miejsce przeznaczone dla największych w narodzie. Ja zostałem przez niego spotwarzony i sponiewierany, przez jego zwolenników i służalców odarty z owoców mej pracy. W swoją wielkość i wiekopomne zasługi przede wszystkim uwierzył sam Piłsudski, robiąc z tego nienaruszalny kanon”²¹. Z innych przywódców chłopskich tamtego okresu należy wymienić M. Rataja, marszałka Sejmu RP. Najważniejszym, ogólnopolskim stronnictwem chłopskim w okresie międzywojennym było PSL „Piast”. W tamtym okresie istniało kilka ugrupowań politycznych chłopów, które w sumie odgrywały ważną rolę w systemie politycznym państwa. Najsilniejszą pozycję polityczną miały stronnictwa ludowe w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, ale w okresie sanacji zostały one zmarginalizowane. O ile w 1919 r. stronnictwa ludowe zdobyły 117 mandatów poselskich, to w 1930 r. już tylko 48. Jak napisał J. Borkowski: „Wybory brzeskie uwieńczyły politykę «pańską», streszczającą się w hasło: «chamy do wideł i gnoju» (...) Sanacja mogła przegłosować każdą ustawę, nie pytając się o zdanie posłów chłopskich czy robotniczych”²².

9.5. Walka chłopów i walka o chłopów

Zarówno w okresie międzywojennym, jak i bezpośrednio po II wojnie światowej oraz w okresie transformacji postsocjalistycznej, istniały programy polityczno-gospodarcze reprezentujące interesy posiadaczy gospodarstw małych i ludności bezrolnej. Celem tych programów było zjednanie ludności chłopskiej i proletariatu wiejskiego do koncepcji przekształceń systemowo-instytucjonalnych i interesów nowej władzy. Efektem były reformy rolne zmieniające strukturę gospodarstw rolnych w kierunku rozdrobnienia ziemi i wzrostu liczby gospodarstw małych i bardzo małych. Tak było zarówno w przypadku kolejnych reform agrarnych w II RP, jak i Dekretu PKWN o reformie rolnej z 1944 r. i późniejszych reform w PRL. Również po 1989 r. przekształcanie wielkoobszarowych PGR-ów miało zasilić w ziemię uprawną gospodarstwa rodzinne, na ogół dość niewielkie.

Proces ten A. Leder scharakteryzował następująco: „Wygląda na to, że w 1944 roku komuniści zdawali sobie sprawę, że kluczowe jest dla nich zdobycie poparcia chłopów i złamanie politycznej oraz kulturowej dominacji ziemiaństwa. (...) Stan majątkowy różnych grup, warstw i klas społecznych

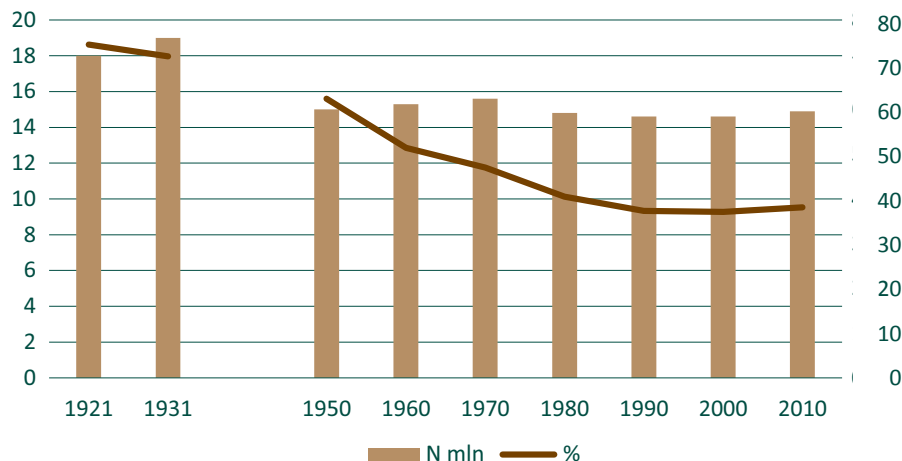
²¹ W. Witos, *Moje wspomnienia*, LSW, Warszawa 1990, t. 2, s. 482.

²² J. Borkowski, *Działalność społeczno-polityczna i postawa chłopów w latach 1918-1939*, w: *Historia chłopów polskich*, dz. cyt., s. 231.

coraz bardziej oddalał się od przedwojennego, legitymizowanego tradycją. By w społeczeństwie agrarnym, takim jak polskie, rewolucja stała się faktem, dopełnieniem tego musiała być zmiana stanu własności ziemi, reforma rolna”²³.

Jest rzeczą charakterystyczną, że zarówno w okresie międzywojennym, jak i po II wojnie światowej nowo utworzone władze starały się zyskać poparcie polityczne chłopów jako najliczniejszej grupy społecznej, ogłaszając i częściowo realizując reformy rolne, zwiększając stan posiadania mniejszych gospodarstw i wzmacniając ludność bezrolną. Po okrzepnięciu władzy następowało jednak zahamowanie tych procesów, co ilustruje przebieg reform agrarnych zarówno w latach 30. (utrzymanie pozycji ziemiaństwa), jak i po 1948 r. (kolektywizacja).

Ludność wiejska, w tym rolnicza, stanowiła potencjalnie dużą siłę polityczną (ryc. 9.1), ale poza krótkimi okresami w latach międzywojennych nie potrafiła utworzyć wpływowych partii politycznych (partie chłopskie były podzielone i skłócone), mocnych organizacji ani wyłonić charyzmatycznych przywódców (wyjątkiem był Wincenty Witos), pozwalających na pozyskanie rzeczywistej podmiotowości i znaczenia w strukturze władzy politycznej. Dotyczy to zwłaszcza okresu po II wojnie światowej.

Rycina 9.1. Ludność wiejska 1921–2010

Źródło: opracowanie M. Hałamskiej i D. Zwęglińskiej przygotowane w ramach projektu IRWiR PAN (2018).

9.6. Wieś i rolnictwo w PRL

Okres ten, obejmujący lata 1944–1989, nie jest jednorodny, jeśli chodzi o kształt warunków instytucjonalno-systemowych. Ich wspólną i najważ-

²³ Leder, *Prześlona rewolucja*, dz. cyt., s. 95, 129.

niejszą cechą była jednakże dominująca pozycja polityczna władzy komunistycznej, narzuconej przez Związek Radziecki w wyniku porozumień jałtańskich i poczdamskich, oraz podejmowane przez nią, z różną intensywnością i skutkiem, próby tworzenia systemu politycznego i gospodarczego, charakterystycznego dla tzw. socjalizmu państwowego, zwanego także socjalizmem typu sowieckiego. Proces ten obejmował również, co oczywiste, polską wieś i rolnictwo. Należy jednak mocno zaakcentować, że **budowa socjalizmu na polskiej wsi przebiegała z większymi oporami i odnosiła mniejsze sukcesy niż w innych ważnych częściach gospodarki i społeczeństwa**. Polscy chłopci zmodyfikowali polski socjalizm w większym stopniu niż jakakolwiek inna duża grupa społeczna. W 1988 r. charakteryzowałem to następująco: „Losy chłopów i gospodarki chłopskiej w państwach socjalistycznych to jeden z najbardziej burzliwych, dramatycznych oraz zagmatwanych elementów najnowszej historii. Losy te, mimo różnych nurtów, odmian i zawirowań w poszczególnych krajach socjalistycznych układają się dość wyraźnie w pewien ciąg wydarzeń i procesów, które w bardzo dużym stopniu modyfikują kształt gospodarki i społeczeństwa w tych krajach. Co ważniejsze, nie jest to modyfikacja dotycząca spraw drugorzędnych, gdyż sięga ona podstaw systemu ekonomicznego, instytucji społecznych, fundamentalnych regulacji prawnych, a także ideologii”²⁴. Uwaga ta w najszerszym zakresie dotyczyła Polski.

Wieś i rolnictwo wyszły z II wojny światowej bardzo zniszczone, a skutki tych zniszczeń były odczuwane przez wiele lat. Historyk gospodarczy J. Kaliński tak charakteryzował tamtą sytuację: „Powojenna odbudowa rolnictwa przebiegała ze znacznie większymi trudnościami niż dźwiganie z ruin przemysłu. W 1949 roku hodowla znajdowała się ciągle na niższym poziomie niż w okresie międzywojennym, i to zarówno na dawnym, jak i obecnym terytorium Polski. Również w zakresie produkcji roślinnej nie osiągnięto poziomu przedwojennego”²⁵. Przypomina to sytuację wsi i rolnictwa po I wojnie światowej, kiedy osiąganie poziomu przedwojennego zajęło więcej lat niż w działach pozarolniczych.

Charakterystyczną cechą okresu po II wojnie światowej jest utrzymywanie się zaludnienia obszarów wiejskich w Polsce na poziomie około 15 mln osób. Zmieniał się natomiast udział tej populacji w stosunku do całej ludności kraju: od ponad 60% tuż po wojnie do niespełna 40% obecnie (patrz też ryc. 9.1). Można więc powiedzieć, że w okresie PRL wieś oddała miastu prawie cały swój przyrost naturalny. Należy jednak zaznaczyć, że od 2000 r.

²⁴ J. Wilkin, *Chłopski składnik losów gospodarki socjalistycznej (ze szczególnym uwzględnieniem polskich doświadczeń)*, w: J. Wilkin (red.), *Gospodarka chłopska w systemie gospodarki socjalistycznej. Podstawy i skuteczność mechanizmów adaptacji*, WNE UW, Warszawa 1988, s. 8.

²⁵ J. Kaliński, *Gospodarka w PRL*, IPN, Warszawa 2012, s. 63.

zmieniły się tendencje migracyjne w relacji wieś–miasto i napływ ludności na obszary wiejskie jest większy niż odpływ ze wsi do miasta.

Dla struktury społeczno-zawodowej wsi oraz sytuacji materialnej jej mieszkańców w okresie PRL ważne skutki miało pojawienie się licznej grupy tzw. chłopów-robotników. Byli to właściciele gospodarstw rolnych, w większości bardzo małych, którzy nie porzucając działalności rolniczej, podejmowali pracę w przedsiębiorstwach przemysłowych czy usługowych w mieście. To zjawisko zapoczątkowane w okresie socjalistycznej industrializacji w końcu lat 40., które M. Błąd²⁶ określa jako wielozawodowość w rodzinach rolniczych, nasilało się do końca lat 70., obejmując ponad milion gospodarstw. **Ocenia się, że w tamtym okresie co trzeci rolnik (właściciel lub użytkownik gospodarstwa) podejmował pracę poza rolnictwem.** Zjawisko to miało pozytywny wpływ na poziom dochodów rodzin rolniczych i zmniejszało przeludnienie agrarne, ale też utrzymywało rozdrobnioną strukturę polskiego rolnictwa.

W pierwszych latach powojennych największe znaczenie dla położenia wsi miała reforma rolna zapoczątkowana Dekretem PKWN z 6 września 1944 r., masowe migracje ludności połączone z zagospodarowywaniem Ziemi Zachodnich oraz trzyletni Plan Odbudowy Gospodarki (1947–1949). Był to jednocześnie okres ścierania się różnych sił politycznych, sporów o kształt państwa i gospodarki oraz umacniania władzy komunistycznej w kraju. 1 marca 1945 r. ukazało się Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych dotyczące tego dekretu PKWN. Zmieniało ono w sposób radykalny strukturę polskiego rolnictwa. **W wyniku tych reform nastąpiło silne rozdrobnienie ziemi, likwidacja ziemiaństwa jako grupy społecznej i ważnego segmentu rolnictwa oraz wzrost liczby i udziału drobnych gospodarstw rolnych.** Parcelacji uległy majątki ziemskie i większe gospodarstwa o obszarze przekraczającym 50 ha (i w niektórych częściach kraju powyżej 100 ha). Z parcelowanej ziemi mogli skorzystać bezrolni chłopci, pracownicy folwarczni i właściciele bardzo małych gospodarstw. Wyżej wspomniane rozporządzenie tak definiowało grupę gospodarstw, które mogły skorzystać z reformy rolnej celem powiększenia gospodarstwa: „§ 2. Za gospodarstwo karłowate uważa się gospodarstwa o powierzchni poniżej 2 ha, za gospodarstwa małorolne gospodarstwa od 2–5 ha, za gospodarstwa średniorolne, uprawnione do korzystania z reformy rolnej, uważa się gospodarstwa 5–10 ha użytków rolnych, których posiadacze obciążeni są liczną rodziną”²⁷. Z reformy rolnej (1945–1950) skorzystało ponad milion rodzin, które utworzyły nowe gospodarstwa

²⁶ M. Błąd, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju*, IRWiR PAN, Warszawa 2011.

²⁷ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania Dekretu PKWN z dn. 6 września 1944.

lub powiększyły dotychczasowe. Na ten cel przeznaczono na ziemiach dawnych 2,3 mln ha. Dodatkowe możliwości otrzymania ziemi dawało zasiedlanie Ziem Zachodnich i Północnych, na które do 1950 roku napłynęło 4,7 mln osób. Ponad połowa z nich pochodziła z centralnych i południowych części Polski, a reszta z dawnych ziem polskich włączonych do ZSRR i z innych krajów. Reforma rolna i zasiedlenie Ziem Zachodnich i Północnych nie zlikwidowało jednak olbrzymiego przeludnienia na wsi. Ocenia się, że na przełomie lat 40. i 50. przeludnienie agrarne (zwane też utajonym bezrobociem) wynosiło 1,3 mln osób (Kaliński 2012)²⁸. To przeludnienie utrzymywało się także przez kolejne dziesięciolecia i na początku lat 90. szacowane było na około 900 tys. Źródłem tego przeludnienia była wadliwa struktura agrarna, gdzie dominowały małe gospodarstwa (do 5 ha), które wiązały w różny sposób siłę roboczą z rolnictwem, ale nie zapewniały jej ani pełnego zatrudnienia, ani odpowiednich dochodów. Przeludnienie agrarne jest traktowane jako zbędne zatrudnienie w rolnictwie, a eliminacja tego typu zatrudnienia nie zmniejsza produkcji rolnej (zakłada się, że tzw. krańcowa wydajność tej grupy zatrudnionych jest równa bądź bliska zeru).

W całym okresie PRL, mimo przeprowadzonych reform agrarnych, w tym reformy rolnej, a także późniejszych prób kolektywizacji, trzonem polskiego rolnictwa pozostawały stosunkowo niewielkie gospodarstwa chłopskie. W 1990 r., a więc po zakończeniu epoki PRL, przeciętne gospodarstwo rolne liczyło zaledwie ok. 7 ha, tj. w przybliżeniu tyle, ile w 1949 r., na początku socjalistycznych przemian agrarnych. Ponad 77% ziemi uprawnej znajdowało się w rękach gospodarstw indywidualnych. Struktura agrarna Polski, także w następnym okresie, czyli w latach 1990–2018, nie różniła się zbyt od wzorca, jaki dominował w całym opisywanym przez nas stuleciu Polski niepodległej. Jest to ten element strukturalny, który można uznać za składnik ciągłości obrazu polskiego rolnictwa i w znacznym stopniu także obrazu polskiej wsi, w wyżej wymienionym długim okresie. Taka struktura agrarna, oparta na przewadze drobnych gospodarstw rodzinnych, była ostoją gospodarki i kultury chłopskiej. **Wielkie znaczenie chłopstwa w strukturze gospodarczej i społecznej Polski było bardzo charakterystyczną i wyróżniającą cechą naszego kraju na tle współczesnej Europy.**

9.7. Próby kolektywizacji rolnictwa

Pod koniec 1948 roku nowe kierownictwo Polskiej Partii Robotniczej podjęło decyzję o przyspieszeniu procesu kolektywizacji rolnictwa (nazywanej też jego socjalizacją). W krajach socjalistycznych za gospodarstwa kolektyw-

ne uważano gospodarstwa oparte na własności spółdzielczej lub państwowej. **W pierwszym okresie kolektywizacji (1949–1953) priorytetem było tworzenie spółdzielni produkcyjnych na bazie drobnych gospodarstw chłopskich. W Polsce ta forma kolektywizacji okazała się w sumie niepowodzeniem.** Mimo zmasowanej propagandy i różnych form nacisku na rolników indywidualnych w celu skłonienia ich do włączenia się w formie wniesienia pracy, ziemi, siły pociągowej i środków produkcji do gospodarstw spółdzielczych efekty kolektywizacji były niewielkie. W szczytowym momencie kolektywizacji (1953) do sektora spółdzielni produkcyjnych należało 9,6% użytków rolnych i dostarczały one ok. 8% produkcji globalnej rolnictwa. Od 1953 r. sektor spółdzielni produkcyjnych kurczył się i w latach 1960–1990 zajmował tylko 1,2–4,0% użytków rolnych.

Inną formą kolektywizacji w rolnictwie były tworzone od 1949 r. państwowe gospodarstwa rolne. Część z nich powstała na bazie wcześniej istniejących Państwowych Nieruchomości Rolnych i Państwowych Gospodarstw Hodowli Zwierząt (w tym zwłaszcza koni). Gospodarstwa państwowe były najbardziej rozpowszechnione na Ziemiach Zachodnich i Północnych, gdzie zostały utworzone z ziemi i majątku dużych gospodarstw poniemieckich.

Po niepowodzeniach kolektywizacji w formie uspołeczniczenia rolnictwa, podejmowanych w latach 50., władze komunistyczne skupiły się na poszerzaniu sektora gospodarstw państwowych. Ten kierunek „uspołeczniczenia” rolnictwa, motywowany głównie przesłankami ideologicznymi, spotęgowała epoka „gierkowska” lat 70. Sektor państwowy rolnictwa zasilano m.in. zasobami ziemi uprawnej wypadającej z użytkowania prywatnego (w tym z gospodarstw indywidualnych przekazywanych za renty i emerytury). Proces ten kontynuowano w latach 80. W końcowych latach PRL sektor państwowy obejmował prawie 20% użytków rolnych, podczas gdy w 1946 r. gospodarował tylko na 6,8% tych użytków. Dodatkowym narzędziem uspołeczniczenia rolnictwa w okresie PRL było objęcie państwowo-społdzielczą kontrolą sektora zaopatrzenia rolnictwa w środki produkcji i aparatu skupu oraz przetwórstwa i dystrybucji produktów rolno-spożywczych. Poprzez scentralizowaną kontrolę tych ogniw kompleksu rolno-żywnościowego, które znajdowały się „na wejściu” do sektora rolniczego i „na wyjściu” z tego sektora²⁹, władze komunistyczne starały się podporządkować sobie całe rolnictwo, w którym zdecydowaną większość stanowiły gospodarstwa prywatne. Była to szczególna cecha „uspołeczniczenia” rolnictwa w Polsce, będąca w jakimś stopniu wynikiem niepowodzenia kolektywizacji rolnictwa, która dokonała się w znacznie większym zakresie w innych krajach socjalistycznych, gdzie własność spółdzielcza i państwowa objęła 80–90% ziemi.

²⁹ W języku angielskim określa się je jako *upstream and downstream sectors of agro-food economy*.

Nie mogąc wymusić przekształcenia chłopskiego, indywidualnego rolnictwa w gospodarstwa kolektywne, podporządkowane scentralizowanemu kierownictwu gospodarki, władze państwa socjalistycznego, poza kontrolowaniem tego, co nazywane jest w języku angielskim *upstream and downstream sectors*, narzuciły gospodarstwu chłopskim obligatoryjne kwoty dostaw produktów rolnych, uzależnione od wielkości gospodarstwa, po administrowanych, stosunkowo niskich cenach. Przypominało to pod wieloma względami kontyngenty dostaw wyznaczane przez władze okupacyjne w okresie II wojny światowej. **Dostawy obowiązkowe zniesiono dopiero w 1972 r. w epoce „gierkowskiej”.**

W tym samym roku rolnicy indywidualni uzyskali dostęp do świadczeń społecznej służby zdrowia, podobnie jak pracownicy sektora publicznego. W 1977 r. pojawiło się zaopatrzenie emerytalne rolników indywidualnych, ale w ograniczonym zakresie. Pełne ubezpieczenie społeczne rolników (zdrowotne, rentowe i emerytalne) wprowadzono dopiero ustawą z dnia 20 grudnia 1990 r. (tzw. reforma KRUS). Był to bardzo ważny krok w procesie, który nazywamy „przyłączaniem wsi do Polski”.

9.8. Postsocjalistyczna transformacja polskiego rolnictwa (1989–2003)

Na przełomie lat 80. i 90., w wyniku liberalizacji rynku produktów rolnych i żywnościowych, w tym uwolnienia cen spod administracyjnej kontroli, sytuacja dochodowa producentów rolnych uległa znacznej poprawie. W 1988 i 1989 r. tzw. parytet dochodów rolniczych po raz pierwszy przekroczył 100%, co oznaczało, że dochody rolników w przeliczeniu na pełnozatrudnionego w rolnictwie przekroczyły poziom dochodów zatrudnionych w gospodarce narodowej. Było to efektem zamykania dotkliwej luki popytowo-podażowej na rynku produktów rolnych, kiedy popyt na żywność znacznie przekraczał ich podaż. Następowało to też po długim okresie reglamentacji wielu produktów żywnościowych (tzw. systemu kartkowego) wprowadzonego na początku lat 80. Ta sytuacja wywołała wśród rolników dość optymistyczne oczekiwania związane z liberalizacją systemu gospodarczego i wzmocnieniem roli rynku. **Liczna grupa rolników, gospodarująca na własnej ziemi i lepiej przystosowana do warunków rynkowych niż większość zatrudnionych, była przekonana, że dobrze sobie poradzi w nowej gospodarce, zmienionej przez reformy składające się na tzw. plan Balcerowicza.** Bardzo szybko przekonali się jednak, że warunki systemowe stworzone przez te reformy, w tym otwarcie gospodarki na konkurencję międzynarodową i znaczne ograniczenie wsparcia dla rolnictwa w ramach polityki rolnej, okazały się dla nich

bardzo trudne. **W niezwykle trudnej sytuacji znaleźli się pracownicy byłych PGR-ów, zwłaszcza w rejonach, gdzie we władaniu tych gospodarstw znajdowało się najwięcej ziemi uprawnej** (Ziemie Zachodnie i Północne). Brak odpowiednich rozwiązań instytucjonalnych dla sektora państwowych gospodarstw rolnych, gdzie pod koniec lat 80. pracowało ponad 400 tys. osób, upadek większości tych gospodarstw i brak alternatywnych miejsc pracy dla wcześniej tam zatrudnionych spowodował powstanie znacznych obszarów biedy i wykluczenia, których przejawy i konsekwencje społeczne odczuwane są do chwili obecnej.

Restrukturyzacja oraz prywatyzacja ziemi i majątku produkcyjnego, pozostałego po PGR-ach i przejętego przez Skarb Państwa, stały się zasobem, na którym ukształtował się sektor dużych, prywatnych gospodarstw rolnych należących zarówno do osób fizycznych, jak i prawnych. Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa przejęła ponad 3,7 mln ha gruntów rolnych. Z tego zasobu powiększano drogą zakupu lub dzierżawy istniejące już gospodarstwa indywidualne i tworzone nowe gospodarstwa, na ogół o dużych rozmiarach. **Do 2010 r. ukształtowała się grupa 7,6 tys. gospodarstw o powierzchni 100 ha i więcej, w tym ponad 1100 gospodarstw o powierzchni ponad 300 ha**³⁰. Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego przyjęta w 2003 r. ustalała limit 300 ha dla indywidualnego gospodarstwa rolnego. Możliwe jednak było powiększanie gospodarstwa ponad ten limit przez dzierżawę gruntów.

W okresie 1989–2003 relacje cen artykułów sprzedawanych przez rolników i nabywanych na potrzeby gospodarstwa domowego i produkcji rolnej (tzw. nożyce cen) były dla nich niekorzystne. Tylko przez pięć lat wskaźnik relacji cen był korzystny dla rolników (powyżej 100); przez 10 lat był niekorzystny. Najgorsze relacje cen wystąpiły w 1990 i 1991 r., a więc na początku transformacji systemowej³¹.

Dla sytuacji zawodowej i dochodowej mieszkańców wsi duże i negatywne znaczenie miał szybki wzrost bezrobocia, zarówno w całym kraju, jak i na obszarach wiejskich. Wieś, w tym zwłaszcza gospodarstwa rolne, musiały przyjąć setki tysięcy osób zwalnianych przez bankrutujące lub przekształcane przedsiębiorstwa (zwłaszcza tzw. chłopów-robotników). Był to kolejny przypadek pełnienia przez wieś funkcji amortyzatora szoków rozwojowych, w tym „przechowalni” zasobów siły roboczej, zbędnej w okresach kryzysów gospodarczych. Podobne zjawisko wystąpiło w okresie międzywojennym, w latach Wielkiego Kryzysu (1929–1933).

³⁰ W. Dzun, *Wpływ utworzenia i rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej SP na strukturę własnościową, prawno-organizacyjną i obszarową gospodarstw rolnych w Polsce* (materiał niepublikowany), IRWiR PAN, Warszawa 2017.

³¹ A. Woś, *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 65.

Reasumując doświadczenia z lat 90. i początku następnej dekady (do akcesji do UE), dotyczące polskiego rolnictwa, możemy stwierdzić:

- Tempo zmian strukturalnych w rolnictwie było w tamtym okresie bardzo wolne, co nie sprzyjało poprawie konkurencyjności polskiego rolnictwa ani poprawie dochodów ludności utrzymującej się głównie lub wyłącznie z rolnictwa. Szczególnie niekorzystne warunki finansowe dla rolnictwa wystąpiły po 1996 r. Ważnym czynnikiem petryfikującym strukturę naszego rolnictwa była sytuacja na rynku pracy poza rolnictwem, w tym wysokie bezrobocie.

- **Kondycja ekonomiczna większości gospodarstw rolnych w Polsce uległa w tym okresie pogorszeniu**, przede wszystkim ze względu na niekorzystne relacje cen oraz brak finansowych możliwości modernizacji gospodarstwa i poprawy jego produktywności. Zdolności rozwojowe w tamtym okresie przejawiało niespełna 10% gospodarstw.

- W stosunku do istniejących potrzeb wsparcie rolnictwa ze środków publicznych w wyżej wymienionym okresie było niewielkie i koncentrowało się na finansowaniu świadczeń o charakterze socjalnym (KRUS). Politykę wspierania cen i dochodów producentów rolnych realizowano głównie za pomocą instrumentów polityki handlowej (wysokie cła importowe) i subsydiowania kredytów dla rolników.

- **Od 1991 aż do 2003 r. utrzymywało się ujemne saldo obrotów handlowych w zakresie produktów rolno-spożywczych, a znaczna część potencjału produkcyjnego rolnictwa nie była wykorzystana.**

- Na wsi dominowały nastroje pesymistyczne, niezadowolenie z polityki rolnej i obawa przed skutkami akcesji Polski do UE.

- Uruchomienie tzw. programów przedakcesyjnych od 2000 r., finansowanych przez UE, zwłaszcza programu SAPARD nakierowanego na wspieranie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, a także szeroka akcja informacyjna o możliwych korzyściach integracji europejskiej spowodowały, że w referendum akcesyjnym w sierpniu 2003 r. **66% mieszkańców wsi poparło członkostwo Polski w UE.**

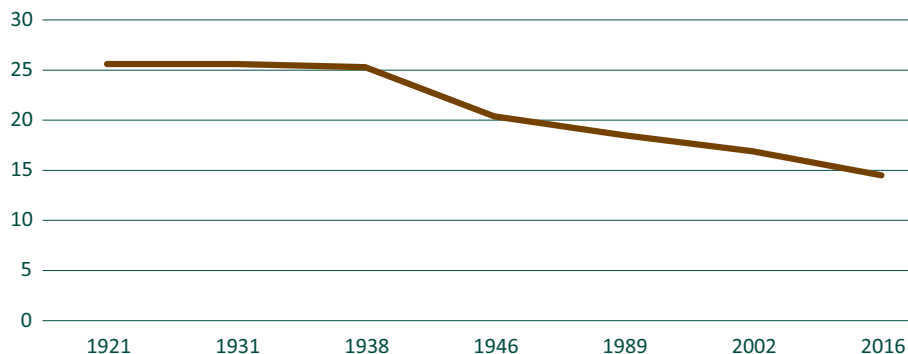
9.9. Polska wieś w Unii Europejskiej

1 maja 2004 r. Polska stała się pełnoprawnym członkiem Unii Europejskiej i mogła rozpocząć korzystanie z programów i funduszy wspólnotowych, jakie przysługują jej członkom. **Dla polskich rolników i mieszkańców wsi największe znaczenie miał dostęp do funduszy, narzędzi i działań, jakie oferowała Wspólna Polityka Rolna (WPR), będąca największą i najkosztowniejszą polityką wspólnotową.** Dla rolników i innych uczestników gospodarki rolno-żywnościowej bardzo pozytywny okazał się całkowicie

swobodny dostęp polskich producentów do jednolitego rynku europejskiego (unijnego), obejmującego 27 krajów i ponad 500 mln konsumentów. Jak się szybko okazało, zarówno rolnicy, jak i przetwórcy żywności oraz jej dystrybutorzy potrafili dobrze dostosować się do warunków tego wielkiego i silnie konkurencyjnego rynku, czego syntetycznym wskaźnikiem było rosnące saldo handlu produktami rolno-żywnościowymi. **Udostępnienie unijnych płatności bezpośrednich dla prawie 90% rolników w Polsce wywarło korzystny wpływ zarówno na poziom ich dochodów rolniczych, jak i na możliwości modernizacji i rozwoju gospodarstw.** Udział transferów unijnych w dochodach gospodarstw osiągnął 50%. Podobny wskaźnik ma wsparcie unijne w finansowaniu inwestycji tych gospodarstw.

W ramach WPR występuje część działań i płatności, których zadaniem jest wspieranie rozwoju obszarów wiejskich. Jest to tzw. II filar WPR. Polska stała się największym beneficjentem tej części WPR w całej UE. Mimo ograniczeń budżetowych w obecnym okresie finansowania (2014–2020) w UE, polskim negocjatorom udało się wynegocjować środki unijne na finansowanie WPR w naszym kraju w wysokości 32,1 mld euro, a więc o 12% więcej niż w poprzednim (2007–2013) okresie finansowania. Polski rząd zdecydował się, za zgodą Komisji Europejskiej, na przesunięcie 25% środków z II filara WPR na płatności bezpośrednie, uznając, że ta forma wsparcia rolników jest dla nich najdogodniejsza i przynosi najlepsze rezultaty.

Pozytywne znaczenie dla rozwoju rolnictwa, od 2004 r., miało wprowadzenie stabilnej i przewidywalnej (na ogół w okresach 7-letnich) polityki rolnej, w tym instrumentów i środków finansowych z nią związanych. Przed wejściem Polski do UE polityka rolna zmieniała się w Polsce bardzo często, na ogół tak często jak ministrowie rolnictwa.

Rycina 9.2. Powierzchnia użytków rolnych w mln ha, 1921–2016

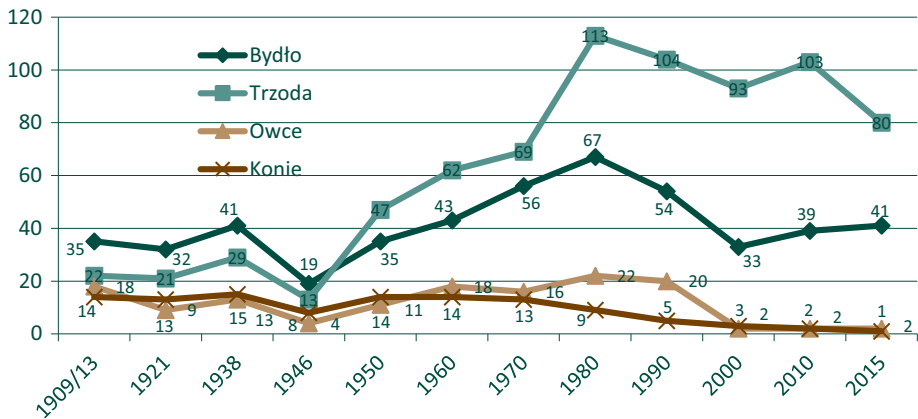
Źródło: obliczenia własne na podstawie roczników GUS.

Sytuacja rolników i mieszkańców wsi poprawiła się w okresie członkostwa Polski w UE nie tylko dzięki środkom przeznaczonym na WPR. Obszary

wiejskie korzystają ze wsparcia na ich rozwój także z innych funduszy i programów unijnych. Szczególne znaczenie dla najuboższych regionów w naszym kraju ma polityka spójności, na którą przeznaczają się obecnie w UE najwięcej środków wspólnotowego budżetu.

W całym okresie powojennym niepokojącym zjawiskiem był znaczny ubytek użytków rolnych przeznaczanych na cele nierolnicze lub nieużytkowanych. W latach 1950–2016 ubytek ten wyniósł aż 6 mln ha (ryc. 9.2).

Niekorzystnie zmieniają się też proporcje produkcji roślinnej i zwierzęcej, polegające na upowszechnianiu się gospodarstw wyłącznie roślinnych, bez hodowli zwierząt (ryc. 9.3). Polska stała się np. importerm netto wieprzowiny, chociaż była to niegdyś główna gałąź produkcji hodowlanej.

Rycina 9.3. Zmiany pogłowia zwierząt gospodarskich na 100 ha UR w latach 1909/1913–2015

Źródło: J. Zegar, *Rolnictwo w przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski* (materiał niepublikowany).

Podsumowanie

Podsumowanie tak złożonych i długookresowych procesów przemian, jakie dokonywały się w rolnictwie i na obszarach wiejskich w Polsce w stuletnim okresie po odzyskaniu niepodległości w 1918 r., jest niezwykle trudne, zwłaszcza w tak krótkim opracowaniu, jak ten rozdział. Posłużę się więc kilkunastoma wskaźnikami i zjawiskami, które uważam za symboliczne dla przemian na wsi i w rolnictwie.

Odrodzona w 1918 r. Polska była mocno zniszczonym krajem, którego ludność mieszkała w większości na wsi i utrzymywała się z pracy w rolnictwie. Ludność wiejska w 1921 r. stanowiła ponad 70% ogółu mieszkańców kraju, a praca w rolnictwie absorbowała ponad 60% czynnych zawodowo. W 2016 r. na wsi mieszkało niecałe 39% ludności kraju, a większość tej grupy nie miała

już żadnych związków z pracą w rolnictwie. Rolnictwo nadal absorbowało znaczne zasoby pracy, ale udział zatrudnionych w rolnictwie w stosunku do ogółu zatrudnionych nieco przekraczał 10%.

Dotkliwym zjawiskiem na polskiej wsi w okresie międzywojennym było tzw. przeludnienie agrarne. Rozdrobniona struktura gospodarstw, znaczna liczba bezrolnych mieszkańców wsi i niewielkie możliwości znalezienia pracy w mieście skutkowały olbrzymim bezrobociem, zarówno jawnym, jak i ukrytym. Reformy rolne i migracje zarobkowe nie rozwiązały tego problemu. Ukryte bezrobocie na wsi występowało też w znacznych rozmiarach na polskiej wsi po II wojnie światowej. Przełomowe w tym zakresie zmiany spowodowało dopiero wejście Polski do UE w 2004 r., otwarcie granic na nieskrępowaną wymianę handlową, swobodny przepływ siły roboczej w Unii, zwiększone wsparcie rozwoju wsi i rolnictwa oraz przemiany demograficzne. **W 2017 r. stopa bezrobocia zarówno w całym kraju, jak i na wsi wynosiła ok. 6% i była mniejsza niż średnio w UE.** W kraju pojawił się deficyt siły roboczej i Polska zaczyna przyjmować coraz więcej pracowników z innych krajów (ponad 1 mln w 2016 r.). **Znaczna część tych zarobkowych imigrantów znajduje zatrudnienie w polskim rolnictwie.** Z drugiej strony, kilkaset tysięcy (ok. 600 tys.) mieszkańców polskiej wsi wyemigrowało do innych krajów europejskich w poszukiwaniu lepszej płacy i lepszych warunków socjalnych.

W okresie członkostwa Polski w UE kompleks rolno-żywnościowy został gruntownie zmodernizowany, co umożliwiło znaczne zwiększenie eksportu rolno-spożywczego, zwłaszcza na rynek europejski. Dodatni bilans obrotów handlowych w tej grupie towarów wzrasta od 2003 r. i wynosi obecnie około 7 mld euro. W okresie 1921–2016 plony pszenicy z hektara wzrosły czterokrotnie, a mleczność krów również wzrosła prawie czterokrotnie. Struktura gospodarstw rolnych nadal jest niekorzystna (zbyt dużo małych, nieproduktywnych, głównie socjalnych gospodarstw), ale wyraźnie rośnie grupa gospodarstw o obszarze 30 ha i więcej, które są w stanie inwestować i konkurować na otwartym rynku europejskim.

Wieś stała się atrakcyjnym miejscem zamieszkania, o czym świadczy pozytywny od 2000 r. dla wsi bilans migracji wewnętrznych: wieś–miasto.

Zmniejsza się dystans edukacyjny między miastem a wsią, a także wiele innych dystansów rozwojowych (infrastrukturalny, cyfrowy, dochodowy itp.). Piliśmy o tym w kolejnych wydaniach *Raportu o stanie wsi*.

Ujmując rzecz symbolicznie lub metaforycznie: wieś przyłączyła się nie tylko do Polski, ale również do Europy i radzi sobie w niej zupełnie nieźle.

Aneks

Tabela 1. Powierzchnia użytków rolnych w grupach obszarowych gospodarstw według województw w 2007 i 2016 r. (tys. ha)

Województwo	Ogółem		1–2 ha		2–5 ha		5–10 ha		10–15 ha		15–20 ha		20–30 ha		30–50 ha		50–100 ha		> 100 ha	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	953,0	900,3	27,1	17,2	67,7	46,0	111,7	87,2	79,8	66,0	57,9	42,1	64,9	60,2	81,6	89,7	106,3	133,2	356,0	358,7
Kujawsko-pom.	1044,8	1029,8	14,6	9,6	49,2	44,8	130,6	104,8	143,7	120,1	110,7	95,8	150,4	141,8	147,7	151,0	100,9	129,6	197,0	232,3
Lubelskie	1543,4	1427,6	62,0	39,2	268,2	234,9	436,3	321,2	237,9	190,2	136,5	120,7	133,0	139,0	104,7	133,9	60,5	115,5	104,3	133,0
Lubuskie	479,5	399,6	10,2	5,3	40,1	18,0	53,5	25,9	30,1	23,9	19,8	20,0	27,2	25,9	36,5	36,9	44,8	58,8	217,3	184,9
Łódzkie	1090,6	959,8	41,9	29,8	167,4	141,8	332,5	243,2	204,2	156,6	116,3	96,3	100,4	102,0	63,0	85,1	25,7	52,1	39,2	52,9
Małopolskie	662,4	557,4	111,3	74,3	284,3	195,0	141,6	121,0	44,9	39,6	16,5	18,3	15,0	20,9	10,8	19,8	11,0	24,3	27,0	44,2
Mazowieckie	2167,1	1919,5	72,8	45,7	288,9	214,6	555,6	418,3	382,6	321,7	236,2	195,8	259,6	246,9	161,7	187,8	80,8	140,7	128,9	148,0
Opolskie	548,4	509,4	13,7	6,6	33,0	22,8	47,9	34,5	42,0	37,7	31,3	26,9	44,7	44,4	55,7	60,1	62,2	75,3	217,9	201,1
Podkarpackie	713,6	585,2	96,2	67,9	273,3	185,2	151,1	111,5	41,7	34,6	18,1	18,8	18,0	29,2	16,7	32,8	20,3	37,6	78,2	67,6
Podlaskie	1117,5	1093,2	14,6	7,8	64,7	55,6	181,9	154,9	196,9	172,4	174,2	141,5	202,0	182,7	154,6	168,5	62,9	110,5	65,7	99,3
Pomorskie	763,2	724,1	10,6	6,1	34,9	26,4	73,7	66,3	88,0	69,7	64,8	53,6	73,4	72,3	81,3	83,1	83,7	98,6	252,8	248,0
Śląskie	418,9	366,9	49,2	24,4	94,0	61,6	80,3	59,3	38,4	31,6	21,5	23,5	26,0	27,7	26,7	33,8	23,7	39,3	59,1	65,7
Świętokrzyskie	577,0	489,0	37,5	25,4	167,6	121,5	198,7	131,3	75,6	67,3	29,6	35,3	28,1	36,9	18,1	28,1	10,8	22,6	11,0	20,6
Warmińsko-maz.	1042,1	1041,3	10,1	5,5	27,9	45,6	59,0	54,9	96,2	71,6	83,1	72,0	118,0	115,0	145,0	161,7	126,8	173,8	334,2	341,2
Wielkopolskie	1798,9	1691,1	33,5	25,9	103,6	92,5	238,7	208,0	261,7	216,9	176,0	147,9	214,4	193,7	194,9	195,7	141,6	183,9	434,5	426,6
Zachodniopom.	967,6	850,0	8,3	5,5	26,3	20,7	44,9	41,8	58,1	39,4	42,7	39,2	97,0	47,0	98,2	70,7	109,5	135,5	482,6	450,2
Polska	15846,2	14525,5	613,4	396,2	1990,9	1507,7	2838,2	2184,2	2021,8	1659,3	1335,2	1147,7	1572,1	1485,9	1397,2	1538,8	1071,6	1531,4	3005,8	3074,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 i w 2016 r.

Tabela 2. Zmiany powierzchni użytków rolnych w grupach obszarowych gospodarstw według województw w latach 2007–2016

Województwo	Ogółem		1–2 ha		2–5 ha		5–10 ha		10–15 ha		15–20 ha		20–30 ha		30–50 ha		50–100 ha		> 100 ha	
	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%
Dolnośląskie	-52,7	-5,5	-9,9	-36,5	-21,7	-32,1	-24,5	-21,9	-13,8	-17,3	-15,8	-27,3	-4,7	-7,2	8,1	9,9	26,9	25,3	2,7	0,8
Kujawsko-pom.	-15,0	-1,4	-5,0	-34,2	-4,4	-8,9	-25,8	-19,8	-23,6	-16,4	-14,9	-13,5	-8,6	-5,7	3,3	2,2	28,7	28,4	35,3	17,9
Lubelskie	-115,8	-7,5	-22,8	-36,8	-33,3	-12,4	-115,1	-26,4	-47,7	-20,1	-15,8	-11,6	6,0	4,5	29,2	27,9	55,0	90,9	28,7	27,5
Lubuskie	-79,9	-16,7	-4,9	-48,0	-22,1	-55,1	-27,6	-51,6	-6,2	-20,6	0,2	1,0	-1,3	-4,8	0,4	1,1	14,0	31,3	-32,4	-14,9
Łódzkie	-130,8	-12,0	-12,1	-28,9	-25,6	-15,3	-89,3	-26,9	-47,6	-23,3	-20,0	-17,2	1,6	1,6	22,1	35,1	26,4	102,7	13,7	34,9
Małopolskie	-105	-15,9	-37,0	-33,2	-89,3	-31,4	-20,6	-14,5	-5,3	-11,8	1,8	10,9	5,9	39,3	9,0	83,3	13,3	120,9	17,2	63,7
Mazowieckie	-247,6	-11,4	-27,1	-37,2	-74,3	-25,7	-137,3	-24,7	-60,9	-15,9	-40,4	-17,1	-12,7	-4,9	26,1	16,1	59,9	74,1	19,1	14,8
Opolskie	-39,0	-7,1	-7,1	-51,8	-10,2	-30,9	-13,4	-28,0	-4,3	-10,2	-4,4	-14,1	-0,3	-0,7	4,4	7,9	13,1	21,1	-16,8	-7,7
Podkarpackie	-128,4	-18,0	-28,3	-29,4	-88,1	-32,2	-39,6	-26,2	-7,1	-17,0	0,7	3,9	11,2	62,2	16,1	96,4	17,3	85,2	-10,6	-13,6
Podlaskie	-24,3	-2,2	-6,8	-46,6	-9,1	-14,1	-27,0	-14,8	-24,5	-12,4	-32,7	-18,8	-19,3	-9,6	13,9	9,0	47,6	75,7	33,6	51,1
Pomorskie	-39,1	-5,1	-4,5	-42,5	-8,5	-24,4	-7,4	-10,0	-18,3	-20,8	-11,2	-17,3	-1,1	-1,5	1,8	2,2	14,9	17,8	-4,8	-1,9
Śląskie	-52,0	-12,4	-24,8	-50,4	-32,4	-34,5	-21	-26,2	-6,8	-17,7	2,0	9,3	1,7	6,5	7,1	26,6	15,6	65,8	6,6	11,2
Świętokrzyskie	-88,0	-15,3	-12,1	-32,3	-46,1	-27,5	-67,4	-33,9	-8,3	-11,0	5,7	19,3	8,8	31,3	10,0	55,2	11,8	109,3	9,6	87,3
Warmińsko-maz.	-0,8	-0,1	-4,6	-45,5	17,7	63,4	-4,1	-6,9	-24,6	-25,6	-11,1	-13,4	-3,0	-2,5	16,7	11,5	47	37,1	7,0	2,1
Wielkopolskie	-107,8	-6,0	-7,6	-22,7	-11,1	-10,7	-30,7	-12,9	-44,8	-17,1	-28,1	-16,0	-20,7	-9,7	0,8	0,4	42,3	29,9	-7,9	-1,8
Zachodniopom.	-117,6	-12,2	-2,8	-33,7	-5,6	-21,3	-3,1	-6,9	-18,7	-32,2	-3,5	-8,2	-50,0	-51,5	-27,5	-28,0	26,0	23,7	-32,4	-6,7
Polska	-1320,7	-8,3	-217,2	-35,4	-483,2	-24,3	-654	-23,0	-362,5	-17,9	-187,5	-14,0	-86,2	-5,5	141,6	10,1	459,8	42,9	68,5	2,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 i w 2016 r.

Tabela 3. Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych gospodarstw i według województw w 2007 i 2016 r. (tys.)

Województwo	Ogółem		1–2 ha		2–5 ha		5–10 ha		10–15 ha		15–20 ha		20–30 ha		30–50 ha		50–100 ha		> 100 ha	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	73,4	54,9	19,0	12,0	21,8	14,5	15,4	12,2	6,6	5,5	3,3	2,5	2,7	2,5	2,1	2,4	1,5	1,9	1,0	1,4
Kujawsko-pom.	73,3	62,8	10,1	6,7	15,0	13,8	17,8	14,2	11,8	9,9	6,4	5,6	6,2	5,8	3,9	4,0	1,5	1,9	0,6	0,9
Lubelskie	222,3	178,9	42,6	27,0	80,9	71,9	61,6	45,6	19,7	15,7	7,9	7,1	5,6	5,7	2,8	3,6	0,9	1,7	0,3	0,6
Lubuskie	33,4	19,8	7,0	3,5	11,7	5,7	8,0	3,7	2,5	2,0	1,1	1,2	1,1	1,1	0,9	1,0	0,6	0,8	0,5	0,8
Łódzkie	155,7	122	28,6	19,8	49,6	41,4	47,1	34,5	17,1	13,0	6,8	5,6	4,2	4,3	1,7	2,3	0,4	0,8	0,2	0,3
Małopolskie	195,3	137,9	77,2	50,5	90,9	62,7	21,2	18,3	3,8	3,3	1,0	1,1	0,6	0,9	0,3	0,5	0,2	0,4	0,1	0,2
Mazowieckie	276,1	211,9	48,9	30,2	87,2	66,0	77,6	59,3	31,6	26,8	13,8	11,5	10,9	10,3	4,4	5,0	1,3	2,1	0,4	0,7
Opolskie	36,5	26,2	9,6	4,4	10,4	7,2	6,5	4,9	3,5	3,1	1,8	1,5	1,8	1,8	1,5	1,6	0,9	1,1	0,5	0,6
Podkarpackie	182,1	129,6	66,1	47,2	86,7	59,1	23,1	16,5	3,5	2,9	1,1	1,1	0,7	1,2	0,4	0,8	0,3	0,5	0,2	0,3
Podlaskie	93,6	80,4	10,1	5,4	19,0	16,5	24,4	21,8	16,1	14,2	10,1	8,2	8,5	7,6	4,2	4,5	1,0	1,7	0,2	0,5
Pomorskie	46,4	38,0	7,5	4,3	10,8	8,3	10,0	9,1	7,2	5,7	3,8	3,1	3,0	3,0	2,2	2,2	1,2	1,4	0,7	0,9
Śląskie	83,7	51,9	34,2	16,6	30,8	19,8	11,8	8,6	3,2	2,6	1,3	1,4	1,1	1,1	0,7	0,9	0,4	0,6	0,2	0,3
Świętokrzyskie	115,4	83,3	25,7	17,3	50,5	36,3	29,2	19,3	6,3	5,6	1,7	2,1	1,2	1,6	0,5	0,7	0,2	0,3	0,1	0,1
Warmińsko-maz.	47,9	42,3	7,2	3,8	8,8	8,1	7,9	7,5	7,7	5,9	4,8	4,2	4,9	4,7	3,8	4,2	1,9	2,6	0,9	1,3
Wielkopolskie	135,8	119,1	23,0	18,6	31,5	28,1	32,5	28,6	21,4	17,8	10,2	8,6	8,8	8,0	5,2	5,2	2,1	2,7	1,1	1,5
Zachodniopom.	37,3	28,9	5,8	3,8	8,6	6,5	6,2	5,7	4,8	3,3	2,5	2,3	4,0	1,9	2,7	1,8	1,6	1,9	1,1	1,7
Polska	1808,2	1387,9	422,6	271,2	614,3	465,9	400,2	309,9	166,6	137,3	77,6	66,9	65,4	61,5	37,4	40,6	16,0	22,5	8,1	12,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyki gospodarstw rolnych w 2007 i 2016 r.

Tabela 4. Zmiany liczby gospodarstw rolnych według grup obszarowych gospodarstw i według województw w latach 2007–2016

Województwo	Ogółem		1–2 ha		2–5 ha		5–10 ha		10–15 ha		15–20 ha		20–30 ha		30–50 ha		50–100 ha		> 100 ha	
	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%
Dolnośląskie	-18,5	-25,2	-7,0	-36,8	-7,3	-33,5	-3,2	-20,8	-1,1	-16,7	-0,8	-24,2	-0,2	-7,4	0,3	14,3	0,4	26,7	0,4	40,0
Kujawsko-pom.	-10,5	-14,3	-3,4	-33,7	-1,2	-8,0	-3,6	-20,2	-1,9	-16,1	-0,8	-12,5	-0,4	-6,5	0,1	2,6	0,4	26,7	0,3	50,0
Lubelskie	-43,4	-19,5	-15,6	-36,6	-9,0	-11,1	-16,0	-26,0	-4,0	-20,3	-0,8	-10,1	0,1	1,8	0,8	28,6	0,8	88,9	0,3	100,0
Lubuskie	-13,6	-40,7	-3,5	-50,0	-6,0	-51,3	-4,3	-53,8	-0,5	-20,0	0,1	9,1	0,0	0,0	0,1	11,1	0,2	33,3	0,3	60,0
Łódzkie	-33,7	-21,6	-8,8	-30,8	-8,2	-16,5	-12,6	-26,8	-4,1	-24,0	-1,2	-17,6	0,1	2,4	0,6	35,3	0,4	100,0	0,1	50,0
Małopolskie	-57,4	-29,4	-26,7	-34,6	-28,2	-31,0	-2,9	-13,7	-0,5	-13,2	0,1	10,0	0,3	50,0	0,2	66,7	0,2	100,0	0,1	100,0
Mazowieckie	-64,2	-23,3	-18,7	-38,2	-21,2	-24,3	-18,3	-23,6	-4,8	-15,2	-2,3	-16,7	-0,6	-5,5	0,6	13,6	0,8	61,5	0,3	75,0
Opolskie	-10,3	-28,2	-5,2	-54,2	-3,2	-30,8	-1,6	-24,6	-0,4	-11,4	-0,3	-16,7	0,0	0,0	0,1	6,7	0,2	22,2	0,1	20,0
Podkarpackie	-52,5	-28,8	-18,9	-28,6	-27,6	-31,8	-6,6	-28,6	-0,6	-17,1	0,0	0,0	0,5	71,4	0,4	100,0	0,2	66,7	0,1	50,0
Podlaskie	-13,2	-14,1	-4,7	-46,5	-2,5	-13,2	-2,6	-10,7	-1,9	-11,8	-1,9	-18,8	-0,9	-10,6	0,3	7,1	0,7	70,0	0,3	150,0
Pomorskie	-8,4	-18,1	-3,2	-42,7	-2,5	-23,1	-0,9	-9,0	-1,5	-20,8	-0,7	-18,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	16,7	0,2	28,6
Śląskie	-31,8	-38,0	-17,6	-51,5	-11,0	-35,7	-3,2	-27,1	-0,6	-18,8	0,1	7,7	0,0	0,0	0,2	28,6	0,2	50,0	0,1	50,0
Świętokrzyskie	-32,1	-27,8	-8,4	-32,7	-14,2	-28,1	-9,9	-33,9	-0,7	-11,1	0,4	23,5	0,4	33,3	0,2	40,0	0,1	50,0	0,0	0,0
Warmińsko-maz.	-5,6	-11,7	-3,4	-47,2	-0,7	-8,0	-0,4	-5,1	-1,8	-23,4	-0,6	-12,5	-0,2	-4,1	0,4	10,5	0,7	36,8	0,4	44,4
Wielkopolskie	-16,7	-12,3	-4,4	-19,1	-3,4	-10,8	-3,9	-12,0	-3,6	-16,8	-1,6	-15,7	-0,8	-9,1	0,0	0,0	0,6	28,6	0,4	36,4
Zachodniopom.	-8,4	-22,5	-2,0	-34,5	-2,1	-24,4	-0,5	-8,1	-1,5	-31,3	-0,2	-8,0	-2,1	-52,5	-0,9	-33,3	0,3	18,8	0,6	54,5
Polska	-420,3	-23,2	-151,4	-35,8	-148,4	-24,2	-90,3	-22,6	-29,3	-17,6	-10,7	-13,8	-3,9	-6,0	3,2	8,6	6,5	40,6	4,0	49,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 i w 2016 r.

Tabela 5. Poglówie bydła według skali chowu i województw w 2007 i 2016 r. (tys. szt.)

Gospodarstwa posiadające bydło (w sztukach)																
Województwo	Ogółem		1–4		5–9		10–19		20–49		50–99		100–199		200 i więcej	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	120,8	106,6	18,8	5,1	15,8	9,0	17,9	12,9	20,6	23,4	10,4	17,0	5,4	8,8	31,8	30,4
Kujawsko-pom.	436,4	480,4	27,6	9,8	48,1	25,0	83,7	62,0	159,2	182,3	58,6	112,0	15,5	37,1	43,7	52,2
Lubelskie	417,4	372,6	131,1	33,1	78,4	51,9	71,0	71,6	94,7	127,8	23,5	57,5	7,6	18,3	11,2	12,5
Lubuskie	82,1	80,1	5,3	1,4	5,6	3,4	9,3	8,8	17,4	21,7	9,8	16,5	7,4	12,2	27,4	16,1
Łódzkie	465,1	438,9	79,9	26,0	89,6	47,6	118,1	89,7	132,2	167,9	29,8	79,6	7,1	18,2	8,4	10,0
Małopolskie	254,3	186,1	142,7	50,8	57,1	46,6	30,8	43,1	14,4	29,5	2,8	8,0	1,5	2,6	5,0	5,5
Mazowieckie	1076,7	1089,6	126,1	41,3	143,5	82,3	236,4	182,5	404,2	438,0	121,0	237,9	28,1	74,0	17,4	33,5
Opolskie	125,1	121,3	11,0	2,6	11,9	6,3	18,1	12,1	28,3	31,8	12,4	22,3	9,2	15,5	34,2	30,6
Podkarpackie	158,5	94,9	105,9	31,8	23,5	15,4	13,1	16,0	8,7	19,6	1,7	6,4	1,5	1,9	4,1	3,8
Podlaskie	837,3	926,3	37,2	14,0	69,3	36,2	145,5	92,7	393,9	369,4	149,4	292,2	29,8	89,6	12,1	32,3
Pomorskie	200,7	205,1	19,1	7,4	29,5	16,2	38,8	34,1	59,1	71,4	24,0	43,5	9,5	16,5	20,7	16,1
Śląskie	132,5	125,3	30,6	10,5	22,9	13,4	24,4	19,7	27,8	38,7	9,7	18,4	5,5	12,5	11,6	12,0
Świętokrzyskie*	200,4	166,9	80,2	27,1	54,1	37,0	37,3	39,2	23,4	44,5	3,7	15,0	1,7	2,2	.	1,9
Warmińsko-maz.	432,4	452,0	14,9	4,9	28,4	14,5	62,8	46,4	178,4	164,6	87,2	127,3	29,5	55,8	31,2	38,5
Wielkopolskie	805,6	1002,4	49,8	16,6	81,1	43,4	140,0	101,1	263,2	319,1	108,2	240,6	43,0	130,0	120,4	151,6
Zachodniopom.	110,0	102,8	10,2	1,7	9,4	5,0	12,6	10,7	21,7	24,0	11,5	21,3	6,3	9,1	38,4	30,9
Polska	5855,4	5951,3	890,4	284,2	768,1	453,4	1059,8	842,5	1847,1	2073,6	663,7	1315,5	207,6	504,4	418,6	477,8

* W 2007 roku dane dla „100–199” sztuk bydła dotyczą danych ogółem dla stad powyżej 100 sztuk bydła.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.* oraz niepublikowanych danych GUS.

Tabela 6. Liczba gospodarstw prowadzących chów bydła według skali chowu i województw w 2007 i 2016 r.

Województwo	Gospodarstwa posiadające bydło (w sztukach)													
	Ogółem		1–4		5–9		10–19		20–49		50–99		100–199	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	14330,0	5663,0	9478,0	2220,0	2512,0	1372,0	1349,0	946,0	727,0	757,0	160,0	246,0	39,0	67,0
Kujawsko-pom.	31667,0	19462,0	12034,0	3499,0	7131,0	3680,0	6047,0	4324,0	5333,0	5888,0	923,0	1684,0	124,0	287,0
Lubelskie	88739,0	32979,0	67383,0	14483,0	12214,0	7784,0	5406,0	5309,0	3275,0	4340,0	373,0	891,0	62,0	142,0
Lubuskie	4810,0	2739,0	2470,0	546,0	845,0	509,0	674,0	633,0	581,0	701,0	147,0	238,0	58,0	86,0
Łódzkie	63875,0	30881,0	36360,0	10120,0	13569,0	7159,0	8776,0	6449,0	4631,0	5555,0	463,0	1224,0	55,0	143,0
Małopolskie	90904,0	36191,0	78767,0	24552,0	9092,0	7154,0	2447,0	3288,0	532,0	1041,0	43,0	125,0	12,0	22,0
Mazowieckie	113387,0	60256,0	58505,0	15923,0	21536,0	12314,0	17324,0	13147,0	13808,0	14533,0	1946,0	3652,0	226,0	580,0
Opolskie	9543,0	4425,0	5131,0	1074,0	1788,0	940,0	1353,0	885,0	965,0	1023,0	191,0	340,0	71,0	117,0
Podkarpackie	70540,0	21910,0	65344,0	17451,0	3807,0	2441,0	1040,0	1245,0	301,0	649,0	28,0	101,0	10,0	14,0
Podlaskie	52767,0	33768,0	16538,0	5046,0	10225,0	5236,0	10440,0	6648,0	12925,0	11574,0	2363,0	4456,0	240,0	699,0
Pomorskie	18092,0	10837,0	8221,0	2817,0	4472,0	2383,0	2887,0	2498,0	2018,0	2323,0	371,0	646,0	73,0	130,0
Śląskie	23010,0	9584,0	16524,0	4394,0	3480,0	2010,0	1825,0	1472,0	961,0	1297,0	152,0	285,0	41,0	96,0
Świętokrzyskie*	51527,0	21533,0	39181,0	11091,0	8513,0	5664,0	2895,0	2966,0	869,0	1559,0	61,0	230,0	7,0	17,0
Warmińsko-maz.	22696,0	14854,0	6543,0	1827,0	4165,0	2069,0	4447,0	3520,0	5905,0	5253,0	1344,0	1935,0	230,0	432,0
Wielkopolskie	54567,0	34926,0	20996,0	6235,0	12261,0	6433,0	10235,0	7275,0	8856,0	10065,0	1681,0	3640,0	331,0	995,0
Zachodniopom.	7805,0	3414,0	4440,0	699,0	1415,0	745,0	919,0	775,0	749,0	769,0	177,0	322,0	47,0	69,0
Polska	718257,0	343221,0	447916,0	121976,0	117023,0	67892,0	78067,0	61111,0	62436,0	67327,0	10424,0	20016,0	1623,0	3897,0

* W 2007 roku dane dla „100–199” sztuk bydła dotyczą danych ogółem dla stad powyżej 100 sztuk bydła.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.* oraz niepublikowanych danych GUS.

Gospodarstwa posiadające bydło (w sztukach)																
Województwo	Ogółem		1-4		5-9		10-19		20-49		50-99		100-199		200 i więcej	
	tyś.	%	tyś.	%	tyś.	%	tyś.	%	tyś.	%	tyś.	%	tyś.	%	tyś.	%
Dolnośląskie	-14,2	-11,8	-13,7	-72,7	-6,8	-42,8	-5,0	-28,0	2,8	13,5	6,6	63,4	3,4	62,5	-1,5	-4,6
Kujawsko-pom.	44,0	10,1	-17,7	-64,4	-23,1	-48,0	-21,7	-25,9	23,0	14,5	53,5	91,3	21,5	138,6	8,5	19,4
Lubelskie	-44,8	-10,7	-98,0	-74,8	-26,4	-33,7	0,6	0,8	33,1	35,0	34,0	144,5	10,7	141,7	1,2	11,1
Lubuskie	-2,0	-2,5	-3,9	-73,7	-2,2	-39,1	-0,5	-5,0	4,4	25,1	6,7	68,2	4,8	64,2	-11,3	-41,2
Łódzkie	-26,2	-5,6	-53,9	-67,5	-42,0	-46,9	-28,4	-24,1	35,7	27,0	49,8	166,8	11,1	156,9	1,6	19,4
Małopolskie	-68,3	-26,8	-91,9	-64,4	-10,5	-18,3	12,2	39,7	15,1	104,5	5,1	182,5	1,1	72,1	0,5	10,2
Mazowieckie	12,9	1,2	-84,8	-67,2	-61,2	-42,6	-53,9	-22,8	33,8	8,4	117,0	96,7	45,9	163,2	16,1	92,2
Opolskie	-3,8	-3,1	-8,4	-76,1	-5,6	-47,3	-6,0	-33,3	3,5	12,4	9,9	80,2	6,4	69,6	-3,6	-10,5
Podkarpackie	-63,6	-40,1	-74,1	-70,0	-8,1	-34,4	2,9	22,0	11,0	126,2	4,8	283,6	0,4	25,0	-0,4	-8,5
Podlaskie	89,0	10,6	-23,3	-62,5	-33,1	-47,8	-52,8	-36,3	-24,6	-6,2	142,8	95,6	59,8	200,3	20,2	166,4
Pomorskie	4,5	2,2	-11,6	-61,1	-13,3	-45,1	-4,7	-12,2	12,3	20,9	19,5	81,0	7,0	73,5	-4,6	-22,4
Śląskie	-7,2	-5,4	-20,1	-65,7	-9,5	-41,3	-4,7	-19,2	10,9	39,3	8,7	89,8	7,1	128,4	0,4	3,2
Świętokrzyskie	-33,4	-16,7	-53,1	-66,2	-17,2	-31,7	1,9	5,2	21,1	90,4	11,3	304,2	0,5	32,4	x	x
Warmińsko-maz.	19,6	4,5	-10,0	-66,9	-13,8	-48,8	-16,5	-26,2	-13,8	-7,7	40,1	46,0	26,3	89,2	7,3	23,4
Wielkopolskie	196,7	24,4	-33,2	-66,7	-37,7	-46,5	-38,9	-27,8	55,9	21,2	132,4	122,4	87,0	202,6	31,2	25,9
Zachodniopom.	-7,2	-6,6	-8,5	-83,1	-4,3	-46,2	-1,8	-14,6	2,3	10,6	9,7	84,5	2,9	46,1	-7,5	-19,5
Polska	95,9	1,6	-606,2	-68,1	-314,8	-41,0	-217,3	-20,5	226,5	12,3	651,9	98,2	296,8	142,9	59,1	14,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS.

Tabela 8. Zmiany w liczbie gospodarstw z chowem bydła według skali chowu i województw w latach 2007–2016

Województwo	Gospodarstwa posiadające bydło (w sztukach)															
	Ogółem		1–4		5–9		10–19		20–49		50–99		100–199		200 i więcej	
	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%
Dolnośląskie	-8667,0	-60,5	-7258,0	-76,6	-1140,0	-45,4	-403,0	-29,9	30,0	4,1	86,0	53,8	28,0	71,8	-12,0	-17,9
Kujawsko-pom.	-12205,0	-38,5	-8535,0	-70,9	-3451,0	-48,4	-1723,0	-28,5	555,0	10,4	761,0	82,4	163,0	131,5	25,0	33,3
Lubelskie	-55760,0	-62,8	-52900,0	-78,5	-4430,0	-36,3	-97,0	-1,8	1065,0	32,5	518,0	138,9	80,0	129,0	3,0	11,1
Lubuskie	-2071,0	-43,1	-1924,0	-77,9	-336,0	-39,8	-41,0	-6,1	120,0	20,7	91,0	61,9	28,0	48,3	-9,0	-25,7
Łódzkie	-33194,0	-52,0	-26240,0	-72,2	-6410,0	-47,2	-2327,0	-26,5	924,0	20,0	761,0	164,4	88,0	160,0	10,0	47,6
Małopolskie	-54713,0	-60,2	-54215,0	-68,8	-1938,0	-21,3	841,0	34,4	509,0	95,7	82,0	190,7	10,0	83,3	-2,0	-18,2
Mazowieckie	-53131,0	-46,9	-42582,0	-72,8	-9222,0	-42,8	-4177,0	-24,1	725,0	5,3	1706,0	87,7	354,0	156,6	65,0	154,8
Opolskie	-5118,0	-53,6	-4057,0	-79,1	-848,0	-47,4	-468,0	-34,6	58,0	6,0	149,0	78,0	46,0	64,8	2,0	4,5
Podkarpackie	-48630,0	-68,9	-47893,0	-73,3	-1366,0	-35,9	205,0	19,7	348,0	115,6	73,0	260,7	4,0	40,0	0,0	0,0
Podlaskie	-18999,0	-36,0	-11492,0	-69,5	-4889,0	-48,8	-3792,0	-36,3	-1351,0	-10,5	2093,0	88,6	459,0	191,3	74,0	211,4
Pomorskie	-7255,0	-40,1	-5404,0	-65,7	-2089,0	-46,7	-389,0	-13,5	305,0	15,1	275,0	74,1	57,0	78,1	-8,0	-16,7
Śląskie	-13426,0	-58,3	-12130,0	-73,4	-1470,0	-42,2	-353,0	-19,3	336,0	35,0	133,0	87,5	55,0	134,1	3,0	11,1
Świętokrzyskie	-29994,0	-58,2	-28090,0	-71,7	-2849,0	-33,5	71,0	2,5	690,0	79,4	169,0	277,0	10,0	142,9	x	x
Warmińsko-maz.	-7842,0	-34,6	-4716,0	-72,1	-2096,0	-50,3	-1195,0	-26,9	-652,0	-11,0	591,0	44,0	202,0	87,8	25,0	41,0
Wielkopolskie	-19641,0	-36,0	-14761,0	-70,3	-5828,0	-47,5	-2960,0	-28,9	1209,0	13,7	1959,0	116,5	664,0	200,6	77,0	37,4
Zachodniopom.	-4391,0	-56,3	-3741,0	-84,3	-670,0	-47,3	-144,0	-15,7	20,0	2,7	145,0	81,9	22,0	46,8	-23,0	-39,7
Polska	-375036,0	-52,2	-325940,0	-72,8	-49131,0	-42,0	-16956,0	-21,7	4891,0	7,8	9592,0	92,0	2274,0	140,1	234,0	30,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.* oraz niepublikowanych danych GUS.

Tabela 9. Poglówie krów mlecznych według skali chowu i województw w 2007 i 2016 r. (tys. szt.)

Gospodarstwa posiadające krowy (w sztukach)																
Województwo	Ogółem		1–4		5–9		10–19		20–49		50–99		100–199		200 i więcej	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	51,3	42,3	16,6	5,0	6,4	4,5	6,3	5,4	5,9	10,4	3,3	4,8	4,6	2,6	8,2	9,6
Kujawsko-pom.	166,7	155,9	29,6	10,2	22,6	14,3	49,1	38,5	42,5	56,8	6,2	13,9	4,6	8,2	12,1	14,1
Lubelskie	224,4	140,9	114,7	32,9	31,0	21,0	41,4	37,5	27,6	37,6	4,3	6,7	1,9	2,5	3,6	2,9
Lubuskie	32,1	30,6	5,0	1,8	3,3	2,7	4,4	6,0	5,5	8,9	2,9	4,8	2,0	2,2	9,0	4,2
Łódzkie	237,5	184,2	78,0	25,4	54,1	25,7	64,1	55,3	33,0	62,5	4,9	9,8	1,4	3,6	1,9	1,9
Małopolskie	156,8	88,8	119,1	44,3	19,7	20,4	10,8	13,5	3,9	7,0	1,0	1,0	1,1	.	1,3	.
Mazowieckie	573,0	491,9	123,4	40,0	99,2	60,8	182,8	149,4	139,8	183,6	19,6	41,7	3,9	11,3	4,4	5,3
Opolskie	49,2	43,5	9,3	3,2	4,9	2,7	8,6	6,6	7,8	11,6	4,2	6,2	3,4	3,0	11,0	10,3
Podkarpackie	111,0	51,7	88,9	25,9	10,9	7,5	5,5	7,7	3,1	7,4	0,5	1,3	0,7	0,9	1,4	1,0
Podlaskie	438,7	433,1	45,4	18,1	59,9	30,6	141,3	105,1	163,9	209,3	21,0	52,8	4,6	12,2	2,6	5,0
Pomorskie	78,0	71,1	22,0	10,9	10,8	7,1	17,0	13,9	15,5	24,6	4,0	7,0	3,1	3,3	5,6	4,3
Śląskie	59,4	46,2	24,2	7,9	10,0	6,5	9,7	9,7	7,8	11,4	2,5	5,6	2,3	2,5	2,9	2,5
Świętokrzyskie*	103,6	57,8	64,9	20,6	18,4	12,6	13,9	13,7	5,4	9,4	0,2	0,8	0,7	.	.	.
Warmińsko-maz.	199,5	203,3	19,3	8,5	23,7	16,7	57,7	47,6	69,2	84,6	15,2	27,4	5,5	8,6	8,9	10,0
Wielkopolskie	298,5	284,0	54,7	20,1	35,4	21,0	79,0	56,2	63,4	93,9	18,4	38,4	11,9	17,5	35,6	37,1
Zachodniopom.	44,8	41,3	8,7	2,7	4,2	3,3	6,4	6,3	6,2	11,7	3,2	3,8	4,3	2,2	11,8	11,4
Polska	2824,6	2366,9	824,0	277,3	414,5	257,3	697,9	572,5	600,6	830,7	111,5	225,9	55,6	81,5	120,6	121,7

* W 2007 roku dane dla „100–199” sztuk bydła dotyczą danych ogółem dla stad powyżej 100 sztuk bydła.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS

Tabela 10. Liczba gospodarstw z chowem krów mlecznych według skali chowu i województw w 2007 i 2016 r.

Województwo	Gospodarstwa posiadające krowy (w sztukach)															
	Ogółem		1-4		5-9		10-19		20-49		50-99		100-199		200 i więcej	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	12422,0	4333,0	10666,0	2755,0	972,0	706,0	473,0	396,0	205,0	358,0	49,0	73,0	33,0	20,0	24,0	25,0
Kujawsko-pom.	26244,0	12555,0	17516,0	5445,0	3293,0	2017,0	3683,0	2779,0	1595,0	2003,0	95,0	220,0	32,0	61,0	29,0	30,0
Lubelskie	85114,0	26714,0	76030,0	19295,0	4881,0	3225,0	3079,0	2724,0	1029,0	1341,0	69,0	101,0	15,0	21,0	10,0	7,0
Lubuskie	4164,0	2115,0	3038,0	859,0	512,0	402,0	335,0	447,0	199,0	309,0	47,0	73,0	15,0	18,0	17,0	7,0
Łódzkie	58096,0	23161,0	43735,0	12799,0	8151,0	3791,0	4880,0	4125,0	1234,0	2254,0	80,0	158,0	10,0	28,0	6,0	6,0
Małopolskie	85724,0	31003,0	81587,0	26495,0	3114,0	3216,0	850,0	1009,0	148,0	257,0	14,0	16,0	8,0	.	3,0	.
Mazowieckie	104413,0	48068,0	70238,0	21084,0	14903,0	9049,0	13643,0	10679,0	5263,0	6506,0	323,0	647,0	31,0	87,0	11,0	16,0
Opolskie	7529,0	3089,0	5747,0	1667,0	758,0	416,0	639,0	473,0	283,0	402,0	62,0	90,0	25,0	23,0	15,0	18,0
Podkarpackie	68642,0	19215,0	66290,0	17116,0	1779,0	1179,0	438,0	616,0	119,0	272,0	7,0	22,0	6,0	7,0	4,0	3,0
Podlaskie	49478,0	28465,0	23864,0	8573,0	8978,0	4568,0	10179,0	7145,0	6074,0	7226,0	342,0	840,0	35,0	97,0	6,0	16,0
Pomorskie	15866,0	8405,0	12283,0	5258,0	1668,0	1121,0	1243,0	1020,0	574,0	855,0	58,0	112,0	23,0	26,0	17,0	13,0
Śląskie	18657,0	6415,0	15985,0	4207,0	1568,0	985,0	754,0	723,0	287,0	390,0	37,0	84,0	17,0	19,0	10,0	7,0
Świętokrzyskie*	46865,0	15679,0	42642,0	12363,0	2909,0	1939,0	1091,0	1021,0	215,0	341,0	4,0	12,0	4,0	.	.	.
Warmińsko-maz.	20654,0	13041,0	10236,0	3850,0	3510,0	2442,0	4123,0	3341,0	2481,0	2890,0	242,0	428,0	43,0	64,0	19,0	26,0
Wielkopolskie	45983,0	22022,0	32117,0	10897,0	5203,0	2983,0	5922,0	4051,0	2301,0	3278,0	278,0	593,0	85,0	136,0	78,0	84,0
Zachodniopom.	6652,0	2708,0	5246,0	1246,0	612,0	515,0	471,0	456,0	226,0	403,0	46,0	55,0	31,0	16,0	19,0	17,0
Polska	656502,0	266993,0	517217,0	153908,0	62812,0	38555,0	51805,0	41006,0	22234,0	29086,0	1753,0	3527,0	412,0	630,0	269,0	281,0

* W 2007 roku dane dla „100–199” sztuk bydła dotyczą danych ogółem dla stad powyżej 100 sztuk bydła.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS*.

Tabela 11. Zmiany w pogłowiu krów mlecznych według skali chowu i województw w 2007 i 2016 r.

Gospodarstwa posiadające krowy (w sztukach)																
Województwo	Ogółem		1–4		5–9		10–19		20–49		50–99		100–199		200 i więcej	
	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%
Dolnośląskie	–8,9	–17,4	–12	–70,0	–1,8	–28,9	–0,9	–14,4	4,6	77,6	1,5	43,4	–2,0	–43,5	1,4	17,5
Kujawsko-pom.	–10,8	–6,5	–19	–65,7	–8,3	–36,8	–10,5	–21,4	14,3	33,5	7,7	123,7	3,6	78,1	2,0	16,7
Lubelskie	–83,4	–37,2	–82	–71,3	–10,0	–32,1	–3,9	–9,5	10,0	36,3	2,4	55,6	0,6	33,1	–0,7	–20,5
Lubuskie	–1,5	–4,7	–3	–63,3	–0,7	–20,5	1,6	36,7	3,4	61,0	1,9	67,1	0,3	13,5	–4,9	–53,7
Łódzkie	–53,2	–22,4	–53	–67,4	–28,5	–52,6	–8,8	–13,7	29,6	89,6	4,9	101,7	2,1	148,5	0,0	1,7
Małopolskie	–68,0	–43,4	–75	–62,8	0,8	3,9	2,7	24,7	3,1	80,9	0,1	7,2	x	x	x	x
Mazowieckie	–81,1	–14,2	–83	–67,6	–38,4	–38,7	–33,4	–18,3	43,8	31,3	22,0	112,2	7,4	192,8	0,8	18,5
Opolskie	–5,7	–11,6	–6	–65,6	–2,2	–45,3	–2,0	–23,2	3,7	47,5	2,0	48,2	–0,4	–12,7	–0,7	–6,3
Podkarpackie	–59,3	–53,4	–63	–70,8	–3,4	–31,3	2,2	39,6	4,3	137,2	0,9	176,2	0,2	23,1	–0,4	–27,3
Podlaskie	–5,6	–1,3	–27	–60,3	–29,3	–48,8	–36,1	–25,6	45,4	27,7	31,8	151,2	7,7	167,3	2,4	93,4
Pomorskie	–6,9	–8,8	–11	–50,3	–3,7	–34,4	–3,0	–17,9	9,1	58,4	3,0	73,8	0,3	8,3	–1,3	–24,0
Śląskie	–13,3	–22,3	–16	–67,5	–3,5	–35,4	0,0	0,0	3,6	45,9	3,2	129,5	0,2	9,0	–0,4	–12,4
Świętokrzyskie	–45,8	–44,2	–44	–68,3	–5,8	–31,4	–0,2	–1,6	4,0	74,1	0,6	228,8	x	x	x	x
Warmińsko-maz.	3,8	1,9	–11	–56,1	–7,0	–29,5	–10,1	–17,4	15,4	22,2	12,2	79,9	3,0	55,1	1,1	12,8
Wielkopolskie	–14,5	–4,8	–35	–63,3	–14,5	–40,8	–22,8	–28,9	30,5	48,1	20,0	108,3	5,7	47,7	1,4	4,0
Zachodniopom.	–3,5	–7,8	–6	–69,4	–0,9	–22,0	–0,1	–1,3	5,5	88,1	0,6	17,3	–2,1	–48,5	–0,4	–3,4
Polska	–457,7	–16,2	–547	–66,3	–157,2	–37,9	–125,4	–18,0	230,1	38,3	114,5	102,7	25,9	46,5	1,2	1,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS.

Tabela 12. Zmiany w liczbie gospodarstw z chowem krów mlecznych według skali chowu i województw w latach 2007–2016

Województwo	Gospodarstwa posiadające krowy (w sztukach)															
	Ogółem		1–4		5–9		10–19		20–49		50–99		100–199		200 i więcej	
	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%
Dolnośląskie	-8089,0	-65,1	-7911,0	-74,2	-266,0	-27,4	-77,0	-16,3	153,0	74,6	24,0	49,0	-13,0	-39,4	1,0	4,2
Kujawsko-pom.	-13689,0	-52,2	-12071,0	-68,9	-1276,0	-38,7	-904,0	-24,5	408,0	25,6	125,0	131,6	29,0	90,6	1,0	3,4
Lubelskie	-58400,0	-68,6	-56735,0	-74,6	-1656,0	-33,9	-355,0	-11,5	312,0	30,3	32,0	46,4	6,0	40,0	-3,0	-30,0
Lubuskie	-2049,0	-49,2	-2179,0	-71,7	-110,0	-21,5	112,0	33,4	110,0	55,3	26,0	55,3	3,0	20,0	-10,0	-58,8
Łódzkie	-34935,0	-60,1	-30936,0	-70,7	-4360,0	-53,5	-755,0	-15,5	1020,0	82,7	78,0	97,5	18,0	180,0	0,0	0,0
Małopolskie	-54721,0	-63,8	-55092,0	-67,5	102,0	3,3	159,0	18,7	109,0	73,6	2,0	14,3	x	x	x	x
Mazowieckie	-56345,0	-54,0	-49154,0	-70,0	-5854,0	-39,3	-2964,0	-21,7	1243,0	23,6	324,0	100,3	56,0	180,6	5,0	45,5
Opolskie	-4440,0	-59,0	-4080,0	-71,0	-342,0	-45,1	-166,0	-26,0	119,0	42,0	28,0	45,2	-2,0	-8,0	3,0	20,0
Podkarpackie	-49427,0	-72,0	-49174,0	-74,2	-600,0	-33,7	178,0	40,6	153,0	128,6	15,0	214,3	1,0	16,7	-1,0	-25,0
Podlaskie	-21013,0	-42,5	-15291,0	-64,1	-4410,0	-49,1	-3034,0	-29,8	1152,0	19,0	498,0	145,6	62,0	177,1	10,0	166,7
Pomorskie	-7461,0	-47,0	-7025,0	-57,2	-547,0	-32,8	-223,0	-17,9	281,0	49,0	54,0	93,1	3,0	13,0	-4,0	-23,5
Śląskie	-12242,0	-65,6	-11778,0	-73,7	-583,0	-37,2	-31,0	-4,1	103,0	35,9	47,0	127,0	2,0	11,8	-3,0	-30,0
Świętokrzyskie	-31186,0	-66,5	-30279,0	-71,0	-970,0	-33,3	-70,0	-6,4	126,0	58,6	8,0	200,0	x	x	x	x
Warmińsko-maz.	-7613,0	-36,9	-6386,0	-62,4	-1068,0	-30,4	-782,0	-19,0	409,0	16,5	186,0	76,9	21,0	48,8	7,0	36,8
Wielkopolskie	-23961,0	-52,1	-21220,0	-66,1	-2220,0	-42,7	-1871,0	-31,6	977,0	42,5	315,0	113,3	51,0	60,0	6,0	7,7
Zachodniopom.	-3944,0	-59,3	-4000,0	-76,2	-97,0	-15,8	-15,0	-3,2	177,0	78,3	9,0	19,6	-15,0	-48,4	-2,0	-10,5
Polska	-389509,0	-59,3	-363309,0	-70,2	-24257,0	-38,6	-10799,0	-20,8	6852,0	30,8	1774,0	101,2	218,0	52,9	12,0	4,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS

Tabela 13. Poglówie trzody chlewnej według skali chowu i województw w 2007 i 2016 r. (tys. szt.)

Województwo	Gospodarstwa posiadające trzodę chlewną (w sztukach)													
	Ogółem		1–9		10–49		50–99		100–199		200–499		500 i więcej	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	442,6	197,7	36,2	6,6	128,9	27,8	59,8	13,8	45,8	7,1	28,9	8,4	143,0	134,0
Kujawsko-pom.	2212,5	1163,0	41,0	14,4	462,3	188,0	431,8	186,2	472,5	175,1	428,3	248,5	376,7	350,8
Lubelskie	1293,1	600,8	235,4	52,0	592,0	154,0	159,5	56,6	101,0	42,8	99,9	93,9	105,2	201,7
Lubuskie	225,3	160,7	14,4	2,8	57,8	15,4	33,6	12,6	26,4	8,9	20,2	11,7	73,0	109,2
Łódzkie	1462,8	1060,8	95,0	25,5	558,0	176,2	227,9	127,8	166,6	86,9	165,7	199,3	249,6	445,2
Małopolskie	533,4	183,8	123,2	27,0	249,5	67,6	67,1	26,2	40,0	16,2	28,0	19,8	25,5	27,1
Mazowieckie	1899,4	928,5	182,5	35,8	744,2	165,5	273,5	82,3	225,8	77,9	191,9	140,7	281,5	426,4
Opolskie	682,1	381,4	22,3	5,8	139,1	56,7	127,9	68,6	165,7	81,0	136,9	79,0	90,3	90,4
Podkarpackie	419,9	167,8	139,4	27,4	163,7	58,1	44,3	20,9	25,4	12,7	20,2	16,5	26,9	32,1
Podlaskie	733,8	310,6	97,9	11,7	266,1	38,7	83,8	19,2	76,5	19,9	80,8	46,0	128,7	175,1
Pomorskie	1001,7	728,1	25,7	9,1	211,2	77,9	153,4	58,2	148,4	60,2	109,0	60,5	354,0	462,1
Śląskie	411,6	240,2	30,3	6,7	121,2	53,7	69,6	36,3	67,1	30,6	49,6	28,8	73,7	84,3
Świętokrzyskie	460,2	216,9	72,1	15,8	221,3	65,5	53,8	23,4	47,7	22,6	30,1	28,7	35,1	60,9
Warmińsko-maz.	856,9	460,1	27,1	5,8	146,5	38,7	104,9	39,0	141,0	64,1	152,2	82,1	285,2	230,4
Wielkopolskie	5353,4	3911,5	79,7	35,1	883,4	380,6	976,3	400,2	1013,5	480,9	873,2	511,2	1527,3	2103,6
Zachodniopom.	523,6	270,9	16,4	3,8	97,3	19,0	74,6	9,8	51,1	7,7	35,7	8,4	248,6	222,2
Polska	18512,3	10982,8	1238,5	285,1	5042,4	1583,4	2941,9	1181,2	2814,4	1194,4	2450,7	1583,3	4024,4	5155,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS.

Tabela 14. Liczba gospodarstw z chowem trzody chlewnej według skali chowu i województw w 2007 i 2016 r.

Gospodarstwa posiadające trzodę chlewną (w sztukach)														
Województwo	Ogółem		1–9		10–49		50–99		100–199		200–499		500 i więcej	
	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	17944	3275	10538	1667	6016	1293	904	210	342	53	101	29	42	23
Kujawsko-pom.	40152	15481	9712	2968	18858	7504	6253	2608	3527	1286	1505	830	298	285
Lubelskie	95165	21729	60886	12366	30891	7729	2381	849	770	316	344	297	93	172
Lubuskie	7915	1773	4409	756	2696	688	493	185	202	65	72	38	43	41
Łódzkie	54325	17119	22503	5581	26378	7941	3448	1954	1225	649	578	631	194	363
Małopolskie	64900	11269	50932	7460	12527	3203	1021	400	309	122	95	67	15	17
Mazowieckie	85073	17413	41942	7115	36363	7815	4197	1145	1672	555	664	447	235	336
Opolskie	15791	5320	6101	1173	6051	2237	1846	954	1211	602	487	275	95	79
Podkarpackie	62926	13726	53133	10176	8848	3068	653	306	198	93	69	55	24	28
Podlaskie	41773	5595	26167	3122	13393	1784	1277	264	560	136	269	142	108	147
Pomorskie	18919	6894	6020	1848	9071	3451	2232	851	1102	450	379	205	115	89
Śląskie	18379	4932	11001	1648	5623	2401	1029	533	514	223	173	96	38	31
Świętokrzyskie	32725	7644	20076	3766	11318	3214	828	348	354	177	106	93	41	46
Warmińsko-maz.	16839	4265	7328	1285	6252	1526	1500	553	1056	454	511	271	193	176
Wielkopolskie	80537	33849	19843	6944	35362	15255	14044	5711	7525	3500	3072	1710	690	729
Zachodniopom.	10661	1969	4652	800	4334	882	1097	153	387	61	131	28	62	45
Polska	664023	172249	355045	68675	233980	69991	43204	17023	20952	8742	8556	5213	2286	2605

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS

Tabela 15. Zmiany w pogłowie trzody chlewnej według skali chowu i województw w latach 2007–2016

Województwo	Gospodarstwa posiadające trzodę chlewną (w sztukach)													
	Ogółem		1–9		10–49		50–99		100–199		200–499		500 i więcej	
	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%
Dolnośląskie	-244,9	-55,3	-29,6	-81,8	-101,1	-78,4	-46,0	-77,0	-38,7	-84,6	-20,5	-71,0	-8,9	-6,3
Kujawsko-pom.	-1049,5	-47,4	-26,6	-65,0	-274,2	-59,3	-245,6	-56,9	-297,4	-62,9	-179,8	-42,0	-25,9	-6,9
Lubelskie	-692,2	-53,5	-183,4	-77,9	-438,0	-74,0	-102,9	-64,5	-58,2	-57,6	-6,1	-6,1	96,4	91,6
Lubuskie	-64,6	-28,7	-11,6	-80,2	-42,4	-73,3	-21,0	-62,5	-17,5	-66,3	-8,5	-41,9	36,2	49,6
Łódzkie	-402,0	-27,5	-69,5	-73,2	-381,8	-68,4	-100,2	-43,9	-79,7	-47,8	33,6	20,3	195,5	78,3
Małopolskie	-349,6	-65,5	-96,2	-78,1	-181,9	-72,9	-40,9	-60,9	-23,9	-59,6	-8,3	-29,4	1,5	5,9
Mazowieckie	-970,9	-51,1	-146,7	-80,4	-578,7	-77,8	-191,2	-69,9	-148,0	-65,5	-51,2	-26,7	144,9	51,5
Opolskie	-300,7	-44,1	-16,5	-74,2	-82,4	-59,3	-59,3	-46,4	-84,7	-51,1	-57,9	-42,3	0,1	0,1
Podkarpackie	-252,1	-60,0	-112,0	-80,3	-105,6	-64,5	-23,4	-52,7	-12,7	-50,0	-3,6	-18,0	5,2	19,3
Podlaskie	-423,2	-57,7	-86,2	-88,0	-227,4	-85,5	-64,6	-77,1	-56,6	-73,9	-34,9	-43,1	46,5	36,1
Pomorskie	-273,7	-27,3	-16,6	-64,6	-133,3	-63,1	-95,2	-62,0	-88,2	-59,5	-48,5	-44,5	108,1	30,5
Śląskie	-171,3	-41,6	-23,7	-78,0	-67,5	-55,7	-33,3	-47,9	-36,5	-54,5	-20,9	-42,1	10,6	14,4
Świętokrzyskie	-243,3	-52,9	-56,4	-78,2	-155,8	-70,4	-30,4	-56,5	-25,1	-52,6	-1,4	-4,6	25,8	73,5
Warmińsko-maz.	-396,8	-46,3	-21,2	-78,5	-107,8	-73,6	-65,9	-62,8	-77,0	-54,6	-70,1	-46,1	-54,8	-19,2
Wielkopolskie	-1441,8	-26,9	-44,6	-55,9	-502,8	-56,9	-576,1	-59,0	-532,6	-52,6	-362,0	-41,5	576,3	37,7
Zachodniopom.	-252,8	-48,3	-12,7	-77,2	-78,3	-80,5	-64,7	-86,8	-43,4	-84,9	-27,3	-76,5	-26,4	-10,6
Polska	-7529,5	-40,7	-953,4	-77,0	-3459,0	-68,6	-1760,7	-59,8	-1620,0	-57,6	-867,4	-35,4	1131,1	28,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS

Tabela 16. Zmiany w liczbie gospodarstw z chowem trzody chlewnej według skali chowu i województw w latach 2007–2016

Gospodarstwa posiadające trzodę chlewną (w sztukach)														
Województwo	Ogółem		1–9		10–49		50–99		100–199		200–499		500 i więcej	
	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%	gosp.	%
Dolnośląskie	-14669,0	-81,7	-8871,0	-84,2	-4723,0	-78,5	-694,0	-76,8	-289,0	-84,5	-72,0	-71,3	-19,0	-45,2
Kujawsko-pom.	-24671,0	-61,4	-6744,0	-69,4	-11354,0	-60,2	-3645,0	-58,3	-2241,0	-63,5	-675,0	-44,9	-13,0	-4,4
Lubelskie	-73436,0	-77,2	-48320,0	-79,6	-23162,0	-75,0	-1532,0	-64,3	-454,0	-59,0	-47,0	-13,7	79,0	84,9
Lubuskie	-6142,0	-77,6	-3653,0	-82,9	-2008,0	-74,5	-308,0	-62,5	-137,0	-67,8	-34,0	-47,2	-2,0	-4,7
Łódzkie	-37206,0	-68,5	-16922,0	-75,2	-18437,0	-69,9	-1494,0	-43,3	-576,0	-47,0	53,0	9,2	169,0	87,1
Małopolskie	-53631,0	-82,6	-43472,0	-85,4	-9324,0	-74,4	-621,0	-60,8	-187,0	-60,5	-28,0	-29,5	2,0	13,3
Mazowieckie	-67660,0	-79,5	-34827,0	-83,0	-28548,0	-78,5	-3052,0	-72,7	-1117,0	-66,8	-217,0	-32,7	101,0	43,0
Opolskie	-10471,0	-66,3	-4928,0	-80,8	-3814,0	-63,0	-892,0	-48,3	-609,0	-50,3	-212,0	-43,5	-16,0	-16,8
Podkarpackie	-49200,0	-78,2	-42957,0	-80,8	-5780,0	-65,3	-347,0	-53,1	-105,0	-53,0	-14,0	-20,3	4,0	16,7
Podlaskie	-36178,0	-86,6	-23045,0	-88,1	-11609,0	-86,7	-1013,0	-79,3	-424,0	-75,7	-127,0	-47,2	39,0	36,1
Pomorskie	-12025,0	-63,6	-4172,0	-69,3	-5620,0	-62,0	-1381,0	-61,9	-652,0	-59,2	-174,0	-45,9	-26,0	-22,6
Śląskie	-13447,0	-73,2	-9353,0	-85,0	-3222,0	-57,3	-496,0	-48,2	-291,0	-56,6	-77,0	-44,5	-7,0	-18,4
Świętokrzyskie	-25081,0	-76,6	-16310,0	-81,2	-8104,0	-71,6	-480,0	-58,0	-177,0	-50,0	-13,0	-12,3	5,0	12,2
Warmińsko-maz.	-12574,0	-74,7	-6043,0	-82,5	-4726,0	-75,6	-947,0	-63,1	-602,0	-57,0	-240,0	-47,0	-17,0	-8,8
Wielkopolskie	-46688,0	-58,0	-12899,0	-65,0	-20107,0	-56,9	-8333,0	-59,3	-4025,0	-53,5	-1362,0	-44,3	39,0	5,7
Zachodniopom.	-8692,0	-81,5	-3852,0	-82,8	-3452,0	-79,6	-944,0	-86,1	-326,0	-84,2	-103,0	-78,6	-17,0	-27,4
Polska	-491774,0	-74,1	-286370,0	-80,7	-163989,0	-70,1	-26181,0	-60,6	-12210,0	-58,3	-3343,0	-39,1	319,0	14,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS.

Tabela 17. Powierzchnia zasiewów głównych upraw według województw w 2007 i 2016 r. (tys. ha)

Województwo	Ogółem				Zboża podstawowe z mieszankami zbożowymi				Ziemniaki				Buraki cukrowe				Rzepak i rzepik			
	2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana	
			tys.	%			tys.	%			tys.	%			tys.	%			tys.	%
Dolnośląskie	719,2	744,0	24,8	3,4	465,7	435,1	-30,6	-6,6	28,8	27,9	-0,9	-3,1	24,1	18,5	-5,6	-23,2	105,2	118,2	13,0	12,4
Kujawsko-pom.	899,2	916,9	17,7	2,0	599,2	529,8	-69,4	-11,6	23,7	19,5	-4,2	-17,7	41,4	43,0	1,6	3,9	103,7	83,1	-20,6	-19,9
Lubelskie	1181,6	1074,4	-107,2	-9,1	879,5	741,1	-138,4	-15,7	44,1	20,3	-23,8	-54,0	35,6	35,8	0,2	0,6	48,6	69,9	21,3	43,8
Lubuskie	311,1	287,8	-23,3	-7,5	221,6	169,8	-51,8	-23,4	12,2	4,6	-7,6	-62,3	3,2	1,5	-1,7	-53,1	25,8	33,8	8,0	31,0
Łódzkie	826,0	746,4	-79,6	-9,6	631,3	536,1	-95,2	-15,1	62,4	34,6	-27,8	-44,6	8,6	5,8	-2,8	-32,6	17,0	15,7	-1,3	-7,6
Małopolskie	396,3	299,7	-96,6	-24,4	248,5	189,3	-59,2	-23,8	46,8	22,3	-24,5	-52,4	1,2	1,2	-	-	4,1	7,9	3,8	92,7
Mazowieckie	1390,9	1207,4	-183,5	-13,2	1015,3	808,1	-207,2	-20,4	80,6	35,0	-45,6	-56,6	21,9	12,6	-9,3	-42,5	25,2	32,7	7,5	29,8
Opolskie	453,4	463,5	10,1	2,2	300,1	281,3	-18,8	-6,3	11,4	9,2	-2,2	-19,3	17,8	14,6	-3,2	-18,0	78,7	75,5	-3,2	-4,1
Podkarpackie	407,5	308,4	-99,1	-24,3	263,8	192,4	-71,4	-27,1	50,9	22,3	-28,6	-56,2	5,6	3,7	-1,9	-33,9	17,0	19,7	2,7	15,9
Podlaskie	682,3	688,3	6,0	0,9	497,6	399,2	-98,4	-19,8	24,8	8,4	-16,4	-66,1	4,6	0,1	-4,5	-97,8	4,4	13,6	9,2	209,1
Pomorskie	565,8	572,5	6,7	1,2	398,1	371,2	-26,9	-6,8	30,1	19,1	-11,0	-36,5	10,5	9,3	-1,2	-11,4	54,4	64,8	10,4	19,1
Śląskie	288,1	261,1	-27,0	-9,4	205,5	178,4	-27,1	-13,2	16,2	8,1	-8,1	-50,0	2,0	2,0	-	-	20,1	21,0	0,9	4,5
Świętokrzyskie	391,1	321,1	-70,0	-17,9	280,6	219,1	-61,5	-21,9	29,3	13,6	-15,7	-53,6	7,3	3,6	-3,7	-50,7	8,3	7,7	-0,6	-7,2
Warmińsko-maz.	614,0	668,8	54,8	8,9	427,1	397,9	-39,2	-9,2	13,0	8,3	-4,7	-36,2	4,0	2,8	-1,2	-30,0	66,5	55,8	-10,7	-16,1
Wielkopolskie	1459,7	1426,6	-33,1	-2,3	1083,3	880,5	-202,8	-18,7	49,0	32,9	-16,1	-32,9	48,6	39,3	-9,3	-19,1	112,9	103,9	-9,0	-8,0
Zachodniopom.	696,5	653,0	-43,5	-6,2	491,4	379,1	-112,3	-22,9	24,0	14,8	-9,2	-38,3	11,1	9,8	-1,3	-11,7	104,7	99,0	-5,7	-5,4
Polska	11282,7	10640,0	-642,7	-5,7	8008,5	6698,3	-1310,2	-16,4	547,2	300,7	-246,5	-45,0	247,4	203,4	-44,0	-17,8	796,8	822,6	25,8	3,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2007 roku, Produkcja upraw rolnych i ogrodnictw w 2007 roku, Użytkowanie gruntów i powierzchnia zasiewów w 2016 roku.

Tabela 18. Zbiory głównych upraw według województw w 2007 i 2016 r. (tys. t)

Województwo	Zboża podstawowe z mieszkankami zbożowymi				Ziemniaki				Buraki cukrowe				Rzepak i rzepik			
	2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana	
			tys.	%			tys.	%			tys.	%			tys.	%
Dolnośląskie	1784,4	2150,6	366,2	20,5	703,4	767,0	63,6	9,0	1287,8	1086,5	-201,3	-15,6	271,5	359,1	87,6	32,3
Kujawsko-pom.	2124,2	2066,2	-58,0	-2,7	560,6	603,0	42,4	7,6	2300,1	2702,9	402,8	17,5	287,1	406,6	119,5	41,6
Lubelskie	2502,4	3031,5	529,1	21,1	949,8	607,8	-342,0	-36,0	1740,9	2247,9	507,0	29,1	97,6	179,2	81,6	83,6
Lubuskie	633,5	688,1	54,6	8,6	258,8	147,4	-111,4	-43,0	141,8	101,2	-40,6	-28,6	75,0	92,4	17,4	23,2
Łódzkie	1866,9	1691,4	-175,5	-9,4	1444,0	1040,1	-403,9	-28,0	472,3	330,1	-142,2	-30,1	37,4	38,3	0,9	2,4
Małopolskie	776,6	673,2	-103,4	-13,3	888,8	524,4	-364,4	-41,0	74,9	86,5	11,6	15,5	12,5	24,6	12,1	96,8
Mazowieckie	2576,5	2377,7	-198,8	-7,7	1656,1	1011,7	-644,4	-38,9	944,7	867,2	-77,5	-8,2	80,2	71,0	-9,2	-11,5
Opolskie	1355,0	1553,0	198,0	14,6	273,3	328,8	55,5	20,3	1027,4	1031,2	3,8	0,4	242,2	241,2	-1,0	-0,4
Podkarpackie	795,7	629,1	-166,6	-20,9	1076,5	563,0	-513,5	-47,7	262,3	288,4	26,1	10,0	33,2	49,1	15,9	47,9
Podlaskie	1283,6	1111,8	-171,8	-13,4	505,0	184,9	-320,1	-63,4	231,6	4,8	-226,8	-97,9	10,1	35,1	25,0	247,5
Pomorskie	1400,3	1473,9	73,6	5,3	671,0	579,3	-91,7	-13,7	511,7	689,2	177,5	34,7	153,2	183,3	30,1	19,6
Śląskie	673,0	713,6	40,6	6,0	358,6	229,8	-128,8	-35,9	110,8	127,0	16,2	14,6	48,4	63,5	15,1	31,2
Świętokrzyskie	790,2	653,1	-137,1	-17,4	520,7	350,6	-170,1	-32,7	366,8	264,9	-101,9	-27,8	19,7	19,3	-0,4	-2,0
Warmińsko-maz.	1394,5	1443,0	48,5	3,5	278,4	216,6	-61,8	-22,2	205,4	166,2	-39,2	-19,1	152,3	129,0	-23,3	-15,3
Wielkopolskie	3711,0	3436,5	-274,5	-7,4	1144,0	968,0	-176,0	-15,4	2478,2	2750,2	272,0	11,0	322,3	283,3	-39,0	-12,1
Zachodniopom.	1650,1	1653,2	3,1	0,2	502,1	501,7	-0,4	-0,1	524,8	779,5	254,7	48,5	287,0	240,9	-46,1	-16,1
Polska	25317,9	25344,2	26,3	0,1	11791,1	8624,0	-3167,1	-26,9	12681,6	13523,8	842,2	6,6	2129,9	2219,3	89,4	4,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich w 2007 roku, Produkcja upraw rolnych i ogrodnich w 2007 roku, Użytkowanie gruntów i powierzchnia zasiewów w 2016 roku*.

Tabela 19. Plony głównych ziemiopłodów według województw w 2007 i 2016 r. (dt/ha)

Województwo	Zboża podstawowe z mieszankami zbożowymi				Ziemniaki				Buraki cukrowe				Rzepak i rzepik			
	2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana		2007	2016	zmiana	
			dt	%			dt	%			dt	%			dt	%
Dolnośląskie	38,3	49,4	11,1	29,0	234	275	41,0	17,5	535	588	53,0	9,9	25,8	30,4	4,6	17,8
Kujawsko-pom.	35,5	39,0	3,5	9,9	226	310	84,0	37,2	556	629	73,0	13,1	27,7	25,3	-2,4	-8,7
Lubelskie	28,5	40,9	12,4	43,5	200	300	100,0	50,0	489	629	140,0	28,6	20,1	25,6	5,5	27,4
Lubuskie	28,6	40,5	11,9	41,6	204	318	114,0	55,9	442	698	256,0	57,9	29,1	27,4	-1,7	-5,8
Łódzkie	29,6	31,6	2,0	6,8	228	300	72,0	31,6	549	565	16,0	2,9	22,1	24,3	2,2	10,0
Małopolskie	31,3	35,6	4,3	13,7	177	236	59,0	33,3	626	702	76,0	12,1	30,5	31,0	0,5	1,6
Mazowieckie	25,4	29,4	4,0	15,7	201	289	88,0	43,8	432	688	256,0	59,3	31,8	21,7	-10,1	-31,8
Opolskie	45,2	55,2	10,0	22,1	227	358	131,0	57,7	576	706	130,0	22,6	30,8	31,9	1,1	3,6
Podkarpackie	30,2	32,7	2,5	8,3	199	252	53,0	26,6	472	788	316,0	66,9	19,5	24,9	5,4	27,7
Podlaskie	25,8	27,8	2,0	7,8	196	221	25,0	12,8	501	663	162,0	32,3	23,1	25,8	2,7	11,7
Pomorskie	35,2	39,7	4,5	12,8	217	304	87,0	40,1	487	743	256,0	52,6	28,2	28,3	0,1	0,4
Śląskie	32,7	40,0	7,3	22,3	212	285	73,0	34,4	558	635	77,0	13,8	24,1	30,3	6,2	25,7
Świętokrzyskie	28,2	29,8	1,6	5,7	176	258	82,0	46,6	506	741	235,0	46,4	23,7	25,2	1,5	6,3
Warmińsko-maz.	32,7	37,2	4,5	13,8	197	260	63,0	32,0	508	599	91,0	17,9	22,9	23,1	0,2	0,9
Wielkopolskie	34,3	39,0	4,7	13,7	225	294	69,0	30,7	510	700	190,0	37,3	28,5	27,3	-1,2	-4,2
Zachodniopom.	33,6	43,6	10,0	29,8	204	340	136,0	66,7	474	799	325,0	68,6	27,4	24,3	-3,1	-11,3
Polska	31,6	37,8	6,2	19,6	207	287	80,0	38,6	513	665	152,0	29,6	26,7	27,0	0,3	1,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowię zwierząt gospodarskich w 2007 roku, Produkcja upraw rolnych i ogrodnich w 2007 roku, Użytkowanie gruntów i powierzchnia zasiewów w 2016 roku.

Tabela 20. Poglądzie bydła i trzody chlewnej w 2007 i 2016 r.

Województwo	Bydło ogółem										Trzoda chlewna					
	tys. szt.				na 100 ha UR w szt.				w tym krowy		tys. szt.		na 100 ha UR w szt.		tys. szt.	
	2007		zmiana		2007		2016		2007		2016		2007		2016	
	2007	2016	tys.	%	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	120,8	106,6	-14,2	-11,8	12,7	11,8	51,3	42,3	-8,9	-17,4	5,4	4,7	442,6	197,7	-244,9	-55,3
Kujawsko-pom.	436,4	480,4	44,0	10,1	41,8	46,7	166,7	155,9	-10,8	-6,5	16,0	15,1	2212,5	1163,0	-1049,5	-47,4
Lubelskie	417,4	372,6	-44,8	-10,7	27,0	26,1	224,4	140,9	-83,4	-37,2	14,5	9,9	1293,1	600,8	-692,2	-53,5
Lubuskie	82,1	80,1	-2,0	-2,5	17,1	20,0	32,1	30,6	-1,5	-4,7	6,7	7,7	225,3	160,7	-64,6	-28,7
Łódzkie	465,1	438,9	-26,2	-5,6	42,6	45,7	237,5	184,2	-53,2	-22,4	21,8	19,2	1462,8	1060,8	-402,0	-27,5
Małopolskie	254,3	186,1	-68,3	-26,8	38,4	33,4	156,8	88,8	-68,0	-43,4	23,7	15,9	533,4	183,8	-349,6	-65,5
Mazowieckie	1076,7	1089,6	12,9	1,2	49,7	56,8	573,0	491,9	-81,1	-14,2	26,4	25,6	1899,4	928,5	-970,9	-51,1
Opolskie	125,1	121,3	-3,8	-3,1	22,8	23,8	49,2	43,5	-5,7	-11,6	9,0	8,5	682,1	381,4	-300,7	-44,1
Podkarpackie	158,5	94,9	-63,6	-40,1	22,2	16,2	111,0	51,7	-59,3	-53,4	15,6	8,8	419,9	167,8	-252,1	-60,0
Podlaskie	837,3	926,3	89,0	10,6	74,9	84,7	438,7	433,1	-5,6	-1,3	39,3	39,6	733,8	310,6	-423,2	-57,7
Pomorskie	200,7	205,1	4,5	2,2	26,3	28,3	78,0	71,1	-6,9	-8,8	10,2	9,8	1001,7	728,1	-273,7	-27,3
Śląskie	132,5	125,3	-7,2	-5,4	31,6	34,1	59,4	46,2	-13,3	-22,3	14,2	12,6	411,6	240,2	-171,3	-41,6
Świętokrzyskie	200,4	166,9	-33,4	-16,7	34,7	34,1	103,6	57,8	-45,8	-44,2	18,0	11,8	460,2	216,9	-243,3	-52,9
Warmińsko-maz.	432,4	452,0	19,6	4,5	43,2	43,4	199,5	203,3	3,8	1,9	19,9	19,5	856,9	460,1	-396,8	-46,3
Wielkopolskie	805,6	1002,4	196,7	24,4	44,8	59,3	298,5	284,0	-14,5	-4,8	16,6	16,8	5353,4	3911,5	-1441,8	-26,9
Zachodniopom.	110,0	102,8	-7,2	-6,6	11,4	12,1	44,8	41,3	-3,5	-7,8	4,6	4,9	523,6	270,9	-252,8	-48,3
Polska	5855,4	5951,3	95,9	1,6	37,0	41,0	2824,6	2366,9	-457,7	-16,2	17,8	16,3	18512,3	10982,8	-7529,5	-40,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. oraz niepublikowanych danych GUS.

Tabela 21. Produkcja towarowa i skup produktów rolnych w 2007 i 2016 r.

Województwo	Produkcja towarowa										Skup									
	tys. szt.					na ha UR					mln zł					na ha UR				
	zł					Polska=100					zł					Polska=100				
	2007	2016	zmiana tys.	%		2007	2016	zmiana tys.	%		2007	2016	zmiana tys.	%		2007	2016	zmiana tys.	%	
Dolnośląskie	2181,5	3485,8	1304,3	59,8	2246,0	3868,0	1622,0	72,2	83,0	70,0	1970,8	2550,0	579,2	29,4	2029,0	2830,0	801,0	39,5	91,0	70,0
Kujawsko-pom.	3417,7	5982,6	2564,9	75,0	3238,0	5805,0	2567,0	79,3	120,0	106,0	3110,7	4984,0	1873,3	60,2	2947,0	4836,0	1889,0	64,1	133,0	120,0
Lubelskie	3469,6	6097,3	2627,7	75,7	2207,0	4268,0	2061,0	93,4	82,0	78,0	2884,1	4134,0	1249,9	43,3	1835,0	2894,0	1059,0	57,7	83,0	72,0
Lubuskie	1033,8	1883,5	849,7	82,2	2129,0	4710,0	2581,0	121,2	79,0	86,0	880,0	1349,0	469,0	53,3	1812,0	3372,0	1560,0	86,1	82,0	84,0
Łódzkie	4192,3	6356,2	2163,9	51,6	3784,0	6610,0	2826,0	74,7	140,0	120,0	2798,2	4078,0	1279,8	45,7	2525,0	4240,0	1715,0	67,9	114,0	105,0
Małopolskie	2072,8	2524,7	451,9	21,8	2897,0	4514,0	1617,0	55,8	107,0	82,0	988,7	1122,0	133,3	13,5	1382,0	2006,0	624,0	45,2	62,0	50,0
Mazowieckie	6715,2	13525,2	6810,0	101,4	3060,0	7044,0	3984,0	130,2	114,0	128,0	4978,2	10493,0	5514,8	110,8	2268,0	5465,0	3197,0	141,0	102,0	136,0
Opolskie	1652,2	2528,1	875,9	53,0	2961,0	4957,0	1996,0	67,4	110,0	90,0	1401,8	2011,0	609,2	43,5	2512,0	3943,0	1431,0	57,0	113,0	98,0
Podkarpackie	1359,4	1558,4	199,0	14,6	1771,0	2649,0	878,0	49,6	66,0	48,0	686,3	936,0	249,7	36,4	894,0	1591,0	697,0	78,0	40,0	40,0
Podlaskie	2855,4	5405,5	2550,1	89,3	2539,0	4941,0	2402,0	94,6	94,0	90,0	2797,9	4329,0	1531,1	54,7	2488,0	3957,0	1469,0	59,0	112,0	98,0
Pomorskie	1861,3	3440,2	1578,9	84,8	2417,0	4747,0	2330,0	96,4	90,0	86,0	1303,3	3190,0	1886,7	144,8	1692,0	4402,0	2710,0	160,2	76,0	110,0
Śląskie	1297,7	2340,8	1043,1	80,4	2834,0	6347,0	3513,0	124,0	105,0	116,0	868,0	1352,0	484,0	55,8	1896,0	3665,0	1769,0	93,3	85,0	91,0
Świętokrzyskie	1530,4	2609,6	1079,2	70,5	2573,0	5316,0	2743,0	106,6	95,0	97,0	702,9	1240,0	537,1	76,4	1182,0	2526,0	1344,0	113,7	53,0	63,0
Warmińsko-maz.	2366,7	4353,9	1987,2	84,0	2347,0	4256,0	1909,0	81,3	87,0	78,0	2396,8	3646,0	1249,2	52,1	2377,0	3564,0	1187,0	49,9	107,0	89,0
Wielkopolskie	7820,1	14487,7	6667,6	85,3	4301,0	8563,0	4262,0	99,1	160,0	156,0	6503,1	10773,0	4269,9	65,7	3576,0	6368,0	2792,0	78,1	161,0	158,0
Zachodniopom.	1940,1	2986,6	1046,5	53,9	1989,0	3512,0	1523,0	76,6	74,0	64,0	1680,8	2258,0	577,2	34,3	1723,0	2656,0	933,0	54,1	78,0	66,0
Polska	43613,5	79842,7	36229,2	83,1	2696,0	5490,0	2794,0	103,6	100,0	100,0	35951,6	58446,0	22494,4	62,6	2222,0	4019,0	1797,0	80,9	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rolnictwo 2007, 2016, „Rocznik Statystyczny Województw” 2009, „Rocznik Statystyczny Województw” 2017.

Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA) przedkłada Czytelnikom jubileuszową, dziesiątą edycję polsko-angielskiego raportu wydawanego od 2000 roku w ramach serii raportów o stanie wsi. Jubileusz raportu zbiega się z jubileuszem trzydziestolecia Fundacji na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA). W bieżącym roku obchodzimy również stulecie odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r.

Dzięki swojemu interdyscyplinarnemu wymiarowi *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi* ukazuje przemiany społeczno-gospodarcze, polityczne, demograficzne, a także przyrodnicze, które dokonują się na obszarach wiejskich. Redaktorzy naukowci tegorocznej edycji raportu, prof. Jerzy Wilkin i dr Iwona Nurzyńska, wraz z zespołem uznanych ekspertów w swoich dziedzinach kontynuują przyjęte wcześniej założenia metodologiczne, dzięki czemu Czytelnik od 18 lat może śledzić, porównywać i oceniać zmiany, jakich doświadcza polska wieś i rolnictwo.

Raport o stanie wsi jest przede wszystkim diagnozą, czyli opisem oraz wyjaśnieniem najważniejszych procesów, struktur i problemów występujących na obszarach wiejskich w Polsce. W tegorocznym raporcie, ze względu na szczególny kontekst jubileuszowo-historyczny, zamieszczamy specjalny rozdział prezentujący w bardzo syntetyczny sposób ewolucję wsi i rolnictwa w Polsce w latach 1918–2018. Wątki historyczne występują też w innych rozdziałach raportu, zwłaszcza tych poświęconych zagadnieniom społeczności wiejskich i organizacjom pozarządowym na wsi. Wiele uwagi poświęcamy również wyjaśnieniu i zaprezentowaniu przebiegu i efektów integracji europejskiej w odniesieniu do rolnictwa i obszarów wiejskich. Z dzisiejszej perspektywy oceniamy, że okres po wejściu Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. to niewątpliwie najkorzystniejsze dla rolników i mieszkańców wsi lata w całej historii polskiej wsi i rolnictwa.

ISBN 978-83-7383-953-3

9 788373 839533

www.facebook.com/Fundacja.FDPA
www.fdpa.org.pl
www.scholar.com.pl